

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBN-İ KEMÂL'İN *BEYÂNÜ'L-VÜCÛD* RİSÂLESİ'NE MİDHAT
BAHÂRÎ TARAFINDAN YAPILAN *LEÂLÎ-İ ME'ÂNÎ* ADLI
TERCÜMENİN TRANSKRİPTİ VE İNCELEMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Soner KOCAOĞLU

DENİZLİ, 2021

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBN-İ KEMÂL'İN *BEYÂNÜ'L-VÜCÛD* RİSÂLESİ'NE MİDHAT
BAHÂRÎ TARAFINDAN YAPILAN *LEÂLÎ-İ ME'ÂNÎ* ADLI
TERCÜMENİN TRANSKRİPTİ VE İNCELEMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Soner KOCAOĞLU

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salim GÜVEN

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı: Tasavvuf

“Bu tez sınavı 16/09/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salim GÜVEN	BAŞARILI	
Doç. Dr. İdris TÜRK	BAŞARILI	
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman KURT	BAŞARILI	

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riâyet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Soner KOCAOĞLU

Tarih: 08/09/2021

ÖNSÖZ

Varlık birçok din, inanç, düşünce ve mezhep tarafından ele alınmış; insanın varoluşundan bu yana kaynağı merak edilip sürekli irdelenmiş ve irdelenmeye de devam edecek olan bir konudur. Bu husûsta önemli düşünürler yetiştirmiş olan İslâm medeniyetinde farklı varlık tasavvurları ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu tasavvurlardan biri tasavvuf merkezlidir. Tasavvufî açıdan varlık konusuna bakıldığında değişik görüşler ortaya konmuş gibi gözükse de dikkatli bir inceleme yapıldığında esas itibarıyla bunların ortak bir paydada birleştikleri anlaşılmaktadır. Bu ortak payda, “vahdet-i vücûd” düşüncesidir. Varlık ya da bir diğer ifade ile vücûd hakîkatte birdir; o da Vâcibü’l-vücûd olan Allah’tan ibârettir. Âlemdeki algıladığımız ve algılayamayıp sadece var olduğunu bildiğimiz hatta varlığından bile haberdar olmadığımız bütün mahlûkât ise yalnızca O’nun nûrunun gölgeleri mesâbesindedir. Vahdet-i vücûd doktrininde bir var edene muhtaç olmaları hasebiyle bütün mâsivânın varlığı ancak mecâzî veya izâfî bir varlık olarak düşünülür. Hiçbir şeye muhtaç olmayan, tam, kâmil, varlığı kendinden, ezel ve ebed bâkî olan ise yalnızca Allah’tır.

Kısaca ifade ettiğimiz vahdet-i vücûd anlayışını eserlerinde ele alan pek çok müellif bulunmaktadır. Bunların başında Muhyiddîn İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ve Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274) gibi şahsiyetler gelir. Vahdet-i vücûd husûsunda eser kaleme alanlardan birisi, önemli Osmanlı şeyhülislâmlarından biri olan İbn-i Kemâl (ö. 940/1534)’dir. O, bu konuda *Beyânü’l-vücûd* isimli müstakil bir risâle yazmıştır. Midhat Bahârî (ö. 1971) de bu risâleyi *Leâli-i Me’ânî* ismi ile Osmanlı Türkçesi’ne aktarmıştır. Tasavvufî açıdan önemine binâen *Leâli-i Me’ânî* adlı bu eserin transkripsiyonunun yapılması ve içeriğindeki tasavvufî bilgilerin ele alınması, akademik çalışmaya konu olmayı hak etmektedir. Bu nedenle *Leâli-i Me’ânî* tez konumuz olarak seçilmiştir.

Tezimiz bir giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi, kaynakları ve konumuzu ilgilendiren önceki çalışmalar belirtilmektedir. Birinci bölümde Bahârî’nin doğumu, ailesi, tahsili, icrâ ettiği meslekler, edebî yönü, şeyhi, yetiştiği tekke, tarîkatı, tasavvufî şahsiyeti, vefatı anlatılmakta ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise Kemâlpâşazâde’nin ismi, ünvanları, ailesi, doğumu, tahsili, görevleri, tasavvufî kişiliği, tarîkat mensûbiyeti, hocaları, talebeleri ve vefatından bahsedilmektedir. Tasavvufî

olanlar başta olmak üzere İbn-i Kemâl'in çeşitli alanlara dair yazdığı eserlerden de genel anlamda söz edilmektedir. Üçüncü bölümün başında *Leâli-i Me'ânî*'nin transkriptine yer verilmektedir. Daha sonra Bahârî'nin mukaddimede dile getirdiği görüşlere değinilmekte, arkasından genel olarak İslâm düşüncesi ve tasavvufta, özel olarak da *Leâli-i Me'ânî*'de varlık konusu, *Leâli-i Me'ânî*'de geçen önemli sûfî sözleri, vahdet-i vücûd ile alâkalı metaforlar ve tasavvuf kavramları incelenmektedir. Çalışmamızın en önemli bölümü de *Leâli-i Me'ânî*'yi her açıdan irdelemeye gayret ettiğimiz bu üçüncü bölümdür. Son olarak ulaşılan sonuçlar ve tespit edilen eksiklere yönelik teklifler ortaya konmaktadır.

Bu çalışmanın vücûd bulması yolunda henüz yüksek lisans ders döneminde iken beni ecdâdımızın yâdigârı Osmanlıca eserler konusunda bilinçlendirip, tez öncesi farklı metinler üzerinde pratik yaptırarak hem tasavvuf hem de Osmanlıca açısından gelişmemi sağlayan, her zaman hiçbir konuda benden desteğini esirgemeyen ve danışmanlığımı üstlenen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salim GÜVEN başta olmak üzere, tezimi inceleyip önemli katkılar sunan değerli hocalarım Doç. Dr. İdris TÜRK ve Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman KURT'a, yüksek lisans derslerinde kaynak araştırması, akademik yazım üslûbu ve etik kuralları çerçevesinde kendisinden faydalandığım ve ilmî birikiminden istifade ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Abdülhamit BİRİŞİK'a, lisans döneminde kendisinden kısa bir süre faydalanma imkanı bulduğum Farsça hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇELİK'e, kendisi ile yaptığım istişârelerde ufkumu açan fikirleri ile bana destek olan Ar. Gör. Alim HATİP'e, *Beyânu'l-vücûd*'u baştan sona inceleme ve Farsça beyitlerin okunuşu, transkripsiyonu, anlamı ve kaynaklarına ulaşma hususunda ciddi katkılar sağlayan öğrenci arkadaşım Muhammed Zakir BAKHTARİ'ye, Arapça beyitlerin okunuşu, transkripsiyonu, anlamı ve kaynaklarına ulaşma konusunda önemli katkılar sunan öğrenci arkadaşım Hamza ELYASİNO'ya ve beni yetiştiren kıymetli aileme en içten ve samimi duygularla teşekkürlerimi sunarım. Gayret bizden tevfiğ Allah'tandır.

Soner KOCAOĞLU

Denizli, 2021

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: İbn-i Kemâl'in <i>Beyânü'l-Vücûd</i> Risâlesi'ne Midhat Bahârî Tarafından Yapılan <i>Leâîl-i Me'ânî</i> Adlı Tercümenin Transkripti ve İncelemesi	
Tezin Yazarı: Soner KOCAOĞLU	Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salim GÜVEN
Kabul Tarihi: 16/09/2021	Sayfa Sayısı: xv + 118
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri	Bilim Dalı: Tasavvuf
Tezin konusu, Kemâlpaşazâde'nin vahdet-i vücûda dair kaleme aldığı <i>Beyânü'l-vücûd</i> isimli eserine Midhat Bahârî tarafından yapılan <i>Leâîl-i Me'ânî</i> adlı Osmanlıca tercümenin transkripsiyonu ve incelemesidir. Bu eser, sadece bir tercümeden ibâret değildir. Aynı zamanda <i>Beyânü'l-vücûd</i>'un izâhlı çevirisidir. İçerisinde Mevlevîliğin vahdet-i vücûd anlayışını benimsediğini gösteren deliller de barındırmaktadır. Tezde Bahârî'nin hayatı ve eserleri incelenmekte; Kemâlpaşazâde, risâleleri ve <i>Beyânü'l-vücûd</i>'u hakkında bilgi verilmektedir. Bahârî, 19. yüzyılda doğmuş, ömrünün çoğunu 20. yüzyılda geçirmiş, Osmanlı'dan cumhuriyete intikal dönemini yaşamış önemli bir tasavvufî şahsiyet ve Mevlevî şâiridir. İcâzetli “Son Mevlevî Şeyhi” ünvanını almıştır. Kendisinin telif ettiği kitapların yanında <i>Beyânü'l-vücûd</i> başta olmak üzere ağıdalı dille yazılmış bazı eserleri de tercüme etmiştir. Tezde, <i>Leâîl-i Me'ânî</i>'nin içeriğinde tasavvufî kavramların bulunduğu, sûfilerin varlık hakkındaki görüşlerine çeşitli sözler, alıntılar ve metaforlarla işaret edildiği, daha çok felsefî ve kelâmî yönü ile bilinen Kemâlpaşazâde'nin tasavvufî yönünün de mevcut olduğu delilleri ile ortaya konmaktadır. Ayrıca tezde farklı ilmî alanların varlığa yaklaşımı ile ilgili genel bilgiler verilmekte, <i>Leâîl-i Me'ânî</i> özelinde varlık ve vahdet-i vücûd konusu detaylı bir şekilde incelenmektedir. Konunun zorluğundan dolayı eseri anlamayı kolaylaştırmak için <i>Leâîl-i Me'ânî</i>'de kullanılan sûfî sözleri, simgesel anlatımlar ve tasavvuf kavramları ayrı başlıklar halinde ele alınıp açıklanmaktadır. Bir giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşan tezde <i>Leâîl-i Me'ânî</i>'nin transkripsiyonu da yapılmaktadır.	
Anahtar Kelimeler: Kemâlpaşazâde, <i>Beyânü'l-vücûd</i> , Midhat Bahârî, <i>Leâîl-i Me'ânî</i> , Varlık, Vahdet-i vücûd.	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of the Thesis: Transcript and Analysis of the Translation of Ibn Kemâl's <i>Beyânü'l-vücûd</i> Treatise, titled <i>Leâli-i Me'ânî</i> , by Midhat Bahârî	
Author: Soner KOCAOĞLU	Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salim GÜVEN
Date: 16/09/2021	Nu. of pages: xv + 118
Department: The Basic Islamic Sciences	Subfield: Sûfîsm
The subject of the thesis is the transcription and analysis of the Ottoman translation called <i>Leâli-i Me'ânî</i>, which was translated by Midhat Bahârî for Kemâlpâşazâde's work called <i>Beyânü'l-vücûd</i> on the unity of existence. This work is not just a translation. It is also an explanatory translation of <i>Beyânü'l-vücûd</i>. It also contains evidences showing that Mevlevîs have adopted the concept of unity of existence. In the thesis, Bahârî's life and works are examined; Information is given about Kemâlpâşazâde, his treatises and his <i>Beyânü'l-vücûd</i>. Bahârî is an important sûfî figure and Mevlevî poet who was born in the 19th century, spent most of his life in the 20th century, and lived the transition period from the Ottoman State to the republic. He received the title of "Last Mevlevî Sheikh" with permission (idjâzet). In addition to the books he wrote, he translated some works written in a fluffy language, especially <i>Beyânü'l-vücûd</i>. In the thesis, it is revealed with the evidence that there are mystical concepts in the content of <i>Leâli-i Me'ânî</i>, the views of the sufis about existence are indicated with various words, quotations and metaphors, and the mystical aspect of Kemâlpâşazâde, who is mostly known for his philosophical and theological aspects. In addition, general information about the approach of different scientific fields to existence is given in the thesis, and the subject of existence and unity of existence is examined in detail in <i>Leâli-i Me'ânî</i>. Due to the difficulty of the subject, the sufi words, symbolic expressions and mysticism concepts used in <i>Leâli-i Me'ânî</i> are discussed and explained under separate headings in order to facilitate the understanding of the work. <i>Leâli-i Me'ânî</i> is also transcribed in the thesis, which consists of an introduction, three main chapters and a conclusion.	
Keywords: Kemâlpâşazâde, <i>Beyânü'l-vücûd</i> , Midhat Bahârî, <i>Leâli-i Me'ânî</i> , Entity, Vahdet-i Vujûd.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiv
TRANSKRİPSİYON	xv

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU.....	1
II. TEZİN YÖNTEMİ, KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI.....	1
III. TEZİN AMACI.....	2
IV. TEZİN KAYNAKLARI	2
V. KONUMUZ OLAN ESER HAKKINDA ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

(MİDHAT BAHÂRÎ BEYTUR'UN HAYATI VE ESERLERİ)

1.1. Hayatı	5
1.1.1. Doğumu ve Ailesi	5
1.1.2. Yetiştirilmesi ve Tahsili.....	7
1.1.3. İcrâ Ettiği Meslekler	8
1.1.4. Edebî Yönü	9
1.1.5. Bahârî'nin Şeyhi ve Yetiştirildiği Tekke.....	9
1.1.6. Tarîkatı ve Tasavvufî Şahsiyeti	11
1.1.7. Vefatı	13
1.2. Eserleri	13
1.2.1. Basılmış Eserleri	14
1.2.1.1. Eski Harflerle Basılan Eserleri.....	14

1.2.1.1.1. Kendisinin Yazdığı Eserler	14
1.2.1.1.1.1. <i>Ravza</i>	14
1.2.1.1.1.2. <i>Gûşvâr</i>	14
1.2.1.1.1.3. <i>Rûh-i Kur'ân'dan Bir Sahîfe-i Nûr</i>	14
1.2.1.1.2. Tercümesini Yaptığı Eserler.....	15
1.2.1.1.2.1. <i>Sünbûlistân Şerhi</i>	15
1.2.1.1.2.2. <i>Leâlî-i Me'ânî</i>	15
1.2.1.1.2.3. <i>Risâle-i Sipehsâlâr Tercümesi</i>	15
1.2.1.1.2.4. <i>Destegül</i>	15
1.2.1.2. Yeni Harflerle Basılan Eserleri	16
1.2.1.2.1. Kendisinin Yazdığı Eserler	16
1.2.1.2.1.1. <i>Mîhrâb-ı Aşk</i>	16
1.2.1.2.1.2. <i>Mesnevî Gözüyle Mevlânâ, Şiirleri, Aşk ve Felsefesi</i>	16
1.2.1.2.1.3. <i>Mevlânâ Kimdir? Mevlânâ'nın Bir Şiiri</i>	16
1.2.1.2.1.4. <i>Mevlânâ Efendimiz</i>	17
1.2.1.2.1.5. <i>Mevlevîler -Şiir, Mûsikî ve Tarih Bakımından</i>	17
1.2.1.2.1.6. <i>Mevlânâ Aşk ve Şefkat Timsâlidir</i>	17
1.2.1.2.1.7. <i>Mevlevî Tarihine Kaynak Yazarların Yüce Önderi Sultan Veled</i>	17
1.2.1.2.1.8. <i>Nahl-i Tecellî</i>	17
1.2.1.2.2. Tercümesini Yaptığı Eserler.....	18
1.2.1.2.2.1. <i>Dîvân-ı Kebîr'den Seçme Şiirler (Dîvân-ı Şemsü'l-hakâyık)</i>	18
1.2.1.2.2.2. <i>Münâcât-ı Mevlânâ</i>	18
1.2.1.2.2.3. <i>Gülşen-i Tevhîd</i>	18
1.2.2. Basılmamış Eserleri	19
1.2.2.1. <i>Mevlânâ'nın Rubâîler Dîvânı</i>	19

1.2.2.2. <i>Gazzâlî'nin Kitâbu'l-İlm'i</i>	19
1.2.2.3. <i>İlim ve Edebiyatımıza Hizmet Eden Bazı Mevlevî Sîmâlar</i>	19
1.2.2.4. <i>Geçmiş Büyüklerimizi Kısaca Analım</i>	19
1.2.2.5. <i>Hoca Said Efendi Kimdir</i>	20
1.2.2.6. <i>Çocukluk Hatıralarım</i>	20
1.2.2.7. <i>Şâir Nedir</i>	20

İKİNCİ BÖLÜM

(KEMÂLPASAĞÂDE'NİN HAYATI VE ESERLERİ)

2.1. Hayatı	22
2.1.1. İsmi, Lakapları ve Ailesi.....	22
2.1.2. Doğumu	23
2.1.3. Yetiştirilmesi ve Tahsili.....	23
2.1.4. Görevleri ve Şeyhülislâmlığı	24
2.1.5. Tasavvufî Kişiliği ve Tarîkat Mensubiyeti	25
2.1.6. Yetiştirdiği İnsanlar	27
2.1.7. Vefatı	28
2.2. Eserleri	29
2.2.1. Tasavvufî Eserleri	29
2.2.1.1. <i>Risâle fî beyânî'l-vücûd</i>	30
2.2.1.2. <i>Risâle fî Fetva'r-raks</i>	31
2.2.1.3. <i>Risâle fî devrânî's-sûfiyye</i>	32
2.2.1.4. <i>Fetvâ fî Hakkı İbn Arabî</i>	32
2.2.1.5. <i>Mânevî Mütâlaası</i>	33
2.2.1.6. <i>Akâid-i İslâm</i>	33
2.2.1.7. <i>Nigâristân</i>	33
2.2.1.8. <i>Risâle der Vücûd-ı Hüda</i>	34

2.2.1.9. <i>Risâletü'l-Münîre/Münîretü'l-İslâm</i>	34
2.2.2. Tarih, Dil ve Edebiyata Dair Eserleri	34
2.2.3. Kelâmî Eserleri	35
2.2.4. Felsefî Eserleri	36
2.2.5. Fıkîhî Eserleri.....	36
2.2.6. Tefsir İle İlgili Eserleri	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(LEÂLÎ-İ ME'ÂNÎ)

3.1. <i>Leâî-i Me'ânî</i> Ve Transkripti	39
3.1.1. <i>Leâî-i Me'ânî</i>	39
3.1.2. Transkript.....	40
3.1.2.1. Usûlü	40
3.1.2.2. Metni	41
3.2. <i>Leâî-i Me'ânî</i>'nin Mukaddimesinde Midhat Bahârî'nin Görüşleri	67
3.3. Varlık	69
3.3.1. İslâm Düşüncesinde Genel Olarak Varlık	69
3.3.2. Tasavvufta Varlık	72
3.3.3. <i>Leâî-i Me'ânî</i> 'de Varlık	78
3.3.2.1. <i>Leâî-i Me'ânî</i> 'de Varlığa Dair Geçen Önemli Sûfî Sözleri	81
3.4. <i>Leâî-i Me'ânî</i>'deki Sembolik İfadeler	84
3.4.1. Bayrak/Aslan Sembolizmi	84
3.4.2. Ayna/Akis Sembolizmi.....	85
3.4.3. Zâhir/Bâtın Sembolizmi.....	86
3.4.4. Vahdet/Kesret Sembolizmi	87
3.4.5. Nûr/Zıll Sembolizmi	87
3.4.6. Buhar/Bulut/Su/Buz Sembolizmi	88

3.4.7. Deniz/Dalga Sembolizmi	89
3.4.8. Renk Sembolizmi.....	90
3.5. <i>Leâli-i Me'ânî</i>'de Geçen Tasavvuf Kavramları	90
3.5.1. Varlık konusunda Öne Çıkan Kavramlar.....	91
3.5.1.1. A'yân-ı Sâbite	91
3.5.1.2. Fenâ/Bekâ.....	91
3.5.1.3. Güft ü Gû/Cüst ü cû	92
3.5.1.4. Hulûl/Tahayyüz/İttisâf/İnfisâl	92
3.5.1.5. Hüsn-i Ahlâk	93
3.5.1.6. İttihâd/Hakikat-i İttihâd/Şibh-i İttihâd	93
3.5.1.7. Kurbiyyet/Bu'diyyet	94
3.5.1.8. Mümkînât/Mevcûdât/Mahlûkât.....	94
3.5.1.9. Mütemekkin/Mütelevvin.....	95
3.5.1.10. Nûr	96
3.5.1.11. Sıdk u İhlâs.....	97
3.5.1.12. Tevhîd/Tevhîd-i Zât Mertebesi/Tevhîd-i Ef'âl Mertebesi.....	98
3.5.1.13. Vâcibu'l-vücûd/Cenâb-ı Hakk/Nûr-ı Mahz/Nûr-ı İlâhî/Vücûd-ı Mutlak/Vücûd-ı Hakk/Nûr-ı Hüdâ/Zât-ı Hakk/Zât-ı Hüdâ/Zât-ı İlâhî/Hüdâ-yı Teâlâ/Vâcib Teâlâ/Zât-ı Hakîkî/Zât-ı Vâhide/Zât-ı Vâhid.....	99
3.5.1.14. Vahdet/Vahdet-i Mutlaka/Vahdet-i hakâyık	100
3.5.1.15. Vücûd/Varlık.....	100
3.5.2. <i>Leâli-i Me'ânî</i> 'de Geçen Tasavvuf Kavramları Listesi	101
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	111
ÖZGEÇMİŞ.....	118

KISALTMALAR

b. : Bin, İbn (Oğlu)

bk. : Bakınız

b.y. : Basım yeri yok

çev. : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

İSTEM : Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi

MEB : Millî Eğitim Bakanlığı

m.ö. : Milattan önce

nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

PAUİFD: Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

r.a. : Radıyallahu anh

s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

ts. : Tarihsiz

vd. : ve diğerleri

yy. : yüzyıl

TRANSKRİPSİYON

S :	E :	'
Z :	' :	>
T :	B :	
Z :	P :	
' :	T :	÷
G, Ğ:	S :	
F :	C :	
K :	Ç :	
K, G:	H :	
G, Ğ:	H :	z
N :	D :	
L :	Z :	:
M :	R :	3
N :	Z :	
V :	J :	
H :	S :	
Y :	Ş :	

Medler (Harekesiz -, o, - Harfleri)

â	:	'	Kî	:	
Hê	:	¹œ	Kû	:	p
î	:		Kâ, Kê:		¹
Kā	:	¹	û	:	p

Not: Medler genellikle harflerin üzerine konan şapka ile gösterilmiştir. Kaf ile kefin birbirine karışmaması için kaftan sonraki medler üstü çizgili harflerle gösterilmiştir. İhtiyaç durumunda e'nin üzerine de şapka konmuştur.

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU

Tezimizin konusu, Kemâlpâşazâde'nin (ö. 940/1534) *Beyânü'l-vücûd* isimli risâlesine Midhat Bahârî (ö. 1971) tarafından yapılan açıklamalı tercümenin transkripsiyonu ve incelemesidir. İbn-i Kemâl'in *Beyânü'l-vücûd*'u pek bilinmese de Osmanlı tasavvuf geleneğinin önemli eserlerinden biridir. *Beyânü'l-vücûd*, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi kullanılarak yazılmış tasavvufî bir eserdir. Bu nedenle metnin çözümü birtakım zorluklar içermektedir ve pek çok insan buna cesaret edememiştir. Midhat Bahârî, bunu açıklamalı bir şekilde Osmanlı Türkçesi'ne aktarmıştır. Tezimizde İbn-i Kemâl ve *Beyânü'l-vücûd* hakkında öz bilgiler verilmiş, Bahârî'nin *Leâli-i Me'ânî* isimli tercüme ve şerhi detaylı bir şekilde incelenmiş ve transkripsiyonu yapılmıştır.

II. TEZİN YÖNTEMİ, KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Tezimizde genel usûl olarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme metodu kullanılmıştır. Bu dokümanlar kitaplar, tezler, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve yazma eserlerdir. *Leâli-i Me'ânî*'nin matbu nüshası ve *Beyânü'l-vücûd*'un içerisinde bulunduğu *Resâilü İbn Kemâl* incelenen dokümanların başında gelmektedir.

Çalışmamızın bilimsel bir araştırma olması hasebiyle güvenilir ve tarafsız bir üslupla yazılmasına ve objektif olunmasına azamî ölçüde gayret gösterilmiştir. Metin içindeki alıntılar ve yapılan atıflar İSNAD 2'ye göre düzenlenmiştir. Dipnotlarda geçen ilave açıklama ve bilgilerin kaynakları ise parantez içinde yan not şeklinde APA sistemi ile verilmiştir.

Çalışmaya önce *Leâli-i Me'ânî* transkribe edilerek başlanmıştır. Arkasından Bahârî, Kemâlpâşazâde ve vahdet-i vücûd hakkındaki tez, makale, kitap gibi kaynaklar tespit edilip okunmuştur. Sonra da tezin taslağı oluşturularak yazımına geçilmiştir. Tezde pek çok eserden yararlanılmakla birlikte bir sınır koymak için konular daha çok *Beyânü'l-vücûd* ve *Leâli-i Me'ânî* çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışma esnasında bizi sınırlayan bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklardan biri, *Mesnevî* haricindeki Farsça şiirlerin geçtiği kaynakların çoğuna internet tarama motorlarında ulaşamamasıdır. Bu sebeple uzun bir süre araştırma yapmamıza ve hatta İbn-i Kemâl'in *Dîvân*'ını da incelememize rağmen *Beyânü'l-vücûd*'da ve *Leâli-i Me'ânî*'de geçen Farsça ve Arapça epeyce şiirin kaynağı tespit edilememiştir. Ayrıca *Beyânü'l-vücûd*'un kütüphanelerde farklı isimlerle kaydedilmiş olması el yazma nüshalara ulaşmakta işimizi zorlaştırmıştır. Tüm bunlara rağmen imkân nispetinde

metindeki alıntılarının kaynakları gösterilmeye çalışılmıştır. Karşılaştırma gerektirebilecek yerler için tezde *Leâlî-i Me'ânî* ile yetinilmemiş, *Beyânü'l-vücûd* ve ondaki alıntılarının da kaynakları yer yer dipnotta zikredilmiştir.

III. TEZİN AMACI

Tezimizin amacı Midhat Bahârî'nin yakın dönem tasavvuf tarihindeki yerini ve *Leâlî-i Me'ânî* isimli eserinin önemini ortaya koymaktır. Midhat Bahârî, çocukluğundan itibaren Mevlevî tekkelerinde bulunmuş ve Mevlevî kültürünü alarak yetişmiş bir insandır. Onun Osmanlı tasavvuf kültürü hakkında ciddi bir birikime sahip olduğu bilinmektedir. Tezimizin bir diğer amacı ise tasavvufî yönü pek bilinmeyen İbn-i Kemâl'in tasavvufla ilgisinin ortaya çıkmasını sağlamaktır. Bunu da en iyi şekilde yapan, onun *Beyânü'l-vücûd* risâlesini tercüme ederek içindeki bilgileri gün yüzüne çıkaran Bahârî'dir. Ayrıca bu çalışmada Osmanlı Türkçesi ile yazılmış tasavvufî bir eserin günümüz alfabesine çevrilip latinize edilerek sonraki kuşaklara aktarılması ve kalıcılık kazanması hedeflenmektedir.

IV. TEZİN KAYNAKLARI

Tezimizin esas kaynağı *Leâlî-i Me'ânî*'dir. Bununla birlikte *Leâlî-i Me'ânî*'nin yazılmasına sebep olan *Beyânü'l-vücûd* da tezimizin ana kaynaklarından biridir.

Midhat Bahârî'nin son dönemde yaşamış olmasından dolayı hakkındaki bilgiler husûsunda İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın (ö. 1957) *Son Asır Türk Şairleri* kitabı, Reşat Ekrem Koçu'nun (ö. 1975) *İstanbul Ansiklopedisi* adlı eseri, Nûri Şimşekler'in *Pîr Aşkına*'sı, Emin Işık'ın *DİA*'daki “Bahârî” maddesi gibi temel kaynaklara başvurulmuştur. Ayrıca Bahârî ile ilgili yapılmış tez çalışmaları ve makalelerden de yararlanılmıştır. Onun hakkında yapılan iki yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bunlardan biri Rabia Kılıçkaya'nın “Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı”¹ isimli çalışması, diğeri de Harun Dikkaya'nın “Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri”² adlı çalışmasıdır. Bahârî hakkında yazılan çeşitli makaleler bulunmakla birlikte öne çıkanlar Emin Işık'ın “Midhat Bahârî”³, Hikmet

¹ Rabia Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

² Harun Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

³ Emin Işık, “Midhat Bahârî”, *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, 7 (15 Temmuz 2010).

Atik'in "Bahâriye Mevlevihanesi Post-Nişînlerinden Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Mevlevîhâne Hatıraları"⁴ makalesidir.

Kemâlpasazâde'ye dair ise daha çok klasik kaynaklardan Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekāiku'n-Numâniyye*'si, Mehmed Süreyya'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî*'si ve Bursalı Mehmed Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* isimli eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca Kemâlpasazâde hakkında bilgi veren son dönem tasavvuf akademisyenlerinden Reşat Öngören'in *Osmanlılarda Tasavvuf* adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

Genel olarak varlık konusunda özel anlamda ise vahdet-i vücûd husûsunda yazılmış birçok kitap bulunmaktadır. Bu kitapların kimisinde sırf vahdet-i vücûd konusu ele alınmakta, kimisinde ise vahdet-i vücûd bir bölüm olarak işlenmektedir. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmiddîn*'i ile *Mişkâtü'l-envâr*'ı, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'i ile *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'si, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'si, Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Hâşiyetü't-Tecrîd*'i ve Molla Abdurrahmân Câmî'nin (ö. 898/1492) *Levâih*'i ile *Şerh-i Rubâiyyât*'ı, varlık ve vahdet-i vücûd konusunda yazılmış klasik eserlerin en meşhurları sayılır. *Beyânü'l-vücûd* ve dolayısı ile *Leâlî-i Me'ânî*'de de bu kitapların bazılarından yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Son dönemde ise Mahmud Erol Kılıç'ın *Şeyh-i Ekber* isimli eseri, vahdet-i vücûd konusunu ele alan eserler içerisinde öne çıkmaktadır. Ayrıca Ömer Türker'in *İslâm Düşünce Gelenekleri* ve *Varlık Nedir* gibi çalışmalarında da yer yer vahdet-i vücûd meselesi işlenmektedir. Tezimizde imkân nispetinde yakın dönemden başlayarak yukarıda ismi geçen eserlerden yararlanılmıştır.

V. KONUMUZ OLAN ESER HAKKINDA ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Leâlî-i Me'ânî ile ilgili daha önce yapılmış herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. *Beyânü'l-vücûd* hakkında ise kelâm alanında yapılmış bir doktora tezinde özet bilgi verilmiştir. Söz konusu bu doktora çalışmasında *Beyânü'l-vücûd*'un, Kemâlpasazâde'nin tasavvufa dair eserlerinden biri olduğu belirtilmekle birlikte içeriği anlatılırken felsefî ve kelâmî bir üslup kullanılmıştır.⁵ Ancak risâlenin asıl konusu olan vahdet-i vücûda pek değinilmemiştir.

⁴ Hikmet Atik, "Bahâriye Mevlevihanesi Post-Nişînlerinden Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Mevlevîhâne Hatıraları", *İSTEM* 15/29 (2017).

⁵ Şamil Öçal, *Kemâlpasazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 117-120.

BİRİNCİ BÖLÜM
(MİDHAT BAHÂRÎ BEYTUR'UN HAYATI VE ESERLERİ)

1.1. Hayatı

1.1.1. Doğumu ve Ailesi

Midhat Bahârî Efendi'nin asıl adı Ahmed Midhat'tır. Kendi hayatında ve özellikle büyüüp yetişmesinde önemli bir yeri bulunan Eyüp Bahâriye Mevlevîhânesi'ne⁶ olan sevgisi ve vefası sebebi ile şiirlerinde “Bahârî” mahlasını kullandığı için bu nispetle meşhur olmuştur. 1934 yılında Soyadı Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile birlikte “Beytur” soy ismini almıştır. Buna göre tam adı, Ahmed Midhat Bahârî Beytur'dur.⁷

Kaynaklarda ve önceki çalışmalarda Midhat Bahârî'nin doğum tarihine ilişkin farklı bilgiler yer almaktadır. Kendisi hayatta iken kaleme alınmış olan *Son Asır Türk Şairleri* isimli eserde Bahârî'nin doğum tarihi hicrî 1295 olarak verilmektedir.⁸ Bu tarih milâdî olarak 1878 senesine tekâbül etmektedir. Bahârî'nin hayatına ve Feridun Nâfiz Uzluk'a (ö. 1974) yazdığı mektuplara dâir derli toplu bir çalışma olan *Pîr Aşkına* kitabı da *Son Asır Türk Şairleri* kitabındaki bilgiyi doğrulamaktadır.⁹ Bununla birlikte milâdî olarak *İstanbul Ansiklopedisi*'nde 1881,¹⁰ *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*'nde 1875 tarihi tercih edilmektedir.¹¹ Bunlardan başka son dönemde Midhat Bahârî ile ilgili ikisi tez ve biri de makale olmak üzere hazırlanmış üç çalışmada da 1878 yılı doğru kabul edilmektedir.¹² Bu bilgilere dayanarak Midhat Bahârî'nin, dört çocuklu bir ailenin en küçük ferdi olarak İstanbul'un Eyüp ilçesindeki Taşlıburun Sa'diye Dergâhı'nda hicrî 1295, milâdî 1878 yılında doğduğu anlaşılmaktadır.¹³

Midhat Bahârî, Feridun Nâfiz Uzluk'a yazmış olduğu elli beşinci mektupta soyuna dâir ancak üç göbek ceddini bilebildiğini ifade etmektedir. Burada verdiği bilgilere göre Bahârî'nin babası kismet-i askeriye başkâtibi Mehmed Nûri Efendi'dir. Baba tarafından

⁶ Eyüp Bahâriye Mevlevîhânesi, Beşiktaş Mevlevîhânesi'nin taşındığı yerdir ve onun devamı niteliğindedir.

⁷ Emin Işık, “Midhat Bahârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2005), 30/6-7; Nuri Şimşekler, *Pîr Aşkına* (İstanbul: Timaş, 2009), 9-10.

⁸ İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1/167.

⁹ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16.

¹⁰ Reşad Ekrem Koçu, “Beytur”, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Nurgök ve Hüsniyat Matbaaları, 1961), 5/2723.

¹¹ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/6.

¹² Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 21; Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 23; Atik, “Bahâriye Mevlevihanesi Post-Nişinlerinden Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Mevlevîhâne Hatıraları”, 2.

¹³ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16. Not: Midhat Bahârî'nin özgeçmişi Osmanlıca ve üç yaprak olup 1927 yılında yazıldığı düşünülmektedir. Bu özgeçmişin halen Konya Selçuklu Üniversitesi Kütüphanesi, Feridun Uzluk Bölümü'nde bulunduğu söylenmekle birlikte biz bu tercüme-i hâle ulaşamadık. Ancak Nuri Şimşekler, *Pîr Aşkına* kitabında bu özgeçmişin transkribe edilmiş metnini ve Osmanlıca halinin bir sayfasını görsel olarak vermektedir. Buradaki bilgileri esas alıp diğer çalışmaları da değerlendirerek böyle bir sonuca vardık.

dedesi Râşid Efendi'dir. Râşid Efendi ise Kütahyalı Emir oğlu diye bilinen ve âlim bir zât olan Mustafa Sâlim Efendi'nin oğludur. Mehmed Nûri Efendi ve babası Râşid Efendi İstanbullu olmak ile birlikte Mustafa Sâlim Efendi Kütahyalı'dır.¹⁴

Bahârî'nin anne tarafından dedesi ise kendisinin de orada doğup büyüdüğü Taşlıburun Sa'diye Dergâhı'nda¹⁵ yetmiş yıl meşihat makamında bulunmuş olan Şeyh Süleyman Sıdkî Efendi'dir (ö. 1308/1890). Kaynaklar Bahârî'nin annesinin, Şeyh Süleyman Efendi'nin kızı olduğu husûsunda ittifak etmekle birlikte ismi konusunda ihtilafli bilgiler vermektedir. Bahârî'nin annesinin adı hakkında iki isim zikredilmiştir. Kaynakların çoğunda Hatice Âliye olarak ifade edilirken,¹⁶ bazılarında ise Fatma Âliye şeklinde geçmektedir.¹⁷ Bu şekilde farklı bilgiler verilmesi, kanâatimizce Bahârî'nin şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'nin (ö. 1911) eşinin adının da Fatma Âliye¹⁸ olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü tasavvufî gelenekte mânen şeyhin baba, şeyhin hanımının anne ve müridlerin de ihvân (kardeş) hükmünde oldukları kabul edilir.¹⁹ Bu sebeple şeyhinin hanımına da Bahârî'nin anne demiş olması ve bazı araştırmacıların bunu öz annesi olarak algılaması ihtimal dahilindedir.

Nûri Şimşekler, *Pîr Aşkına* isimli kitabında kendi yazdığı bölümde onun annesinin ismini Fatma Âliye olarak belirtirken,²⁰ Bahârî'nin bizzat el yazmasından transkribe ettiği bölümde ise “*Annesi Hatice Âliye Hanım...*”²¹ ibâresini kaydetmektedir. Bu durumda Şimşekler'in kendisi ile çeliştiği görülmektedir. Eldeki verilerden hareketle Bahârî'nin annesinin, Süleyman Efendi'nin Rüveyde Hanım ile evliliğinden doğduğu ve adının Hatice Âliye olduğu anlaşılmaktadır. Bahârî'nin dedesi, Şeyh Süleyman Sıdkî Efendi'nin babası olan zât ise daha önceki Taşlıburun Sa'diyye Dergâhı postnişini Şeyh Ahmed

¹⁴ İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri* isimli eserinde Bahârî'nin babasını ve baba tarafından dedesi olan Râşid Efendi'yi Kütahyalı olarak ifade etmiştir. Fakat Bahârî, daha hayatta iken Uzluk'a yazdığı elli beşinci mektupta İnal'ın, eserinde kendisi ile alakalı olarak verdiği bilgide hata ettiğini belirtmiş ve bu yanlış düzeltilmiştir. Bk. Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16, 239.

¹⁵ Bu dergâh, Sa'diyye'nin Vefâiyye koluna aittir. Daha geniş bilgi için bk. Hür Mahmut Yücer, “Sa'diyye”, *Türkiyede Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2018), 241.

¹⁶ Koçu, “Beytur”, 5/2723; Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16; Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 22; Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 25; Atik, “Bahâriye Mevlevihanesi Post-Nişinlerinden Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Mevlevîhâne Hatıraları”, 2.

¹⁷ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/6; Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 9.

¹⁸ Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2003), 156.

¹⁹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar, 2017), 66.

²⁰ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 9.

²¹ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16.

Eyyûbî Efendi'dir (ö. 1231/1815).²² Ahmed Eyyûbî Efendi aynı zamanda Osmanlı padişahı II. Mahmûd'un hac emirlerinden biridir.²³

Bununla birlikte Mehmed Nûri Efendi'nin dört çocuğu vardır. Hatice Âliye Hanım ile evliliğinden dünyaya gelen ve çocuklarının da en küçüğü olan Ahmed Midhat Bahârî'dir. Bahârî'nin kardeşlerinin isimleri ise Mustafa Râfet, İsmail Zihni ve Fâtıma Muhsine'dir.²⁴ Bahârî küçük yaşlarda iken babası Mehmed Nûri Efendi vefat etmiştir.²⁵

Bahârî, *el-Câmiu's-sahîh*'i okuduğu yıllarda ona bu dersleri veren *Sahîh-i Buhârî* hâfızı hocası Mehmed Said Efendi'nin kızı Fitnat Hanım ile evlenmiştir.²⁶ Bu izdivâcından Mutahhara ve Destina adında iki kızı dünyaya gelmiştir. Büyük kızı Mutahhara, müzik öğretmeni; küçük kızı Destina ise Fransızca öğretmenidir.²⁷ Her iki kızı da evlenmediği için Bahârî'nin torunu olmamıştır. Eşi Fitnat Hanım, 1959 yılında vefat etmiş ve Göztepe'deki Sahrâ-yı Cedîd Mezarlığı'na defnedilmiştir.²⁸ Kızları ise Bahârî'nin vefatından kısa bir süre sonra vefat etmişlerdir.²⁹ Büyük kızı Mutahhara, Beylerbeyi Küplüce Kabristanı'na; küçük kızı Destina ise Karacaahmed Mezarlığı'na defnedilmişlerdir.³⁰

1.1.2. Yetiştirilmesi ve Tahsili

Mehmed Nûri Efendi'nin vefatı ile küçük yaşta yetim kalan Bahârî, annesi ile birlikte dedesi Şeyh Süleyman Efendi'nin yanına taşınmış³¹ ve temel dînî bilgileri ondan almıştır.³² Çocukluk yılları evlerinin bulunduğu Bahâriye'de ve buradaki Bahâriye Mevlevîhânesi'nde geçmiştir.³³ İlk ve orta öğrenim tahsilini Eyüp'teki Dârü'l-Feyz-i Hamîdî ve Eyüp Askerî Rüştîyesi'nde yapmıştır. Liseyi ise memur olan ağabeyi İsmail Zihni Bey'in yanına giderek Bitlis İdâdîsi'nde okumuştur.

Bahârî, dil ve edebiyat alanlarında küçük yaşlardan itibaren kendisini geliştirmiştir. Onun İslâmî ilimler ile beraber Arapça, Farsça ve edebiyattaki derin kültürü, yetiştigi

²² Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 240.

²³ Yücer, "Sa'diyye", *Türkiyede Tarikatlar*, 241.

²⁴ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16.

²⁵ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16.

²⁶ Işık, "Midhat Bahârî", 30/6; Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 24.

²⁷ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 216.

²⁸ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 24.

²⁹ Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 25.

³⁰ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 24.

³¹ Koçu, "Beytur", 5/2723.

³² Işık, "Midhat Bahârî", 30/6.

³³ Koçu, "Beytur", 5/2723; Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 22.

ortamın ve ailesinin ilmî çevresinin tesiri ile oluşmuştur.³⁴ Bahârî; ağabeyi Mustafa Râfet Efendi ve Bahâriye Mevlevîhanesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'den Farsça,³⁵ Kürt Said Efendi'den ulûm-i Arabiyye, Galip Bey'den Türk edebiyatı, Muhammed Said Efendi'den Arap edebiyatı ve Türk dili derslerini almıştır.³⁶ Ayrıca Bâyezîd dersiâmı müderris Hüseyin Avni Efendi'den (ö. 1954) Arapça okuyarak bu alandaki eğitimini tamamlamış ve onun diğer derslerine de katılarak hocasından icâzet almıştır. Hadis konusundaki tahsilini ise *Sahîh-i Buhârî* hâfızı olarak bilinen Said Efendi'den *el-Câmiu's-sahîh*'i okuyarak yapmıştır. Bunlardan başka kendisinden Farsça talim ettiği Şeyh Nazîfzâde Hüseyin Fahreddin Dede Efendi'den *Mesnevî*'yi de Farsça takrîri üzere okumuştur.³⁷ Tahsilinde öne çıkan isimler böyle olmakla birlikte dönemin diğer kıymetli hocalarından da husûsî dersler almıştır.³⁸

Mânevî anlamdaki yolculuğunda ise Midhat Bahârî, Hüseyin Fahreddin Dede'ye intisap ederek Mevlevî âdap ve usûlüne uygun bir şekilde çile çıkarmış ve semâzen olmuştur. Mesnevîhanlık icâzetini de Eyüp Hâtuniye Nakşibendî Dergâhı şeyhi Hoca Hüsâmeddîn Efendi'den aldığı söylenmektedir.³⁹ Ancak Hoca Hüsâmeddîn Efendi 1280 (1864) yılında vefat etmiştir. Bahârî, 1295 (1878) senesinde doğduğu için tarihen Hoca Hüsâmeddîn Efendi'den icâzet alması mümkün değildir. Ama Bahârî'nin mesnevîhanlık yetkinliğinin bulunduğu da bir gerçektir.

1.1.3. İcrâ Ettiği Meslekler

Bahârî, memuriyet hayatına o dönemin okumuş diğer gençleri gibi 18 yaşlarında iken Mâlîye Nezâreti, muhasebe-i umûmiye kaleminde kâtiplik ile başlamıştır.⁴⁰ 1897-1899 seneleri arasındaki⁴¹ bu görevini icrâsının ardından Orman, Maâdin ve Zîrâat Nezâreti Maâdin Umûm Müdürlüğü'ne intikal etmiştir. Bu nâzırlığın Ticaret ve Zîrâat Nezâreti'ne dönüşmesi ile birlikte Maâdin Şubesi Mümeyyizi olmuş ve ardından aynı nezâretin Zât İşleri Sicil Mümeyyizliği'ne geçmiştir.

³⁴ Koçu, "Beytur", 5/2723; Işık, "Midhat Bahârî", 30/6.

³⁵ Işık, "Midhat Bahârî", 30/6.

³⁶ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16-17.

³⁷ Koçu, "Beytur", 5/2723;

³⁸ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 16.

³⁹ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 28.

⁴⁰ Koçu, "Beytur", 5/2723.

⁴¹ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 24.

Daha sonra devlet merkez teşkilâtının İstanbul'dan Ankara'ya taşınması ile Beyoğlu Tâlî Mübâdele Komisyonu Âzâlığı'na atanmıştır.⁴² Türkiye Sanayi ve Maâdin Bankası kurulduğunda ise bu bankanın Muhâberat Şubesi Başkâtipliği'ne getirilmiştir. Bir müddet bu görevi icrâsının ardından Sümerbank Alım-Satım Şubesi Muhâberat Şefliği'ne tayin edilmiştir. 1945 yılındaki emekliliğine kadar bu vazifesini yürütmüştür. Ayrıca bir ara kısa süreliğine Akşehir Hatip Mektebi'nde Türkçe ve Edebiyat öğretmenliği yapmıştır.⁴³

Son olarak 1959 senesinde açılan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde bir buçuk yıl Farsça Öğretmeni olarak hizmet vermiştir. Ancak o yıl eşinin vefatı ve kendisinin sağlık problemleri nedeni ile, dersleri daha fazla sürdüremeyerek dostu Abdülkadir Keçecioğlu'na (Yaman Dede'ye) (ö. 1962) emanet etmiştir.⁴⁴

1.1.4. Edebî Yönü

Midhat Bahârî Beytur, yetiştiği ortamın engin birikiminden beslenerek bilhassa dil ve edebiyat alanlarında kendisini geliştirmiş ve daha küçüklüğünden itibaren şiirler yazmaya başlamıştır. Erken yaşlarda kaleme aldığı şiirlerini lise öğreniminin akabinde çeşitli dergilerde yayınlamıştır. O dönemin *Hazîne-i Fünûn*, *Mektep*, *Mâlumât*, *Terakkî*, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Resimli Gazete* gibi başlıca yayın organlarında yazmıştır.

Şiirlerinde ve nesirlerinde “Midhat Bahârî Hüsâmî”, “Nûrizâde Midhat” ve “Midhat Bahârî” gibi mahlaslar kullanmıştır. Eserlerini 1 Kasım 1928'deki harf inkılâbına kadar Servet-i Fünûncuları anımsatan ağır ve sanatlı bir Türkçe ile kaleme almıştır. Fakat bu dil devriminin ardından hem yazılarında hem de şiirlerinde olabildiğince sade ve anlaşılır bir üslup takınmıştır.⁴⁵ Bilhassa şiirlerinde Mehmet Âkif'i (ö. 1936) ve Yahya Kemal'i (ö. 1958) andıran bir dil kullandığı ifade edilmiştir.⁴⁶

1.1.5. Bahârî'nin Şeyhi ve Yetiştği Tekke

Bahârî'nin şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'dir. Hüseyin Fahreddin Dede, Beşiktaş Mevlevîhânesi'nin son şeyhi olarak kabul edilen Hasan Nazif Dede'nin (ö. 1278/1861) oğludur. Fahreddin Dede, 1270 (1853) yılında Beşiktaş Mevlevîhânesi'nde doğmuştur. Babası Şeyh Hasan Nazif Dede, annesi Zübeyde Havva Hanım'dır. Mevlevîlik icâzetini ilkin teberrüken babasından almıştır. Babasının vefatı ile birlikte henüz sekiz yaşında iken

⁴² Koçu, “Beytur”, 5/2723-2724.

⁴³ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 29.

⁴⁴ Işık, “Midhat Bahârî”, *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, 25.

⁴⁵ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/7; Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 30.

⁴⁶ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 31.

Sadreddin Çelebi Efendi tarafından Beşiktaş Mevlevîhânesi'nin meşîhat makamına atanmıştır. Yaşı küçük olduğundan posta Hacı Râşid Dede vekâlet etmiştir. Daha sonra icâzetini Afyonkarahisar Mevlevîhânesi şeyhi Kemaleddin Dede ve Mısır Mevlevîhânesi postnişini Hüseyin Azmi Dede'den (ö. 1311/1893) yenilemiş ve 1869'da asâleten meşîhata geçmiştir. Ancak yıllarca Çırağan Sarayı'nın yanı başında faaliyet gösteren Beşiktaş Mevlevîhânesi, Sultan Abdülazîz'in (ö. 1293/1876) yeni ve daha büyük bir saray yaptırmak istemesi nedeni ile yıkılmıştır. Hüseyin Fahreddin Dede bu olay üzerine önce Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na, oradan da Maçka Mevlevîhânesi'ne taşınmıştır. Fakat buranın da askerî bir kışla yapmak amacı ile 1874 yılında yıktırılması üzerine Hüseyin Fahreddin Dede, muhibbânı ve ailesi ile beraber babasının müntesiplerinden Hatab Emîni Hüseyin ve Mustafa Efendilerin Eyüp Bahâriye'sindeki yalılarına yerleşmiştir.

1875 yılında bu iki yalının arasındaki bahçeye Bahâriye Mevlevîhânesi'nin temeli atılmış ve üç yıl sonra 1878'de de yapımı tamamlanmıştır. Bânîsi ve ilk postnişini Hüseyin Fahreddin Dede'dir. İşte Hüseyin Fahreddin Dede ve muhibbânının gayretleri ile açılan bu Mevlevîhâne,⁴⁷ Midhat Bahârî'nin mahlasını aldığı ve yetiştigi yer olmuştur.

Sonraki yıllarda Bahâriye Mevlevîhânesi, yoğun rutubet sebebi ile ciddi hasar görmüş ve Mevlevî muhiplerinden Sultan Mehmed Reşad'ın (ö. 1918) delâletleri ile Evkaf Nezâreti tarafından 1910'da onarılmıştır. Bu husûsta zamanın Evkaf Nezâreti İnşaat ve Tamirat Müdürü Mimar Kemaleddin Efendi'nin bizzat katkılarının olduğu da söylenmiştir. Öte yandan Bahâriye Mevlevîhânesi, Hüseyin Fahreddin Dede'nin meşîhati süresince -yani 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında- tasavvuf, kültür ve sanat alanlarında Mevlevî edebiyatı, mûsikîsi ve zerâfeti açısından son büyük temsilcilerin yetiştigi çok verimli bir ocak haline gelerek hatırı sayılır derecede faaliyet göstermiştir. Midhat Bahârî de bu ortamda yetişenler arasındadır. Buranın son postnişini ise Bahâeddin Efendi'dir. 1925 yılında dergâhların kapatılması ile birlikte Bahâriye Mevlevîhânesi'nin mülkiyeti konusunda hazine ve vakıflar arasında uzun süreli davalar yaşanmıştır. Uzun yıllar içerisinde çeşitli sebeplerle tahribâta uğrayan bu Mevlevîhâne günümüze ulaşmamıştır.⁴⁸

⁴⁷ Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, 152-155.

⁴⁸ M. Baha Tanman, "Bahariye Mevlevîhânesi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1991), 4/471-472.

1.1.6. Tarîkatı ve Tasavvufî Şahsiyeti

Anne tarafından dedesinin Sa'dî şeyhi olmasına ve Nakşibendiye gibi dönemin diğer tarikatlarının yakın çevrede bulunmasına rağmen Bahârî'nin müntesip bulunduğu ve icâzet aldığı tek tarikat Mevlevîlik olarak bilinmektedir.

Daha küçük yaşta iken şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede ile tanışmış, ondan zâhirî ve bâtinî ilimleri öğrenmiş ve hayrânı olmuştur. Ardından ona intisap ederek Bahâriye Mevlevîhânesi'nde Mevlevî usûl ve âdâbına uygun biçimde çile çıkarmış ve semâzenliğe erişmiştir.⁴⁹ Bahârî, tam bir Ehl-i Beyt ve Mevlânâ aşığı olarak yetiştirilmiştir. 1916 senesinde Mehmed Veled Çelebi Efendi (ö. 1953) tarafından Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ne mesnevîhân olarak atanmıştır.⁵⁰ Tekâyâ ve zevâyânın seddine dâir kanundan az bir zaman önce, 1924 yılında,⁵¹ Ankara Mevlevîhânesi'ndeki⁵² bir sohbeti sırasında sözlerinden etkilenen Konya Makam Çelebisi Abdülhalîm Çelebi (ö. 1925), başındaki destarlı sikkeyi çıkararak ona giydirmiştir. Böylece Bahârî, mürşidinin vefatından on üç sene sonra Mevlevî şeyhliği makamına yükselmiştir.⁵³ Bu hâdise dergâhların ve mevlevîhânelerin kapatılmasından kısa bir süre önce Konya Makam Çelebisince gerçekleştirilen son şeyhlik tayini olmasından ötürü Midhat Bahârî, Mevlevîler arasında atanan “Son Mevlevî Şeyhi” olarak bilinmiş ve bu şekilde itibar görmüştür. Mevlevî şeyhliği makamına getirildiğine işaret eden destar giyişini Bahârî kendisi şöyle anlatmıştır:

“Cenâb-ı Rabb 'ime bin hamd ü senâ olsun ki fakîri Cenâb-ı Mevlânâ 'mıza bende etti. Sonra asrın hakîkaten fahrü'l-urefâsı olan Şeyh Hüseyin Fahri Efendi'ye daha pek genç yaşta iken enâbe ettirdi. O Hüseyin Fahri Dede Efendi ki Veled Çelebi Efendi'nin ve Galata Şeyhi Ahmed Celâleddîn Efendi'nin de şeyhleridir. Veled Çelebi Efendi Konya'da seccâde-nişîn bulundukları zaman Mesnevîhanlık tevcihiyle fakîri Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ne Mesnevîhân tâyin buyurdu. Bir sene kadar orada nâcizâne Mesnevî-i Şerîf okudum, takrîr ettim. Abdülhalîm Çelebi Efendi seccâde-nişîn bulunduğu zaman ki I. Harb-i Umûmî'nin sonlarında idi fakîr, Muşîr Fuâd Paşa'nın vekili olarak maden işlerini takip ve intâc etmek üzere Ankara'ya gitmiştim. Orada bir otelde misafirdim. Şucâeddin (Onuk) Bey'le neyzen merhûm Emin Efendi dergâhta ikâmet ediyorlardı. Bir gün Emin Efendi ile Şucâeddin Bey otele gelerek fakîri, Mevlevî şeyhinin dergâhta misafir olarak ikâmet etmekteğim için ısrarla dâvet ettiğini söylediler. Fakîr de bu dâvete icâbet ettim. Gerçi yemeğimizi Şucâeddin Bey ve Emin Efendi ile fakîr sûret-i ârifânede temin ediyorduk ise de Şeyh Efendi esbâb-ı istirahatimize âid olarak fakîre bir oda ve bir karyola tahsis etti ve bizi i'zâz eyledi.

⁴⁹ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 28; Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 38.

⁵⁰ Koçu, “Beytur”, 5/2723.

⁵¹ Koçu, “Beytur”, 5/2723.

⁵² Işık, “Midhat Bahârî”, 30/6.

⁵³ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/6.

İşte o sırada idi. Bir akşamüzeri Abdülhalîm Çelebi Efendi Konya'dan geldi dergâha misafîr oldu. Bittabî fakîr; odamı, karyolamı kendilerine tahsis ettim. Ertesi günü sabahleyin fakîri odasına çağırdı. Sipehsâlâr tercümesinden bahsederek iltifatlarda bulundu. Sonra 'size destar vereceğim' deyip dizinin dibine oturttu. Kendi başındaki destarlı sikkeyi duâ ederek fakîrin başına tekbirleyip giydirdi. Fakîr elini öptüm ve bir niyâz nâçizânesi olarak sapı altın kaplamalı bir bastonum vardı kendisine takdim ettim. Kabul etti ve mahzûz oldu. 'Bana da böyle bir baston lâzımdı' dedi.

Lâyık olmadığım halde bence çok kıymetli olan bu niğmetlere eriştim, sırf pîrim, destgîrimin bahşış ve atâsıdır. O tükenmez bir kerem hazînesidir; daha onun nice lütuflarına, ihsanlarına ereceğime ümidim, itminânım kavîdir."⁵⁴

Bahârî, 1925'te tekkelerin kapatılması ile irşad faaliyetlerini, yaşadığı dönemin şartları gereği kendi çevresinde düzenlediği sohbet ve etkinliklerle gerçekleştirmiştir.⁵⁵ Bir yandan İstanbul Göztepe'deki mütevâzi evinde ilmî çalışmalarına devam ederken bir yandan da 1960'lardan itibaren zaman zaman kendi evinde ara sıra da gönül dostu Seniha Bedri Göknîl Hanımefendi'nin (ö. 1973) evinde muhibbânını ve Mevlânâ dostlarını aydınlatmaya gayret göstermiştir.⁵⁶ Şefik Can, Emin Işık, Hâfız Hüseyin Top ve A. Kadri Yetiş gibi şahsiyetler sohbetlerine iştirâk etmiştir.⁵⁷ Bahârî aynı yıllarda Konya'da düzenlenen Şeb-i Arûs törenlerine de postnişîn olarak katılmıştır.⁵⁸

Midhat Bahârî Beytur; ilim tâlibi, ilmi destekleyen, ilmi ile âmil, kitaplara önem veren, hassas, duyarlı, nâzik, mütevâzi, disiplinli, affedici, tasarruf ehli, şakacı, anlayışlı, pozitif bakan, titiz, cömert, itibar sahibi, ölümden korkmayan, az yiyen, az uyuyan, az ve öz konuşan bir kişiliğe sahipti.⁵⁹

Doksan yaşının üzerinde vefat etmesine rağmen Midhat Bahârî'nin hâfızası son nefesine kadar taptaze kalmıştır. Bir Mevlânâ âşığı olarak *Mesnevî* ve *Dîvân-ı Kebîr*'in neredeyse tamamını hıfzetmiş ve hiçbir vakit unutmamıştır. Kendisine sorulduğunda ise bu durumu şöyle açıklamıştır:

*"Mevlevîlerde, üç haslet bulunur: Yüreklerinden ölüm korkusu kalkar, kınanmaktan korkmazlar, bunaklık illetine uğramazlar."*⁶⁰

⁵⁴ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 232-233.

⁵⁵ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 28-29.

⁵⁶ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 10.

⁵⁷ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 33.

⁵⁸ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 10.

⁵⁹ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 43-56.

⁶⁰ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 32.

1.1.7. Vefatı

Son Mevlevî Şeyhi Bahârî, 11 Temmuz 1971 günü İstanbul'da Hakk'a yürümüştür.⁶¹ Galip Paşa Camii'nde büyük bir kalabalık ile cenaze namazı kılınmıştır. Muhibbânından büyük bir topluluk da cenaze törenine katılmıştır. Duâsını da duâhan Sa'di Şeyhi Reşid Efendi yapmıştır. Kendisinden on iki yıl önce vefat eden ve Sahrâ-yı Cedîd Mezarlığı'na bizzat defnettiği eşi Fitnat Hanım'ın yanına sırlanmıştır.

Vefat ettiği gün ve cenaze törenine dâir hâtırasını talebelerinden Kadri Yetiş Dede'nin şöyle anlattığı rivâyet edilmiştir:

"Midhat Bahârî, yanındakilere vefatlarını göstermeyi arzu etmedikleri için 'seyahat ediniz' demiş. Yanında sadece Seniha Bedri Göknil Hanımefendi kalmış. Sabah dokuz gibi gittim, kapıyı Seniha Bedri Hanımefendi açtı. Seniha Hanımefendi ağlamaklı 'buyurun' dedi. Ne olduğunu anladım. 'İçeri girebilir miyim' dedim. İçeri girdim, hiç şekli bozulmamıştı. Aynen öyle duruyordu. Yüzünde hafif gülümser gibi bir ifade vardı.

Âdettendir, vefat ettikten sonra mürşidin ayağı altı öpülür. Ayağının altını öptüm, uzun süre odada kaldım. Konya'ya evlatlarını çağırmak için telefonlar edilmiş. O sırada evlâdı Afyon'dalarmış. Mevlevîliğin ikinci merkezi Afyonkarahisar'dır. Ali Kemal Hoca, Şefik Can Hoca ve yanlarında beş on kişi daha vardı. Geldiler, defin hazırlıkları başladı. O geceyi evde geçirdiler. Fakir sabaha kadar Midhat Bahârî Hazretleri'nin başında bekledim.

Sabahleyin Karacaahmed'deki gasilhâneye yıkanmak için gittiler. Bir buçuk iki saat içinde geldiler. Evde holde masanın üzerine konulup ayin yapıldı. Acem Aşiran Ayini okundu ama semâ yapılmadı. Kani Karaca Beyefendi Kur'ân-ı Kerîm okudu. Mübârek'i götüren heyetin başına Halil Can geçti. Tacı tabutunun başına konuldu. Ağır ağır Galip Paşa Camii'ne götürüldü.

*Cenaze namazı Galip Paşa Camii'nde büyük bir kalabalıkla kılındı. Oradan Sahrâ-yı Cedid Kabristan'ına götürdük. Kani Karaca Kur'ân-ı Kerîm okudu. Hanımı Fatma Fitnat Hanımefendi'nin yanında sırlandı. Fakir her hafta ziyaret ederim. Midhat Bahârî Hazretleri'nin defni arasından kırk yıl geçti ama daha dün gibidir."*⁶²

1.2. Eserleri

Midhat Bahârî, 1959 yılında kısa süreliğine Farsça Hocalığı yapmış olmakla birlikte hem gençliği zamanında hem de özellikle 1945'teki emekliliğinden vefatına kadar hayatı boyunca ilmî çalışmalarını sürdürmüştür. Kendi döneminde meydana gelen iki dünya savaşı ve Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecindeki her türlü zorluk ve sıkıntıya rağmen pek çok eserin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Yazdığı kitaplarla da kadim kültürün yeni döneme aktarılmasında önemli rol oynamış ve ufuk

⁶¹ Işık, "Midhat Bahârî", 30/6-7.

⁶² Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 56-57.

açıcı ilmî katkılar yapmıştır. Bahârî'nin tercüme ve telif pek çok eseri bulunmaktadır. Bu itibarla belli bir tasnife tabi tutarak onları ele almak gerekir.

1.2.1. Basılmış Eserleri

1.2.1.1. Eski Harflerle Basılan Eserleri

1.2.1.1.1. Kendisinin Yazdığı Eserler

1.2.1.1.1.1. Ravza

Ahlâk ve edebiyata dâir küçük bir risâledir.⁶³ İstanbul'da A. A. Malumat Matbaası'nda 1314'te basılmıştır ve 29 sayfadır. Risâlenin giriş kısmında “Mâhiyet-i eser” başlığı altında “ravza” kelimesinin çeşitli tanımları yapılmıştır. Önsözde risâlenin konusu ve yazılış sebebi belirtilmiştir. Ardından “tevhîd” adında bir yazı kaleme alınarak Allah'ın birliği işlenmiştir.

Sade ve anlaşılır bir dile sahip olan risâle beş ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlar: Bir Muallimin Şâkirdine Nasihati, Bir Sabah Levhası, Kâinât Bir İbrethânedir, Bir Mektubumdan, Üstâd-ı Muhteremim Efendim Hazretleri.⁶⁴

1.2.1.1.1.2. Gûşvâr

İstanbul'da 1328'de basılmıştır.⁶⁵ 64 sayfadan oluşan eser çocuklar için İslâm ahlâkı husûsunda yazılmış bir okuma kitabıdır.⁶⁶

1.2.1.1.1.3. Rûh-i Kur'ân'dan Bir Sahîfe-i Nûr

Kur'ân-ı Kerîm'in rumûzuna âit bazı âyetlerin tercümelerini ve açıklamalarını içeren bir eserdir.⁶⁷ Ayrıca Hz. Peygamber'in vasıflarını da anlatmaktadır. *Pîr Aşkına* kitabındaki bilgiye göre 40,⁶⁸ Harun Dikkaya'nın tezine göre ise 304 sayfadan oluşmaktadır.⁶⁹ Bu çelişkili duruma dâir Konya Selçuk Üniversitesi Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi Nadir Eserler Salonu'nda bulunan Midhat Bahârî'nin bu eserinin nüshaları incelendiğinde kütüphane kataloglarında iki ayrı nüsha gözükmemektedir. Bunlardan birisi 40 sayfa⁷⁰ diğeri ise 300 sayfadır.⁷¹ Eserin ilk bölümü 40 sayfalık bir hacme sahiptir.

⁶³ Koçu, “Beytur”, 5/2724.

⁶⁴ Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 37.

⁶⁵ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/7.

⁶⁶ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 21.

⁶⁷ İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 1/168; Koçu, “Beytur”, 5/2724.

⁶⁸ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 21.

⁶⁹ Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 38.

⁷⁰ Midhat Bahârî, *Rûh-i Kur'ân'dan Bir Sahîfe-i Nûr* (Konya: Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi, Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi Nadir Eserler Salonu, 2600100547).

⁷¹ Midhat Bahârî, *Rûh-i Kur'ân'dan Bir Sahîfe-i Nûr* (Konya: Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi, Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi Nadir Eserler Salonu, 2600100253).

Kataloglardan birisinin bu olma ihtimali yüksektir. Eserin tamamı 1926'da Mârifet Matbaası tarafından 304 sayfa olarak İstanbul'da basılmıştır.

1.2.1.1.2. Tercümesini Yaptığı Eserler

1.2.1.1.2.1. Sünbülîstân Şerhi

Müellifinin Ali Nazimâ olduğu *Sünbülîstân Yâhud Kırâat-ı Fârisî* isimli Farsça eserin şerhidir. Basım tarihini sadece Dikkaya 1328 olarak vermiştir.⁷² Diğer kaynaklarda ittifakla 1325/1910 senesi kabul edilmiştir.⁷³ Tarafımızdan görülen nüshanın üzerinde de 1325 tarihi bulunmaktadır. İstanbul'da Hilâl Matbaası'nda basılan bu kitap 225 sayfadır.

Edebî, hikemî ve tarihî birtakım küçük hikâye ve şiirlerden oluşur. Bahârî, bu eseri Farsça kâideler ve dil üslûbu açısından tahlil etmiştir. Bir vakitler okullarda da Bahârî'nin bu çalışması kabul görmüştür.⁷⁴

1.2.1.1.2.2. Leâlî-i Me'ânî

Bu eser, tezimizin ana konusudur. Hakkında geniş bilgi müstakil bir bölüm halinde ileride verilecektir.

1.2.1.1.2.3. Risâle-i Sipehsâlâr Tercümesi

Anadolu Selçuklu sarayı kumandanlarından Mecdüddîn Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr'ın (ö. 712/1312)⁷⁵ Mevlânâ'nın hayatı ve çevresi hakkında bilgiler verdiği *Risâle*'sinin edebî bir tercümesidir. Mevlevî tarihi açısından oldukça kıymetlidir. 1331'de İstanbul'da Dersââdet Selanik Matbaası tarafından basılan bu eser 218 sayfadan oluşmaktadır. Bu husûstaki ilk menâkıbnâmelerdendir.⁷⁶

1.2.1.1.2.4. Destegül

Bahârî'nin, Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*'i ve *Mesnevî*'sinden seçerek bir araya getirdiği şiirlerin tercümelerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte kitabın içeriğinde edebiyat tarihine ve Mevlânâ'nın eserlerine dâir bilgiler de verilmektedir.⁷⁷

218 sayfadan müteşekkil olan bu kitap Sebat Matbaası tarafından 1927'de İstanbul'da basılmıştır.

⁷² Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 38.

⁷³ Nuri Şimşekler, "Midhat Bahari ve Feridun Nâfiz Uzluk'a Gönderdiği Mektuplar", *X. Millî Mevlânâ Kongresi*, ed. Abdurrahman Kutlu vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2003), 2/130; Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 20; Emin Işık, "Midhat Bahârî", *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, 27.

⁷⁴ İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 1/168; Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 20.

⁷⁵ Nuri Şimşekler, "Sipehsâlâr, Ferîdun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2009), 37/260.

⁷⁶ Şimşekler, "Sipehsâlâr, Ferîdun", 37/260.

⁷⁷ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 21.

1.2.1.2. Yeni Harflerle Basılan Eserleri

1.2.1.2.1. Kendisinin Yazdığı Eserler

1.2.1.2.1.1. *Mihrâb-ı Aşk*

Bahârî'nin başta Mevlânâ ve Şems olmak üzere Mevlevî büyüklerine dâir duygularını kaleme aldığı şiirlerini içeren kitabıdır. Belirttiğine göre bu kitaptakiler Bahârî'nin tüm şiirleri olmayıp bir kısım seçmelerden müteşekkildir. 1964 yılında İstanbul'da Sulhi Garan Matbaası'nda basılan eser, 160 sayfadan oluşmaktadır.⁷⁸

Eserin biri yazma diğeri matbu olmak üzere iki adet nüshasının bulunduğu söylenmiştir. Yazma nüshanın 118 sayfadaki 114 şiirden meydana geldiği ve Bahârî'nin şiir defteri olma niteliği taşıdığı ifade edilmiştir. Matbu nüshanın ise 7'si tercüme olmak üzere 156 şiirden oluştuğu belirtilmiştir.⁷⁹

1.2.1.2.1.2. *Mesnevî Gözüyle Mevlânâ, Şiirleri, Aşk ve Felsefesi*

Midhat Bahârî, Kur'ân-ı Kerîm ve *Mesnevî*'deki hakikatlerin tefekkür ve çözümlemesine dâir olan bu eserinde Hz. Peygamber, Mevlânâ, Sultan Veled ve Ulu Ârif Çelebi hakkında bilgiler vermektedir.⁸⁰ Kitabını yazma amacını Mevlânâ'nın büyük bir filozof ve şâir olarak gösterilmesinden duyduğu rahatsızlık sebebi ile yabancı fikir akımlarının onu istismârına mânî olmak şeklinde açıklamaktadır.⁸¹ Dikkaya ise bu husûsu daha da açarak Bahârî'nin bu kitabı yazma sebebinin Mevlânâ'nın hikmetli bir İslâm filozofu ve şâiri olarak tanıtılması değil, İslâm'dan uzak ve Allah'ı inkâr eden bir filozof ve şâir gibi gösterilmesi olduğunu belirtmektedir.⁸²

Eser ilkin 1965 yılında İstanbul'da Sulhi Garan Matbaası'nda 209 sayfa olarak basılmıştır. 2001'de yine İstanbul'da bu kez 262 sayfa halinde Kırkambar Kitaplığı tarafından ikinci basımı gerçekleştirilmiştir.

1.2.1.2.1.3. *Mevlânâ Kimdir? Mevlânâ'nın Bir Şiiri*

Midhat Bahârî'nin 1943 senesinde Konya Halkevi Kültür Dergisi'nin Mevlânâ Özel Sayısı'nda yayınlanmış olan⁸³ Mevlânâ ve onun bir şiirinin mütâlaasına dâir yazdığı

⁷⁸ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 24.

⁷⁹ Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 46-48.

⁸⁰ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 24.

⁸¹ Işık, "Midhat Bahârî", 30/7.

⁸² Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 40.

⁸³ Midhat Bahârî, "Mevlânâ Kimdir? Mevlânâ'nın Bir Şiiri", *Konya Halkevi Kültür Dergisi* (1943), 21-25.

5 sayfalık bir makalesidir.⁸⁴ Bu makalenin “Mevlânâ Kimdir?” bölümü 1966 yılında tekrar yayınlanmıştır.⁸⁵

1.2.1.2.1.4. Mevlânâ Efendimiz

Bahârî’nin 1963’te Konya Turizm Derneği tarafından yayınlanmış⁸⁶ bir makalesidir.⁸⁷

1.2.1.2.1.5. Mevlevîler -Şiir, Mûsikî ve Tarih Bakımından-

Bahârî’ye dâir yapılan önceki çalışmalarda hakkında bilgi olmadığı belirtilen ve kayıp addedilen bu eser, Hikmet Atik tarafından bulunarak günümüz harflerine aktarılmış ve 2017 yılında yayınlanmıştır.⁸⁸

Eserin konusunun Mevlevîlik ile ilgili semâ, semâzen, Mevlevî âyini, Mesnevî takrîri, tarîkat, tekke, tasavvuf ve Mevlevîhâneler gibi temel kavramlar olduğu ifade edilmiştir.⁸⁹

1.2.1.2.1.6. Mevlânâ Aşk ve Şefkat Timsâlidir

Bahârî’nin bir diğer makalesidir.⁹⁰ 1964 yılında Konya’da yayınlanmıştır.⁹¹

1.2.1.2.1.7. Mevlevî Tarihine Kaynak Yazanların Yüce Önderi Sultan Veled

Bahârî’nin Konya Turizm Derneği’nce yayınlanmış⁹² Sultan Veled’e dâir yazmış olduğu bir makalesidir.⁹³

1.2.1.2.1.8. Nahl-i Tecellî

17. yüzyıl Mevlevî şâirlerinden Adnî Receb Dede’nin (ö. 1095/1683) manzum bir Mesnevî şerhi olan *Nahl-i Tecellî* adı ile yazdığı eserinin Midhat Bahârî tarafından kaleme alınan makale biçimindeki tanıtımıdır.⁹⁴ 1967 yılında yayınlanmıştır.⁹⁵

⁸⁴ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 26.

⁸⁵ Midhat Bahârî, “Mevlânâ Kimdir? (Who is Mevlânâ?)”, *Mevlânâ Güldestesi* (1966), 18-21. Bu bilginin geçtiği yer için bk. Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 27.

⁸⁶ Midhat Bahârî, “Mevlânâ-Efendimiz”, *Mevlânâ Yıllığı* (1963), 7-12.

⁸⁷ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 26.

⁸⁸ Midhat Bahârî, *Mevlevîler -Şiir, Musiki ve Tarih Bakımından-*, haz. Hikmet Atik (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2017).

⁸⁹ Şule Hamşioğlu, “Mevlevîler-Şiir, Musiki ve Tarih Bakımından Ahmet Mithat Bahârî Beytur” İSTEM 32 (Aralık 2018), 432.

⁹⁰ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 27.

⁹¹ Midhat Bahârî, “Mevlânâ Aşk ve Şefkat Timsâlidir”, *Mevlânâ Güldestesi* (1964), 22-29.

⁹² Midhat Bahârî, “Mevlevî Tarihine Kaynak Yazanların Yüce Önderi Sultan Veled”, *Mevlânâ Güldestesi* (1964), 28-32.

⁹³ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 27.

⁹⁴ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 82.

⁹⁵ Midhat Bahârî, “Nahl-i Tecellî”, *Mevlânâ Güldestesi* (1967), 11-13.

Adnî Receb Dede ve *Nahl-i Tecellî* isimli eseri inceleme-metin şeklinde 2006 yılında Ahmet Topal'ın gayretleri ile yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.⁹⁶

1.2.1.2.2. Tercümesini Yaptığı Eserler

1.2.1.2.2.1. *Dîvân-ı Kebîr'den Seçme Şiirler (Dîvân-ı Şemsü'l-hakâyık)*

Rızâ Kulî Han'ın (ö. 1288/1871),⁹⁷ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Dîvân-ı Kebîr*'inden seçip *Dîvân-ı Şemsü'l-hakâyık* adı ile bir araya getirdiği şiirlerin tercümesinden oluşmaktadır.⁹⁸ 1965 yılında İstanbul'da Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları tarafından *Dîvân-ı Kebîr'den Seçme Şiirler* ismi ile üç cilt halinde basılmıştır.⁹⁹

Ancak eserin ilk basım tarihine ilişkin bilgiler farklılık arz etmektedir. Bu konuda iki görüş vardır. Bir kısım kaynaklar 1942 tarihini vermektedir.¹⁰⁰ Diğer bir kısmı ise 1959 tarihini doğru kabul etmektedir.¹⁰¹ Bununla birlikte son dönemde Bahârî ve eserleri hakkında kapsamlı ve önemli çalışmalar yapan Nûri Şimşekler hazırladığı *Pîr Aşkına* isimli kitabında eserlerin ilk basım tarihini vermeye özen göstermektedir. Bu sebeple bu kitapta verdiği tarihler önem arz etmektedir. Dolayısı ile bu esere dâir vermiş olduğu 1959 tarihi de daha isabetli görünmektedir.¹⁰²

1.2.1.2.2.2. *Münâcât-ı Mevlânâ*

Mevlânâ'nın tertip etmiş olduğu *Evrâd-ı Mevlevîyye*'nin Bahârî tarafından yapılan tercümesidir.¹⁰³ 1963 yılında İstanbul'da Tan Gazetesi ve Matbaası tarafından basılmıştır.¹⁰⁴ 78 sayfadan müteşekkildir.

1.2.1.2.2.3. *Gülşen-i Tevhîd*

İbrâhim Şâhidî'nin (ö. 957/1550) *Mesnevî* ile aynı vezin ve tarzda yazdığı Farsça eserine Bahârî'nin yaptığı tercümedir.¹⁰⁵ *Mesnevî*'den seçilmiş altı yüz beytin üç bin

⁹⁶ Ahmet Topal, *Adnî Receb Dede, Nahl-i Tecellî* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁹⁷ İranlı devlet adamı, şair ve edebiyat tarihçisidir. “Çâker” ve “Hidâyet” mahlaslarını kullanmıştır. “Lalabaşı” ünvanı ile meşhur olmuştur. Detaylı bilgi için bk. A. Naci Tokmak, “Rızâ Kulî Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2008), 35/64.

⁹⁸ İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 1/168; Işık, “Midhat Bahârî”, 30/7.

⁹⁹ Midhat Bahârî Beytur, *Dîvân-ı Kebîr'den Seçme Şiirler* (İstanbul: MEB Yayınları, 1965).

¹⁰⁰ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/7; Işık, “Midhat Bahârî”, *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, 27.

¹⁰¹ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 60; Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 43.

¹⁰² Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 23.

¹⁰³ Işık, “Midhat Bahârî”, 30/7.

¹⁰⁴ Midhat Bahârî, *Münâcât-ı Mevlânâ* (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1963).

¹⁰⁵ Mustafa Çıpan, “Şâhidî, İbrâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2010), 38/274.

beyitle şerhi niteliğindedir.¹⁰⁶ İlk 1967 yılında İnkılap ve Aka Kitabevleri, ikinci olarak 2002’de Kırkambar Kitaplığı tarafından İstanbul’da basılan bu kitap 293 sayfadan oluşmaktadır. Bununla birlikte Şâhidî ve bu eseri hakkında yapılmış bir doktora tezi¹⁰⁷ bulunmaktadır. Ayrıca Şâhidî’nin hayatı ve iki kitabı husûsunda yapılmış bir yüksek lisans tezi¹⁰⁸ de vardır.

1.2.2. Basılmamış Eserleri

1.2.2.1. Mevlânâ’nın Rubâîler Dîvânı

Midhat Bahârî’nin, Mevlânâ’nın tüm rubâîlerini toplayarak tercüme ettiği eseridir.¹⁰⁹ Feridun Nâfiz Uzluk’a gönderdiği mektuplarda da sık sık bu kitabından bahsetmiştir. Fakat Farsça metin ile birlikte yayınlamayı şart koştuğu bu eserini yayınevlerine kabul ettiremediği için bastıramamıştır.¹¹⁰ Bu kitabın daha sonra kaybolduğu ifade edilmiştir.¹¹¹

1.2.2.2. Gazzâlî’nin Kitâbu’l-İlm’i

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî’nin *İhyâu ulûmi’ d-dîn* isimli meşhur kitabının “ilim” faslının tercümesidir.¹¹² Bahârî çalışmasını tamamlayınca yayınlanması için Millî Eğitim Bakanlığı’na göndermiş fakat jüri raporunun olumsuz kanâati ile bu eser basılmamıştır. Feridun Nâfiz Uzluk’a yazdığı altmış üçüncü mektupta Bahârî bu kanâatin nedeninin sudan sebeplerle çalışmasına olumsuz yönde rapor yazan Suriyeli bir okutman olduğunu belirtmiştir.¹¹³

1.2.2.3. İlim ve Edebiyatımıza Hizmet Eden Bazı Mevlevî Sîmâlar

Bu eserin ismi kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁴ Ancak hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.2.2.4. Geçmiş Büyüklerimizi Kısaca Analım

Eski şâir ve ediplerin hâl tercemelerine dâir bir kitap olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁵ Başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁰⁶ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 25.

¹⁰⁷ Nuri Şimşekler, *Şâhidî İbrâhim Dede’nin Gülşen-i Esrâr’ı, Tenkitli Metin-Tahlil* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998).

¹⁰⁸ Mustafa Çıpan, *Muğlalı İbrâhim Şâhidî Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Eserleri Divan ve Gülşen-i Vahdet* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1985).

¹⁰⁹ Koçu, “Beytur”, 5/2724.

¹¹⁰ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 26.

¹¹¹ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 76.

¹¹² Koçu, “Beytur”, 5/2724.

¹¹³ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 26-263.

¹¹⁴ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 26.

¹¹⁵ Koçu, “Beytur”, 5/2724.

1.2.2.5. Hoca Said Efendi Kimdir

Bahârî'nin, hocası ve aynı zamanda kayınpederi olan Mehmed Said Efendi hakkında yazdığı bir hâl tercemesi olduğu söylenmiştir.¹¹⁶

1.2.2.6. Çocukluk Hatıralarım

Eser hakkında tek bilgiye *İstanbul Ansiklopedisi*'nde “Çocukluk Hatıralarım; Eş'ârî Bahârî” şeklinde rastlanmıştır.¹¹⁷

1.2.2.7. Şâir Nedir

İstanbul Ansiklopedisi'nde “Şâir nedir? Arap Şâiri Ferezdak'ı Niçin Severim?” şeklinde tam adı verilen¹¹⁸ bu kitap hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹¹⁶ Koçu, “Beytur”, 5/2724.

¹¹⁷ Koçu, “Beytur”, 5/2724.

¹¹⁸ Koçu, “Beytur”, 5/2724.

İKİNCİ BÖLÜM
(KEMÂLPASAĞÂDE'NİN HAYATI VE ESERLERİ)

2.1. Hayatı

2.1.1. İsmi, Lakapları ve Ailesi

Esas adı Şemseddîn Ahmed b. Süleymân b. Kemal Paşa'dır.¹¹⁹ Dedesi Kemal Paşa, Fatih dönemi ümerâsından olup¹²⁰ II. Bâyezîd'in (ö. 918/1512) lalalarından biridir. Ahmed b. Süleymân daha ziyâde dedesi Kemal Paşa'ya nispeti sebebi ile Kemâlpaşaoğlu, Kemâlpaşazâde ve İbn-i Kemâl gibi isimlerle meşhur olmuştur.¹²¹ Bunlardan başka ilmî otoritesi ve şahsiyeti sebebi ile Müftiyü's-sekaleyn,¹²² Müftiyü'l-enâm, İbn-i Sînâ-yı Rûm,¹²³ Mevlânâ Şemsü'l-milleti ve'd-dîn ve Müftî Ahmed Çelebi gibi lakaplarla da anılmıştır.¹²⁴

Babası İstanbul'un fethinde de bulunmuş olan¹²⁵ Süleyman Çelebi'dir.¹²⁶ Annesi ise Fatih dönemi kazaskerlerinden ve ulemâsından olan İbn Küpeli diye meşhur Muhyiddîn Mehmed Efendi'nin kızıdır.¹²⁷

Biri erkek ve biri de kız olmak üzere iki evlâdı olduğu bilinmektedir. Oğlunun adı İbrahim Çelebi, kızının adı Safiye'dir. Kızı Safiye'yi, hâmîsi Müeyyedzâde Abdurrahmân Efendi'nin (ö. 922/1516) oğlu Abdülvehhâb Efendi ile evlendirdiği bilgisi mevcuttur.¹²⁸ Bunların dışında kaynaklarda ve araştırmalarda evliliğine ve ailesine dâir başka bir bilgiye rastlanmamaktadır.

¹¹⁹ Ebü'l-Hayr İsmâüddîn Ahmed Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 599; Midhat Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî* (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahtûmları Matbaası, 1328/1910), 9.

¹²⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 1996), 5/1529; Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, Haziran 1997), 40.

¹²¹ Şerafettin Turan, "Kemâlpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2002), 25/238.

¹²² Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 9.

¹²³ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 3.

¹²⁴ Eyüp Gür, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Kader ve Kaza Anlayışı ve Risâle fî'l-Cebr ve'l-Kader Adlı Eserinin Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 5.

¹²⁵ Turan, "Kemâlpaşazâde", 25/238.

¹²⁶ İbn-i Kemâl'in babası Süleyman Çelebi, *Mevlid* ismi ile meşhur olan *Vesiletü'n-necât*'ın yazarı Süleyman Çelebi ile karıştırılmamalıdır. Zira *Mevlid* yazarı Süleyman Çelebi 1422 yılında vefat etmiş, İbn-i Kemâl ise 1469'da doğmuştur.

¹²⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 329.

¹²⁸ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 20.

2.1.2. Doğumu

İbn-i Kemâl, 873 (1469) yılında doğmuştur.¹²⁹ Doğum yeri hakkında kaynaklarda Edirne,¹³⁰ Tokat¹³¹ ve Amasya¹³² gibi farklı bilgiler yer almaktadır. Amasya bilgisi, dedesinin lala olması sebebi ile şeyhzâdeliği döneminde II. Bâyezîd ile birlikte Amasya’da bulunmasından kaynaklanıyor olabilir. Muhtemelen gençliğinde Edirne’de tahsil yaptığından dolayı da doğum yeri Edirne diye düşünülmüştür. İbn-i Kemâl’in biyografisi hakkında bilgi veren kaynaklardan birisi de Midhat Bahârî’nin *Leâli-i Me’ânî*’sidir. Ona göre İbn-i Kemâl Tokat’ta doğmuştur ve aslen Tokatlıdır.¹³³

2.1.3. Yetiştirmesi ve Tahsili

Dedelerinin ve babasının hem ulemâ hem de ümerâdan¹³⁴ olması nedeni ile ilk tahsilini ailesinden almıştır.¹³⁵ Evvelâ Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemiş ve Amasya ulemâsından mantık, Farsça, Arap dili ve edebiyatı gibi dersler alarak¹³⁶ âlet ilimlerini öğrenmiştir. Amasya’da iken Arapça hocaları Şeyhîzâde Abdi, Yakupzâde Bahşî Efendi ile Abdizâde Abdurrahmân Efendi’dir. Farsça hocaları ise Sibekzâde Ahmed Efendi, Ebü’l-hayr Şîrvânî ve Kutbuddîn Ahmed Efendi olmuştur.¹³⁷

Sonra dönemin geleneğine uygun bir şekilde sipâhî olarak askerî sınıfa girmiş¹³⁸ ve II. Bâyezîd’in yanında ordu ile birlikte seferlere katılmıştır. Daha sonra yaşadığı bir olay üzerine ilmin kadrine muttâlî olarak askeriye den ayrılmış ve tamamen ilme yönelmiştir.¹³⁹ Bu olayı kendisi şöyle anlatmıştır:

“Sultan Bâyezîd Han ile birlikte bir sefere katılmıştım. Vezirlik makamında çok meşhur bir vezir olan İbrâhim Paşa bin Halil Paşa bulunuyordu. O vakitlerde Ahmed Bey bin Evrenos denen bir de emîr vardı. O da çok meşhurdu. Hiçbir emîr önüne geçemezdi. Bir gün vezirin önünde ayakta dikiliyordum. Bu emîr de vezirin yanında oturuyordu. Birden âlimlerden biri çıkageldi. Hırpani görünümünü, üstü başı perişan hâldeydi. Huzura gelip emîrden daha öncelikli bir yere oturdu. Hiç kimse de buna engel olmadı. Bu durumdan dolayı hayretler içindeydim. Yanımda bulunan bir

¹²⁹ Mustafa Fayda, “İbn Kemâl’in Hayatı ve Eserleri”, *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, ed. Hayri Bolay vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 53.

¹³⁰ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1/224.

¹³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/352; Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 39.

¹³² Turan, “Kemâlpasazâde”, 25/238.

¹³³ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 9.

¹³⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâ’iku’n-nu’mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 329; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 5/1529.

¹³⁵ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 40.

¹³⁶ Turan, “Kemâlpasazâde”, 25/238.

¹³⁷ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 5.

¹³⁸ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 40.

¹³⁹ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 9.

*arkadaşıma, böyle üst düzey bir emirden daha önde oturan bu adamın kim olduğunu sordum. Filibe Medresesi'nde müderrislik yapan Lutfi Efendi adında bir âlim olduğunu söyledi. Bunun üzerine maaşının ne kadar olduğunu sordum. Otuz dirhem maaş aldığını söyleyince, bu kadar maaşla nasıl böyle bir komutandan daha üstte oturabildiğini sordum. Arkadaşım, 'Maaşları az olsa da âlimlerin önceliği vardır. Bu duruma ne vezirler ne de emîrler itiraz etmektedir.' dedi. Kendi kendime, bir emîr olarak bu komutanın makamına asla erişemeyeceğimi düşündüm. Eğer ilimle uğraşırsam, bu âlimin mertebesine ulaşabileceğime inandım. O andan itibaren ilimle uğraşmaya karar verdim. Seferden dönünce bu âlimin hizmetine girdim. O sırada ona, Edirne'deki Dârülhadis Medresesi verilmiş, kırk dirhem de günlük maaş bağlanmıştı. Şerhu'l-Metâli' adlı eserin hâşiyesini ondan okudum.'*¹⁴⁰

Askeriyeden ayrılarak kendini ilme veren İbn-i Kemâl'in bizzat belirttiğine göre ilk önce Edirne'deki Dârulhadîs Medresesi'nde Molla Lutfi (ö. 900/1495)'den *Şerh-i Metâlî*'yi okumuştur. Daha sonra Molla Kestelî diye bilinen Muslihuddîn Mustafa Efendi (ö. 901/1496), Hatibzâde Muhyiddîn Mehmed Efendi (ö. 901/1496) ve Mârufzâde Sinâneddîn Yusuf Efendi (ö. 891/1486) gibi Osmanlı âlimlerinin derslerini takip ederek usûl ve tefsir başta olmak üzere dönemin ilimlerini kısa sürede tahsil ve tekmil etmiştir.¹⁴¹ Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi de ders aldığı hocaları arasındadır.¹⁴²

İbn-i Kemâl Tokat'ta doğmuş, sonra Amasya'ya gitmiş, çocukluk ve ilk gençlik dönemini burada geçirmiştir. Temel bilgileri Amasya'da öğrenmiştir. Daha sonra da Edirne'ye giderek yüksek tahsil yapmıştır.

2.1.4. Görevleri ve Şeyhülislâmlığı

Daha önce belirttiğimiz gibi İbn-i Kemâl'in ilk devlet görevi, yüksek tahsile başlamazdan evvel sipâhî olarak II. Bâyezîd'in yanında ordu ile birlikte seferlere katılmak olmuştur.¹⁴³ Edirne'de yüksek tahsilini tamamladıktan sonra orada bulunan ve bir adı da Taşlık Medresesi olan Ali Bey Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır.¹⁴⁴ Daha sonra sıra ile Üsküp İshak Paşa Medresesi, Edirne Halebiyye Medresesi, Edirne Üç Şerefeli medreselerinin biri, Sahn-ı Semân medreselerinin biri ve Edirne Sultan Bâyezîd Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.¹⁴⁵

Şiîlerle yapılacak savaş cihad sayması ve Şah İsmail'in akîdesini eleştiren bir risâle kaleme alması sebebi ile şöhreti artmış, 921 (1515)'te Edirne kadılığına¹⁴⁶ ve 922

¹⁴⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 598-600.

¹⁴¹ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 41.

¹⁴² Turan, "Kemâlpasazâde", 25/238.

¹⁴³ Şemseddîn Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314), 5/3885.

¹⁴⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 599-601.

¹⁴⁵ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 42.

¹⁴⁶ Turan, "Kemâlpasazâde", 25/238.

(1516)'da Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir.¹⁴⁷ Bu görevde iken Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine katılmış ve büyük itibar görmüştür. Ayrıca Mısır'ın tahririnde Beylerbeyi Hayır Bey'e yardımcı vasfı ile de görevlendirilmiştir.

923 (1517)'de kazaskerlik görevinden alınmış ancak aynı yıl tekrar vazifesine döndürülmüştür. 924 (1518)'de Karaman'ın tahriri ile vazifelenirilmiş¹⁴⁸ ve 925 (1519)'da ise kazaskerlikten azledilmiştir. 926 (1520)'de Edirne Dârulhadîs'ine,¹⁴⁹ 928 (1522)'de ise Sultan Bâyezîd Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir. 930 (1524)'te İstanbul Fatih Medresesi'ne gelerek görevini burada îfâ etmeye devam etmiştir.¹⁵⁰

Bütün bu görevlerinin ardından İbn-i Kemâl, 932 (1526) yılında Kanûnî Sultan Süleymân (ö. 974/1566) döneminde Osmanlı ulemâsının varabileceği en yüksek ilmi pâye olan şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir.¹⁵¹ Zenbilli Ali Efendi'den (ö. 932/1526) sonra 932 (1526)-940 (1534) tarihleri arasında sekiz yıl boyunca şeyhülislâmlık makamında bulunmuştur.¹⁵²

2.1.5. Tasavvufî Kişiliği ve Tarîkat Mensubiyeti

Kemâlpâşazâde, semâ ve devran gibi uygulamalar hariç baştan itibâren genel olarak tasavvufa yakın bir tutum sergilemiştir. İlerleyen süreçte semâ ve devrana karşı gösterdiği katı tavrında da yumuşama meydana gelmiştir.¹⁵³

Kemâlpâşazâde'nin tasavvufa yönelik yaklaşımının ne olduğunu gösteren en önemli çalışması, onun Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi temize çıkaran fetvâsıdır. Yavuz Sultan Selim, Şam'da kabrini buldurup ziyaret ettiği¹⁵⁴ İbnü'l-Arabî hakkındaki tartışmaları dikkate alarak İbn-i Kemâl'den konunun araştırılmasını ve kendisine sağlıklı bilgi verilmesini istemiştir. Bunun üzerine İbn-i Kemâl, *Fetvâ fî hakkı İbn Arabî* isimli eserini kaleme almış ve İbnü'l-Arabî'yi aklayarak Osmanlı coğrafyasında onun görüşlerinin yayılmasının önünü açmıştır.¹⁵⁵

¹⁴⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 601; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 9.

¹⁴⁸ Turan, "Kemâlpâşazâde", 25/238.

¹⁴⁹ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 9.

¹⁵⁰ Turan, "Kemâlpâşazâde", 25/238.

¹⁵¹ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 9.

¹⁵² Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 601; Sâmi, *Kâmûsu'l-a'lâm*, 5/3886; Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 43.

¹⁵³ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 344.

¹⁵⁴ Feridun Emecen, "Selim I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2009), 36/412-413.

¹⁵⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, 143.

İbn-i Kemâl'in *Beyânü'l-vücûd* risâlesi onun düşünce sisteminin temellerini oluşturan en önemli unsurlardan birinin tasavvuf olduğunu açıkça göstermektedir. Çünkü İbn-i Kemâl bu risâlesinde varlığı, nûr-i Muhammedî kavramı üzerinden ele almaktadır. Vücûd-ı Mutlak'ın gayb-ı hüviyet ve semâ-yı ıtlaktan tenezzül buyurduğunu, insanın Hakk'ın cemâlinin ve kemâlinin bir mazharı olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁶ Bu düşünce yapısı ise tamamen sûfilere âittir.

Sûfilerin “insilâh” şeklinde adlandırdıkları ruhun bedenden ihtiyârî olarak ayrılması durumunu kabul ederek “ölmeden önce ölü”¹⁵⁷ sözü ile irtibâtının kurulabileceğini ifade etmesi, haşr-ı ecsâdî üç kısma ayırarak “husûsî haşr” biçiminde isimlendirdiği ikinci kısmın seyr u sülûk ile dünyada iken gerçekleşebileceğini belirtmesi,¹⁵⁸ eserlerinde halk edebiyatına mahsus motifleri tasavvufî kavramlar üzerinden ele alması, şeyhlerin özellikleri ve salihlerin mertebelerinden bahsetmesi gibi pek çok şey Kemâlpaşazâde'nin tasavvufî kişiliğini yansıtmaya açısından mühimdir.¹⁵⁹

Midhat Bahârî, İbn-i Kemâl'in mutasavvıf ârif bir zât olduğunu ifade etmiştir. Onun tasavvufî birikimine ve irfânına kanıt olarak da *Leâlî-i Me'ânî* ismi ile tercümesini yaptığı *Beyânü'l-vücûd* risâlesini göstermiştir.¹⁶⁰

Buna ilâveten İbn-i Kemâl'in bizzat tarîkat müntesibi olduğu da söylenmiştir. Halvetiyye-i Gülşeniyye'nin kurucusu kabul edilen Şeyh İbrâhîm Gülşenî (ö. 940/1534)'den el aldığı Reşat Öngören tarafından belirtilmiştir.¹⁶¹ Nakşibendiyye'den Emir Buhârî'nin halîfesi ve damadı Şeyh Mahmud Çelebi (ö. 938/1532) ve Bayrâmiyye'den Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) eniştesi Şeyh Abdürrahim Müeyyedî (ö. 944/1538) ile yakın ilişkiler kurduğu da tespit edilmiştir.¹⁶²

İbn-i Kemâl, Halvetiyye şeyhi Sünbül Sinan (ö. 936/1529) ile önce tartışmış daha sonra onunla dost olmuş ve sohbet meclislerine katılmıştır. Öyle ki, Kemâlpaşazâde Şeyh Sünbül Sinan'ın vefatına çok üzülmüş ve ölümüne tarih düşerek bir mersiye bile

¹⁵⁶ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn-i Kemâl, *Beyânü'l-vücûd*, Resâilü İbn Kemâl içinde, nşr. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 1/149; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 19, 20, 33.

¹⁵⁷ İbn-i Kemâl ve diğer mutasavvıflar tarafından hadis olduğu düşünülen bu söz, muhaddisler cihetinden hadis olarak değil sûfî sözü olarak kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî (b.y.: el-Mektebetü'l-asriyye, 1420/2000), 2/350.

¹⁵⁸ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn-i Kemâl, *Şahsü'l-insânî*, Resâilü İbn Kemâl içinde, nşr. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 1/100.

¹⁵⁹ Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 345.

¹⁶⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 9.

¹⁶¹ Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 345.

¹⁶² Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 345.

yazmıştır.¹⁶³ Ayrıca Şeyh Sünbül Sinan'ın cenaze namazını da İbn-i Kemâl'in kıldırıldığı rivâyet edilmiştir.¹⁶⁴

Sünbül Sinan'ın vefat ettiği 936 (1529) senesinde bazı ithamlar sebebi ile Şeyh İbrahim Gülşenî Mısır'dan İstanbul'a getirtilerek takibe alınmış, suçuna dair araştırma yapması için de İbn-i Kemâl görevlendirilmiştir. Bu soruşturma sırasında şeyhin sohbetleri ve onunla yaptığı özel görüşmeler neticesinde Gülşenî'nin herhangi bir suçu olmadığını anlayan İbn-i Kemâl aynı zamanda ona hayran kalmıştır. Bunun üzerine devlete olumlu yönde bir rapor yazmış ve Gülşenî'ye intisap etmiştir. Ayrıca Gülşenî'nin Kanûnî Sultan Süleymân'a sunduğu *Mânevî* isimli eseri inceleme görevi de yine padişah tarafından İbn-i Kemâl'e verilmiştir. Şeyh Gülşenî, bu eserinin bir nüshasını da bizzat imzalayarak Kemâlpaşazâde'ye hediye etmiştir.¹⁶⁵

Netice itibarıyla ulaşılan bu veriler, İbn-i Kemâl'in Halvetiyye'ye intisâbının bulunabileceğini, pek çok şeyh ve tarikat ile olumlu ilişkiler kurduğunu ve hem zâhir hem de bâtin ilimlerine vâkıf sûfî bir âlim olduğunu göstermektedir.

2.1.6. Yetiştirdiği İnsanlar

İbn-i Kemâl değerli hocalardan ders alarak yetiştiği gibi kendisi de ders vererek ulemâ ve ümerâ sınıfına dahil olan kıymetli insanlar yetiştirmiştir. Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, Şeyhülislâm Sadi Çelebi (ö. 945/1538) ve Mısır kadısı Mehmed Bey (ö. 942/1535) gibi önemli ilim ve devlet adamları Kemâlpaşazâde'nin rahle-i tedrisinden geçerek yetişmiş kimselerdir.¹⁶⁶

Bunlardan başka kaynaklarda adı geçen talebeleri şunlardır: Muhyiddîn Mehmed Efendi (ö. 941/1535), *Ferhatnâme* isimli bir eseri bulunan şâir Şânî (ö. 941/1535), Aşçızâde Hasan Çelebi, (ö. 942/1536), Hidâyetullah b. Bâr Ali el-Acemî (ö. 948-949/1542-1543), Muhyiddîn b. Muhammed b. Abdullah (ö. 950/1543), İznik Süleymân Paşa Medresesi müderrisi ve kazasker Abdüllatif Efendi (ö. 953/1546-1547), Kurbî (ö. 954/1547-1548), Manisa'da kadılık ve Hâtuniye medresesinde müderrislik yapmış olan Abdülkerim Vizeli (ö. 961/1554), Derviş Mehmed (ö. 962/1554-1555), Muhyiddîn Muhammed b. Abdülkâdir, Ma'lûl (ö. 963/1555-1556), Hasan b. Zeyneddin Muhammed b. Muhammed Şah el-Fenârî (ö. 964/1556-1557), Muslihiddîn Mustafa b. Molla Seydî

¹⁶³ Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 346.

¹⁶⁴ Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 347.

¹⁶⁵ Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 347-348.

¹⁶⁶ Esat Kılıçer, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemâl", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, ed. Hayri Bolay vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 190.

Menteşevî (ö. 964/1556-1557), Yahyâ Çelebi b. Emîn Nûreddîn Efendi (Eminzâde) (ö. 964/1556-1557), Muhyiddîn Muhammed b. Hüsâmeddîn, Hicrî (ö. 965/1558), Dursun b. Hacı Murad (ö. 966/1558), Muhyiddîn Muhammed b. İbrâhim (ö. 969/1561-62), çeşitli medreselerde müderrislik yapmış olan Abdülvehhâb b. Abdurrahmân Ali Siyâvuş b. Evrân el-Müeyyidî (ö. 970/1562-1563), Leâlî (ö. 972/1565), müderris ve kadı Celâlzâde Salih Çelebi (ö. 973/1565-1566), Tâceddîn İbrâhim (Zırva Tâceddîn Efendi) (ö. 973-974/1565-1566), Kadı Beydâvî'nin tefsirine hâşiye yazmış olan müderris, defterdar ve kadı Molla Muhammed (ö. 973/1565-1566), müderrisliğinin yanında Manisa müftülüğü ve Bağdat kadılığı da yapan Alâeddîn Ali Mânavgâdî (ö. 974/1566-1567), Muhammed b. Muhyiddîn b. eş-Şeyh Tavrud (ö. 975/1567-1568), Muhammed b. Abdulvehhâb b. Abdülkerîm (ö. 975/1567-1568), Mehmed b. Abdulvehhâb (ö. 975/1567-1568), Dârulhadîs'te Muslihuddîn Bosdan diye meşhur olmuş olan Mustafa b. Ali (Muhammed) (ö. 977/1569), Molla Bâlî (Uzun Bâlî) Efendi (ö. 977/1569), Şeyh Hasan Zarîfî (ö. 977/1569) ve birçok farklı yerde kadılık ve müderrislik yapan Perviz Efendi (Molla Perviz) (ö. 987/1579)'dir.¹⁶⁷

2.1.7. Vefatı

İbn-i Kemâl, sekiz sene şeyhülislâmlık yapmasının ardından bu görevini sürdürdüğü esnada 940 (1534) senesinde İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi Edirnekapısı dışındaki Emir Buhârî Tekkesi yakınlarında Eyüp'e giden yolun sol tarafındaki¹⁶⁸ Mahmud Çelebi Zâviyesi'ne defnedilmiştir.¹⁶⁹

Kemâlpâşazâde'nin vefatı işitilince ilmine, fazîletine ve kemâline binâen Mekke'de gıyabî cenaze namazı kılınmıştır. Kendisinden sonra şeyhülislâmlık makamına ise talebelerinden Sadi Çelebi atanmıştır.¹⁷⁰

İbn-i Kemâl'in vefatına tarih düşürülen bazı sözler; “İrtihale'l-‘ulûmu bi'l-Kemâl”,¹⁷¹ “Kabr-i Ahmed müdâm ola pür nûr”,¹⁷² “Ol Bârigâha vardı İbni Kemal

¹⁶⁷ Mustafa Kılıç, “Kemalpaşa-zâde (İbn-i Kemâl)'nin Talebeleri”, *Belleten* 58/221 (Nisan 1994), 58-69.

¹⁶⁸ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353.

¹⁶⁹ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 43.

¹⁷⁰ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 43-44.

¹⁷¹ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 10.

¹⁷² Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 10.

Paşa”,¹⁷³ “Vây gitti Kemali bu asrun”¹⁷⁴ ve “Mâte veliyyü'l-Arabi ve'l-Acem”¹⁷⁵ şeklindedir.

Bununla birlikte ruhunu teslim ettiği esnada kendisinin söylediği “Yâ Ahad! Neccinâ mimmâ nehaf” sözü de daha sonra hesaplandığında vefatına tarih düştüğü¹⁷⁶ anlaşılmıştır.¹⁷⁷

Âhirete irtihâli ile birlikte söylenen bütün bu sözler ve “Müftiyü’s-sekaleyn” ünvanı, İbn-i Kemâl’in zâhir ve bâtın ilimlerinde ne denli büyük bir otorite olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹⁷⁸ Bunun yanında o, II. Bâyezîd, Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleymân gibi Osmanlı Devleti’nin önde gelen üç padişahı zamanında yaşamış ve hepsinin de sevgisini, saygısını kazanmıştır.¹⁷⁹

2.2. Eserleri

Birçok ilim dalında vukûfiyet ve söz sahibi olan Kemâlpaşazâde; tarih, dil, edebiyat, akâid, kelâm, felsefe, fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir ve tasavvuf alanlarına dâir yaklaşık 200 eser kaleme almıştır. Bursalı, bu rakamın 300’e yakın olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰ Kemâlpaşazâde, çalışmalarını Osmanlıca, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde yapmıştır.¹⁸¹ *Beyânü’l-vücûd* risâlesinde olduğu gibi bir çalışmada bazen üç dili de birlikte kullandığı görülmektedir. Müstakil kitaplarının yanında pek çok eserini küçük ya da büyük hacimli risâleler şeklinde yazmıştır. Onun eserleri çeşitli şekillerde tasnife tabi tutulabilir. Bizim çalışmamız tasavvuf alanında olduğu için öncelikle İbn-i Kemâl’in tasavvufî içerikli eserlerini tanıtmak daha uygun olacaktır.

2.2.1. Tasavvufî Eserleri

Kemâlpaşazâde’nin başlangıçta bazı husûslara temkinli yaklaşmakla birlikte ilerleyen süreçte dönemin önde gelen meşâyihinin mânevî dirâyetini görmesi ve ahlâkî güzellikleri ile tanışması sonucu tasavvufa meyli epeyce artmıştır. Zâhirî ilimlerin

¹⁷³ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353.

¹⁷⁴ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 44.

¹⁷⁵ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 44.

¹⁷⁶ Tarih düşürme, İslâm kültüründe önemli bir olayın gerçekleştiği zamanı ebced hesabı üzerinden bir mısra, beyit ya da benzeri ibâre ile belirtmek anlamına gelir. Detaylı bilgi için bk. Turgut Karabey, “Tarih Düşürme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2011), 40/80-82.

¹⁷⁷ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353; Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 44.

¹⁷⁸ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 9.

¹⁷⁹ Turan, “Kemâlpaşazâde”, 25/238.

¹⁸⁰ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/352.

¹⁸¹ İlyas Çelebi, “Kemâlpaşazâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2002), 25/245.

yanında bâtinî ilimlere dâir de ciddi bir birikim sahibi olmuştur. Böylece tasavvuf onun düşünce sisteminin ana unsurlarından biri haline gelmiş ve bu alanı ilgilendiren eserler kaleme almıştır.¹⁸²

2.2.1.1. *Risâle fî beyânî'l-vücûd*

Tezimizin esasını oluşturan bu eserin konusu varlıktır. Risâlede sûfilerin varlığa yaklaşımı ve bakış açısı bilhassa vahdet-i vücûd üzerinden ele alınmaktadır. Nitekim bazı el yazması nüshalarda risâleye, “Tasavvufun aslına uygun şekilde İbn-i Kemâl’e göre vahdet-i vücûd”¹⁸³ başlığı verilmiştir.¹⁸⁴ Risâlenin dili Farsça, Arapça ve Osmanlıcanın mezci şeklindedir ve dolayısı ile ağırdır.

Bu risâleyi Ahmed Cevdet Paşa, İbn-i Kemâl’in *Resâil* isimli pek çok risâlesini ihtivâ eden çalışması içinde *Beyânü'l-vücûd* ismi ile neşretmiştir.¹⁸⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye kütüphanelerinde muhtelif el yazma nüshaları mevcuttur.¹⁸⁶ Nitekim Atsız, 1966 yılında yayınladığı bir makalede, bu eserin bir matbu hâlinin, bir de sadece İstanbul kütüphanelerinde 21 adet yazma nüshasının bulunduğunu söylemiştir.¹⁸⁷ Ayrıca bu risâlenin yurt dışında el yazma başka nüshalarının mevcut olduğu da görülür.¹⁸⁸

¹⁸² Öngören, *Osmanlılar’da Tasavvuf*, 344-347.

نه وحدة الوجود على أصل المصروف للعلم أبشار له ¹⁸³

¹⁸⁴ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 810), 208b; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1049), 150b.

¹⁸⁵ Kemâlpâşazâde’ye ait 36 adet risâlenin bulunduğu *Resâil-i İbn-i Kemâl*, Ahmed Cevdet Paşa tarafından iki cilt bir arada olmak üzere neşredilmiştir. Bunlardan *Beyânü'l-vücûd* için bk. Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, nşr. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 1/149-157.

¹⁸⁶ İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (Hâlet Efendi, 810), 208b-212a; İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (Reşid Efendi, 1049), 150b-157b; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1045), 125b-129b; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1044), 45a-48a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1041), 6b-8a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1005), 10a-12a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1834), 224b-227b; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1831), 197b-200b; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Beyânü meseleti vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1830), 105a-107a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 65), 178b-183b; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâletü'l-vahdet* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3427), 36b-39a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3652), 111b-114a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Tahkîku vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2041), 316b-321a; Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4794), 204b-208b.

¹⁸⁷ Atsız, “Kemalpaşa-Oğlu’nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 82.

¹⁸⁸ Örneğin bk. Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, “er-Risâletü'l-vücûdiyye”, *Mecmûatü min Resâilü İbn Kemâlpaşa* (Jerusalem: The National Library of Israel, Ms. Yah. Ar. 155), 197b-202b.

Kaynaklardaki kayıtlardan bu risâleye *Beyânü'l-vücûd* dâhil *er-Risâletü'l-vücûdiyye*,¹⁸⁹ *Risâle der Vücûd-i Hüdâ*,¹⁹⁰ *Risâletü vahdeti'l-vücûd*,¹⁹¹ *Tahkîku vahdeti'l-vücûd*,¹⁹² *Risâletü'l-vahdet*,¹⁹³ ve *Beyânü meseleti vahdeti'l-vücûd*¹⁹⁴ şeklinde, aynı konu etrafında yedi farklı ismin verildiği görülmektedir. Bazı el yazması nüshaların ilgili varaklarında -başı veya sonunda- bu risâlenin ismi hiç belirtilmeden tamamı istinsah edilmiştir.¹⁹⁵

Risâle yaklaşık 5 varaktan (10 sayfadan) oluşmaktadır. Genel olarak mensur yapıda olan metinde zaman zaman konuyu özetleyici ve destekleyici mâhiyette beyitlere ve rubâilere yer verilmektedir. Eserde âyet, hadis ve şiirlerden ilgili kısımların konu ile doğrudan bağlantısı kurularak faydalanılmaktadır. Beyit ve rubâiler çoğunlukla Farsça'dır.

Risâlede Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr*'ı,¹⁹⁶ Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'i¹⁹⁷ ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'i¹⁹⁸ ile *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'si¹⁹⁹ gibi önemli eserlerden alıntılar yapıldığı görülmektedir.

Tezimizde transkripsiyon ve tahlilini yaptığımız Midhat Bahârî'nin *Leâlî-i Me'ânî* adlı eseri, İbn-i Kemâl'in *Beyânü'l-vücûd* isimli bu risâlesinin Mevlevî bir bakış açısı ile şerhli tercümesidir. Bahârî, tercümede Ahmed Cevdet Paşa'nın neşrini esas almıştır. Biz de çalışmamızda *Beyânü'l-vücûd*'un bu matbu hâlini kullandık.

2.2.1.2. *Risâle fî Fetva'r-raks*

Bu eser, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde ismi kısaltılarak *Risâle fî Fetva'r-raks* adı ile yer almıştır. Kemâlpaşazâde'nin tavrı ve konunun içeriği bağlamında risâlenin tam

¹⁸⁹ İbn Kemâl Paşa, “er-Risâletü'l-vücûdiyye”, (Ms. Yah. Ar. 155), 202b.

¹⁹⁰ Atsız, “Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri”, 82; Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 29.

¹⁹¹ İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (Hâlet Efendi, 810), 208b; İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (Reşid Efendi, 1005), 10a; İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (Reşid Efendi, 1049), 150b; İbn Kemâl Paşa, *Risâletü vahdeti'l-vücûd* (Reşid Efendi, 1044), 48a.

¹⁹² İbn Kemâl Paşa, *Tahkîku vahdeti'l-vücûd* (Bağdatlı Vehbi, 2041), 316b.

¹⁹³ İbn Kemâl Paşa, *Risâletü'l-vahdet* (Hacı Mahmud Efendi, 3427), 39a.

¹⁹⁴ İbn Kemâl Paşa, *Beyânü meseleti vahdeti'l-vücûd* (Murad Molla, 1830), 105a.

¹⁹⁵ İlgili varaklarda risâlenin ismi belirtilmeyen nüshaları için bk. İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Ayasofya, 4794), 204b; İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Esad Efendi, 3652), 111b; İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Hasan Hüsnü Paşa, 65), 178b; İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Murad Molla, 1834), 224b; İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Murad Molla, 1831), 197b; İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Reşid Efendi, 1045), 125b; İbn Kemâl Paşa, *Risâle* (Reşid Efendi, 1041), 6b.

¹⁹⁶ İbn-i Kemâl, *Beyânü'l-vücûd*, 1/151-152.

¹⁹⁷ İbn-i Kemâl, *Beyânü'l-vücûd*, 1/156.

¹⁹⁸ İbn-i Kemâl, *Beyânü'l-vücûd*, 1/149.

¹⁹⁹ İbn-i Kemâl, *Beyânü'l-vücûd*, 1/152.

adının *Risâle fî tahkîki'l-hak ve ibtilâi re'yi's-sûfiyye fî'r-raksi ve'd-devran* olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur.²⁰⁰

İbn-i Kemâl bu risâlesini bazı sûfîlerin semâ, devran ve raks gibi uygulamalarının İslâm'a göre yasak olduğunu ifade etmek amacı ile kaleme almıştır.²⁰¹

Başlangıçta bu gibi uygulamaları katı bir tutum ile eleştiren İbn-i Kemâl daha sonra bu tavrını terk ederek konu hakkında olumlu yönde düşünceler beyan etmiştir. Onun karşı çıktığı şeyin bu gibi uygulamalar değil semâ, devran ya da raks esnasında yapılan edepsiz ve aşırı davranışlar olduğu anlaşılmış, bu durum son dönemde yapılan çalışmalarla da ortaya konmuştur.²⁰²

2.2.1.3. *Risâle fî devrânî's-sûfiyye*

İbn-i Kemâl bu risâlesini sûfîlerin yaptıkları devran uygulamasının rakstan farklı olduğunu ve dolayısı ile haram kabul edilemeyeceğini belirtmek için kaleme almıştır. Katı tutumlarını belirttiği bir önceki eseri olan *Risâle fî Fetva'r-raks*'tan sonra yazılmıştır. Dolayısı ile başlangıçta İbn-i Kemâl'in konuya dair sergilediği sert tavrının sonradan değiştiğini ve yumuşadığını gösteren bir risâledir.²⁰³

2.2.1.4. *Fetvâ fî Hakkı İbn Arabî*

Kemâlpâşazâde bu risâlesini Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi savunmak maksadı ile yazmıştır.²⁰⁴ Eserinde, İbnü'l-Arabî'nin ilmî anlamda hata edebileceğini fakat bununla birlikte onun bir insan-ı kâmil, fazîletli bir mürşid ve müçtehit bir şahsiyet olduğunu vurgulayarak ondan olağanüstü hâller zuhûr ettiğini, ona karşı çıkanların yanlışla düştüğünü, bu tavırlarını ısrarla devam ettirenlerin sapıtmış olacağını ifade ederek sultanın, böyle kimseleri tutum ve davranışlarından geri döndürmesi gerektiğini anlatmıştır.²⁰⁵

²⁰⁰ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 45; Reşat Öngören, "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 25 (2010/1), 125.

²⁰¹ Çelebi, "Kemâlpâşazâde", 25/247.

²⁰² Öngören, "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları", 127-128; Mustafa Salim Güven, "Saçaklızâde Mehmed Maraşî'nin Risâletü'r-raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkîki", *PAUİFD* 7/1 (Bahar 2020), 907.

²⁰³ Öngören, "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları", 128.

²⁰⁴ Hasan Taşdelen, *Kemâlpâşazâde Hayatı, Eserleri ve Belâgatla İlgili Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 67; Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 36.

²⁰⁵ Çelebi, "Kemâlpâşazâde", 25/247. Detaylı bilgi için ayrıca bk. Hüseyin Atay, "İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemâl Paşanın, Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Sempozyumu* ed. Hayri Bolay vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 263-275.

2.2.1.5. *Mânevî Mütâlaası*

İbn-i Kemâl'in, kendisinden el aldığı belirtilen Şeyh İbrahim Gülşenî'nin 40.000 beyitlik *Mânevî* adlı manzum tasavvufî eserine padişah Kanûnî Sultan Süleymân'ın isteği üzerine yazdığı değerlendirme niteliğindeki çalışmasıdır. Bu eser İbn-i Kemâl'in tasavvufta ulaştığı yüksek seviyeye dâir fikir vermesi açısından mühimdir.²⁰⁶ Bu mütâlaanın yazıldığı bilinmekle birlikte mevcûdiyeti henüz tespit edilememiştir.

2.2.1.6. *Akâid-i İslâm*

Akâid-i İslâm,²⁰⁷ esâsen İslâm dininin itikad, ibâdet ve ahlâka dâir konularını içeren bir eserdir. İçerisinde şerîatin sınırlarının çizilmesi, ardından bu hudutların içinde kalan tasavvufun kabul edilebileceği husûsunda değerlendirmelerin bulunması, semâ, devran, raks, cehrî zikir gibi ritüeller ve şathiye türü sözlerin meşru çerçevesinin belirtilmesi ve uygun düşmeyenlerin tespit edilmesi²⁰⁸ sebebi ile bu eser, İbn-i Kemâl'in tasavvufî çalışmaları arasında değerlendirilebilir.

İbn-i Kemâl'in Akâid-i İslâm'ının 1890'da Matbaâ-yı Cemîl'de basıldığı kaydedilmektedir.²⁰⁹

2.2.1.7. *Nigâristân*

Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) Gülistân isimli meşhur Farsça eserinin usûlüne uygun bir şekilde yazılmış²¹⁰ ahlâkî ve tasavvufî nitelikte bir nazîredir.²¹¹ Hikayelerle süslüdür. İbn-i Kemâl'in en önemli Farsça eseri olarak kabul edilmektedir. Şeyhülislâm Yahya tarafından, III. Ahmed'in emri ile Türkçe'ye tercüme edildiği bilinmektedir.²¹² Mehmed Vesim'in, II. Mahmud döneminde bu esere *Nakş-ı Dilsitan der Şerh-i Nigâristân* adı ile Türkçe şerh yazdığı da belirtilmektedir.²¹³ Ayrıca İbn-i Kemâl'in bu kitabı üzerine yapılmış bir doktora çalışması da bulunmaktadır.²¹⁴

²⁰⁶ Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, 347-348.

²⁰⁷ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl Paşa, *Akâid-i İslâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Efendi, 135).

²⁰⁸ Çelebi, "Kemâlpaşazâde", 25/246.

²⁰⁹ Çelebi, "Kemâlpaşazâde", 25/246.

²¹⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 601.

²¹¹ Çelebi, "Kemâlpaşazâde", 25/246.

²¹² Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 63.

²¹³ Furat Akdemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Yaratma Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 24.

²¹⁴ Mustafa Çiçekler, *Kemâlpaşazâde ve Nigaristan'ı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).

2.2.1.8. *Risâle der Vücûd-ı Hüdâ*

Bazı araştırmacılar “Vâcibu’l-vücûd olan Allah’ın varlığının âyet, hadis ve sûfî sözleri ile anlatıldığı bir risâle olarak bilinmektedir”²¹⁵ diyerek *Risâle der Vücûd-ı Hüdâ* isimli bir eseri İbn-i Kemâl’e nispet ederler. Bu eser aslında İbn-i Kemâl’in *Beyânü’l-vücûd* isimli risâlesidir. Ancak içinde Farsça ibâre ve ifadeler çok geçtiği için bazıları eseri Farsça olarak isimlendirmişlerdir.

2.2.1.9. *Risâletü’l-Münîre/Münîretü’l-İslâm*

Genel olarak Müslümanları aydınlatmak amacıyla yazılmış bir eserdir. İstanbul’da 1289,²¹⁶ 1296²¹⁷ ve 1308²¹⁸ senelerinde toplam üç defa basılmıştır. Tasavvufî mevâizeler içerir.²¹⁹ Şeyh-mürîd ilişkisine değindiği de ifade edilmiştir.²²⁰

2.2.2. Tarih, Dil ve Edebiyata Dair Eserleri

Kemâlpâşazâde’nin tarihçiliği ile öne çıktığı eseri *Tevârîh-i Âl-i Osmân*’dır. Bu eser II. Bâyezîd’in isteği üzerine İdrîs-i Bitlisî’nin (ö. 926/1520) Farsça *Heşt bihişt*’ine Türkçe nazîre olarak on defter şeklinde yazılmıştır. Her defterin konusu bir Osmanlı padişahına ayrılan bu eser yarı resmî bir hüviyete sahiptir.²²¹ Hicrî 699-895, milâdî ise 1299-1490 yıllarını kapsadığı bilinmektedir.²²² Taşköprizâde’ye göre *Tevârîh*, Kemâlpâşazâde’nin ilmî ve edebî yetkinliğini gösteren önemli bir kitaptır.²²³

Kemâlpâşazâde, dil alanında da eserler kaleme almış bulunmaktadır. Bunlardan *Dekâiku’l-hakâik*, Farsça’da müterâdif ve müteşâbih kelimeler arasındaki küçük farklılıklara dâirdir.²²⁴ Bünyesinde 411 sözcük incelenen bu kitabın vezîr-i âzam İbrahim Paşa’ya ithâf edildiği belirtilmektedir.²²⁵ Ayrıca *Muhîtü’l-lügat* isimli bir kitap kaleme alarak Arapça sözlükleri Farsça tercümeleri ile birlikte bu eserinde topladığı nakledilmektedir.²²⁶

²¹⁵ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 29.

²¹⁶ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpâşazâde, *Risâletü’l-münîre* (İstanbul: Matbaatü’l-Amire, 1289).

²¹⁷ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpâşazâde, *Risâletü’l-münîre* (İstanbul: Ahmed Efendi Matbaası, 1296).

²¹⁸ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpâşazâde, *Risâletü’l-münîre* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308).

²¹⁹ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 45.

²²⁰ Furat Akdemir, *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Yaratma Anlayışı*, 33.

²²¹ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 22-23.

²²² Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353.

²²³ Taşköprizâde, *eş-Şekâ’iku’n-nu’maniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 603.

²²⁴ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353.

²²⁵ Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, 26.

²²⁶ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353.

Edebiyat sahasında ise İbn-i Kemâl, kendisine âit çeşitli şiirleri ihtivâ eden *Dîvân* adlı bir çalışmaya sahiptir. Gazel, kaside, mukattaa, müfred, na‘t, münâcât ve mesnevî tarzındaki manzûmelerden oluşan bu eser 1313’te eksik bir şekilde basılmış²²⁷ ardından 1996’da Mustafa Demirel cihetinden tenkitli bir neşri yapılmış²²⁸ ve son olarak da M. A. Yekta Saraç tarafından neşredilmiştir.²²⁹

Bu alandaki diğer çalışmaları 7777 beyitten müteşekkil bir mesnevî olan *Yûsuf ile Züleyhâ* ve Bûsîrî’nin (ö. 695/1296) meşhur *Kasîdetü’l-Bürde*’sine *Kasîde-i Bürde Tercümesi* adı ile yaptığı manzum bir çevirisidir.²³⁰

Tarih, dil ve edebiyata dâir Resâilü İbn Kemâl bâşâ el-Lügaviyye, el-Felâh şerhu’l-Merâh, Risâletü meziyyeti’l-lisânî’l-Fârisî alâ sâiri’l-elsine mâ hala’l-Arabiyye, Risâle fî tahkîki ta‘rîbî’l-kelimâtî’l-A‘cemiyye, et-Tenbîh alâ galatî’l-câhil ve’n-nebîh ve Risâle-i Kâfiye isimli eserleri de bulunmaktadır.²³¹

2.2.3. Kelâmî Eserleri

İbn-i Kemâl’in, iman esasları ve inanç konularına dair pek çok irili ufaklı risâlesi bulunmaktadır. Bunların içerisinde Şiîlerle yapılacak savaş cihad saydığı ve Şah İsmail’in akîdesini eleştirdiği *Risâle fî tekfîri’r-Revâfız* isimli eseri, İbn-i Kemâl’in ününü arttırması sebebi ile mühimdir.²³²

Kemâlpaşazâde’nin akâid ve kelâma âit diğer risâleleri şunlardır: *Risâle fî îmânî’s-şer’î*, *Risâle fî tahkîki’l-îmân*, *Risâle fî vücûdî’l-vâcib*, *Risâle fî kıdemi’l-Kur’ân*, *Risâle fî elfâzi’l-küfr*, *Risâle fî’s-seb*, *Risâle fîmâ yete’allaku bi-lafzi’z-zındîk*, *Efdaliyyetü Muhammed aleyhisselâm alâ sâiri’l-enbiyâ*, *Risâle fî tafzîli’l-enbiyâ ale’l-melâike*, *Risâle fî hakkı ebeveyi’n-nebî*, *Risâle fî tahkîki’l-mucize ve delâletihâ alâ sıdkı men iddea’n-nübüvve*, *Risâle fî’l-cebr ve’l-kader*, *Risâle fî beyânî’l-hikme li-ademi nisbeti’s-şer ilallâhi Teâlâ*, *Hakîkatü’r-rûh ve’n-nefs*,²³³ *İhtilâfî’l-Mâturidiyye ve’l-Eş’ariyye*, *Risâle*

²²⁷ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpaşazâde, *Kemâlpaşazâde Dîvânı*, nşr. Ahmed Cevdet (Dersa‘âdet: İkdâm Matbaası, 1313).

²²⁸ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpaşazâde, *Dîvân*, haz. Mustafa Demirel (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996).

²²⁹ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpaşazâde, *Kemâlpaşazâde Dîvân ve Diğer Şiirler*, haz. M. A. Yekta Saraç (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021).

²³⁰ Dalkıran, *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*, 62.

²³¹ Çelebi, “Kemâlpaşazâde”, 25/246.

²³² Turan, “Kemâlpaşazâde”, 25/238.

²³³ Bu risâle farklı isimlerle kütüphane kataloglarına kaydedilmiştir. İsimleri farklı olsa da içeriği aynı olduğu tespit edilen diğer kitap isimleri şunlardır: *Risâle fî’r-rûh*, *Risâle fî beyânî’r-rûh*, *Risâle fî keyfiyyeti’l-cismi’l-insânî ve heykelihî ve nefsihî*, *Risâle fî beyânî mâhiyyeti’n-nefs*, *Risâle fî beyânî’n-nefs ve’r-rûh*, *Risâle fî beyânî’n-nefs ve’r-rûh ve’l-beden*, *Heykelü’l-İnsânî*, *Şahsü’l-İnsânî*, *Rûh*, *Tevriye*, *en-Nefs ve’r-Rûh*, *Risâle fî Tahkîki’l-Heykeli’l-Mahsûsi’l-İnsânî*. Detaylı bilgi için bk. Emrullah Yüksel,

*fî tahkîki enne esmâallâhi tevkîfiyye, Risâle fî tahkîki lafzî Çelebî, Risâle fîmâ yeteallaku bi-halkî'l-Kur'ân, Risâle fî tahkîki'l-kavli'l-kâilîn bi'l-hâl, Risâle fî tahkîki ennemâ yasdûru bi'l-kudreti ve'l-ihtiyâr lâ bi'l-kerhi ve'l-ıztırâr, Risâle fî beyânî küfri Fir'avn, Risâle fî hakîkati'l-me'âd, Risâle fî hakîkati'l-mîzân, Hâşiye alâ evveli'l-ilâhiyyât min Şerhi'l-Mevâkıf, Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Celâl ale't-Tecrîd.*²³⁴

2.2.4. Felsefî Eserleri

Felsefe alanında da çeşitli risâleler kaleme almış olan İbn-i Kemâl, *Hâşiye alâ Tehâfütü'l-felâsife li-Hocazâde* isimli kitabında Mevlânâ Alâeddin Tûsî (ö. 887/1482) ve Mevlânâ Hocazâde'nin (ö. 893/1488) *Tehâfüt*lerine dair bir muhâkeme yapmaktadır.²³⁵ Bu eserin *Tehâfüt Hâşiyesi* adı ile Ahmet Arslan tarafından Türkçe'ye yapılmış bir çevirisi de mevcuttur.²³⁶

Bu sahadaki diğer eserleri şunlardır: *Risâle fî tahkîki lüzûmî'l-imkân li-mâhiyyeti'l-mümkin, Ta'rîfû'l-akl, Risâle fî beyânî'l-akl, Nesâyih, Fî Tahkîki murâdî'l-kâilîn bi-enne'l-vâcib teâlâ mûcib bi'z-zât, Risâle fî hakîkati'l-cism, Risâle fî mane'l-ca'l ve mec'ûliyyeti'l-mâhiyye, Risâle fî tahkîki mane'l-eyys ve'l-leys, Risâle fî beyânî enne'l-vücûd aynü mâhiyyetih ve gayruhâ,*²³⁷ *Risâle fî vücûdî'z-zihni, Risâle fî'l-fakr, Risâle fî ziyâdeti'l-vücûd ale'l-mâhiyye, Risâle fî enne'l-mümkin lâ yekûnu ehade't-tarafeyn, Risâle fî ihtiyâci'l-mümkin, Risâle fî ulûmî'l-hakâik ve hikmeti'd-dekâik, Risâle fî hel yecûz en yestenide'l-kadîm ile'l-müessir em lâ, Risâle fî tekaddümi'l-illeti't-tâmme ale'l-malûl, Risâle fî subûti'l-mâhiyye.*²³⁸

2.2.5. Fıkıhî Eserleri

Kemâlpaşazâde fıkıh ve fıkıh usûlüne dâir kitaplar da telif etmiştir. Bunlardan *İslâhu'l-Vikâye* çeşitli âlimlerin ilgisine mazhar olmuş ve dolayısı ile onun bu eserine önem atfedilmiştir. İbn-i Kemâl, öncelikle Tâcüşşerîa'nın (ö. 709/1309) *Vikâyetü'r-rivâye* isimli eserindeki yanlışları tashih etmek için bu çalışmasını tamamlamış, daha sonra ise *el-İzâh* adı ile bu kitabın bir şerhini yapmıştır.

“Risâle fî Tahkîki'r-rûh li-Mevlânâ Kemâlpaşazâde”, *Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Sempozyumu* ed. Hayri Bolay vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 257.

²³⁴ Çelebi, “Kemâlpaşazâde”, 25/246.

²³⁵ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/353.

²³⁶ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpaşazâde, *Hâşiye ale't-Tehâfüt Tahlili*, haz. Ahmet Arslan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987).

²³⁷ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân Kemâlpaşazâde, *Risâle fî beyânî enne'l-vücûd aynü mâhiyyetih ve gayruhâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 451/28).

²³⁸ Çelebi, “Kemâlpaşazâde”, 25/246-247.

Fıkıh ve fıkıh usûlü alanındaki diğer eserleri ise *Tağyîru't-Tenkîh*, *Hâşiye ale't-Telvîh*, *Hâşiye ale'l-Hidâye*, *Fetâvâ*, *Mühimmâtü'l-müftî*, *Eşkâlü'l-ferâiz*'dir.²³⁹

2.2.6. Tefsir İle İlgili Eserleri

Bu alanda İbn-i Kemâl'in tamamlanmamış iki önemli eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri Sâffât Sûresi'ne kadar geldiği belirtilen kendisine ait *Tefsîr-i Şerîf*, diğeri ise Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) meşhur kitabı *Keşşâf*'a yazdığı hâşiyedir.²⁴⁰

Tefsire dâir diğer çalışmaları risâle şeklinde olup isimleri şöyledir: *Risâle fî tefsîri Fâtihati'l-kitâb*, *Risâle fî tefsîri sûreti'l-Fecr*, *Risâle fî istisnâillâhi teâlâ mimmen fî's-semâvâti ve'l-arz ve tahkîkih*, *Risâle fî tefsîri sûreti'l-Mülk*, *Risâle fî sûreti'n-Nebe'*, *Kıssatü Hârût ve Mârût min Tefsîri Ebissuûd*.²⁴¹

Birçok alanda çalışması bulunan İbn-i Kemâl'in eserleri elbette bu kadarla sınırlı değildir. Onun mantık, astronomi ve tıp gibi daha pek çok ilim dalında kitap telif ettiği anlaşılmaktadır. Biz burada tezimizin amacına uygun olarak başta tasavvuf olmak üzere dînî ilimlere dâir ön plana çıkmış eserlerine kısaca değinmeye çalıştık.

²³⁹ Çelebi, “Kemâlpasazâde”, 25/246-247.

²⁴⁰ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/352-353.

²⁴¹ Çelebi, “Kemâlpasazâde”, 25/247.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
(LEÂLÎ-İ ME'ÂNÎ)

3.1. *Leâlî-i Me'ânî* ve Transkripti

3.1.1. *Leâlî-i Me'ânî*

Leâlî-i Me'ânî, Osmanlı'nın on altıncı yüzyıldaki önemli tarihçi ve şeyhülislâmlarından Kemâlpâşazâde'nin *Beyânü'l-vücûd* risâlesine Midhat Bahârî'nin yaptığı tercümedir. Adı “mânâ incileri” anlamına gelmektedir. *Leâlî-i Me'ânî* sırf bir tercümeden ibâret değildir; iki kısımdan oluşmaktadır. Başında Bahârî'nin görüşlerinin de bulunduğu bir mukaddime vardır. Mukaddime İbn-i Kemâl'in tercüme-i hâli de mevcuttur.²⁴² Bahârî'nin bu mukaddimeyi *Beyânü'l-vücûd*'un zorluğundan dolayı ön bilgi mâhiyetinde yazdığı anlaşılmaktadır. Zîrâ *Leâlî-i Me'ânî*'nin mukaddimesinde *Beyânü'l-vücûd* risâlesinin içeriğini anlamayı kolaylaştıracak ciddi tasavvufî bilgiler mevcuttur. Ayrıca Bahârî mukaddime, *Beyânü'l-vücûd*'da işlenen vahdet-i vücûd düşüncesinin, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ve dolayısı ile Mevlevîlik'te de bulunduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunun için konuyu *Mesnevî*'den deliller getirerek ele almış ve tercümesini tanıtırken, “*Leâlî-i Me'ânî*, (...) ‘*Beyânü'l-vücûd*’ risâle-i behiyyesinin îzâh ve işhâd sûretinde yazılmış bir tercüme-i müfidesidir”²⁴³ ifadesini kullanmıştır.

Bahârî, *Beyânü'l-vücûd* risâlesini ilk okuduğunda onu tercüme etmek için gönlünde bir şevk uyandığını, ancak tasavvuf gibi uçsuz bucaksız bir ummanda yüzmek husûsundaki iktidarsızlığının bu isteğine engel olduğunu söyler. Buna rağmen o, Kemâlpâşazâde'nin bu risâleyi tasavvufa âşinâ olanlar için yazdığı, bu sebeple anlaşılması zor kapalı ifadeler barındırdığı, ancak faydalı bir eser olduğu görüşündedir. Daha sonra samîmî niyetin başarıyı getireceği düşüncesi ile şevkinin galip geldiğini ve Allah'ın yardımı ile risâleyi tercüme ettiğini belirtir. Tercümede usûl olarak metnin mücmelliğine binâen kolay anlaşılması için bazı yerlere dipnot düşüp alıntılarda bulunduğunu, yeni şiirler eklediğini, âyet ve hadislerin mânâlarını verdiğini ifade eder. *Beyânü'l-vücûd*'da zikredilen şiirlerin, anlatılan konuyu doğrudan nazmen özetlemesi sebebi ile genelde tercümeye ihtiyaç duymadığını, gereken yerde ise bazı şiirleri açıkladığını söyler.²⁴⁴ Eski Osmanlı metinlerinde noktalama işaretleri olmadığından dolayı Bahârî'nin anlamayı kolaylaştırmak için tercümesinde devrinin usûlüne göre noktalama işaretleri kullandığı görülmektedir.

²⁴² Bahârî'ye göre İbn-i Kemâl'in tercüme-i hâli için bk. Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 9-10.

²⁴³ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 1.

²⁴⁴ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 7-8.

Sonuçta hem İbn-i Kemâl'in *Beyânü'l-vücûd* risâlesi hem de Midhat Bahârî'nin onu tercüme ederken yaptığı katkılar ve yazdığı *Mukaddime*'si, Osmanlı tasavvuf geleneğinin önemli iki eseridir. Birisi Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme döneminde, diğeri de tarih sahnesinden çekildiği yıllarda yazılmıştır. Geleneği temsil eden bu iki eser *Leâli-i Me'ânî* başlığı altında birleşmiştir. Böylece *Leâli-i Me'ânî* özgün ve yeni bir eser hüviyeti kazanmıştır. Konu olarak sûfîlerin varlığa bakış açısını vahdet-i vücûd özelinde ele almaktadır.²⁴⁵ Eser, Osmanlı Türkçesi esas alınarak yazılmıştır. Ancak azımsanamayacak derecede Arapça ve Farsça'ya mürâcaat edilmiştir. Bu nedenle ağır bir dile ve kendine has edebî bir üslûba sahiptir.

Leâli-i Me'ânî, 40 sayfadan oluşmaktadır. Emin Işık'ın 1328'de İstanbul'da basıldığını söylemesine rağmen,²⁴⁶ Kılıçkaya ve Dikkaya, Bahârî'ye dâir tezlerinde ismini tespit edip kendisine ulaşamadıklarını belirtmişlerdir.²⁴⁷ Halbuki Türkiye'deki muhtelif kütüphanelerde bu matbu eser bulunmaktadır.²⁴⁸ Üzerindeki kayda göre 1328'de İstanbul'da Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matba'ası'nda basılmıştır.

Önemine binâen *Leâli-i Me'ânî*'nin günümüz alfabesine aktarılması faydalı olacaktır.

3.1.2. Transkript

3.1.2.1. Usûlü

Leâli-i Me'ânî, günümüz alfabesine aktarılırken imlânın orijinal hâlinin korunmasına özen gösterilmiştir. Ancak kelimelerin yaygın telaffuz şeklini yansıtmaya da önem verilmiştir. Bu nedenle ağıdalı bir transkripsiyon yapma yoluna gidilmemiştir. Uygulanan transkripsiyon alfabesi tezin başında belirtilmiştir. Metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak için noktalama işaretleri günümüz Türkçe'sine göre konulmuştur.

Metinde Osmanlı Türkçesi'nin yanında tamamen Arapça ve Farsça ibâreler de mevcuttur. “p” harfi, Arapça'da “ve” olarak transkribe edilmiştir. Osmanlıca ve Farsça'da ise yerine göre bazen “ve” bazen de “u” ile karşılanmıştır. Metinde sıkça geçen “ânın”

²⁴⁵ Şimşekler, *Pîr Aşkına*, 20.

²⁴⁶ Işık, “Midhat Bahârî”, *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, 27.

²⁴⁷ Kılıçkaya, *Mithat Bahârî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 60; Dikkaya, *Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*, 41.

²⁴⁸ Midhat Bahârî, *Leâli-i Me'ânî* (İstanbul: İSAM Kütüphanesi, Hidayet Nuhoğlu Koleksiyonu, 158701); Midhat Bahârî, *Leâli-i Me'ânî* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, OE_TK_01937); Midhat Bahârî, *Leâli-i Me'ânî* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, OE_TK_01417); Midhat Bahârî, *Leâli-i Me'ânî* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, AUE_00624/02); Midhat Bahârî, *Leâli-i Me'ânî* (Ankara: DİB Kütüphanesi, BPK12.D3 K46 1910); Midhat Bahârî, *Leâli-i Me'ânî* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphane, Seyfettin Özege, 0102572).

kelimesi; Allah için kullanıldığında “O’nun”, diğer şeyler kastedildiğinde ise “ânın” şeklinde yazılmıştır.

Farsça ve Arapça şiirlerin transkriptleri metin içinde yapılmış, asılları ve Türkçe tercümeleri sayfa sonlarında dipnot olarak verilmiştir. Âyetlerin sûre ve numaraları belirtilmiş, hadislerin tahrîci gerçekleştirilmiştir. Bahârî’nin, tamamını tercüme ettiği şiir, âyet ve hadislerin çevirisi yapılmamış, aynen onun tercüme ettiği şekli ile bırakılmıştır. Eksik bıraktığı veya hiç yapmadığı çeviriler tarafımızdan tamamlanmıştır. Çevirisi yapılmayan *Mesnevî* şiirlerinin tercümesi ise Ahmed Avni Konuk’un *Mesnevî Şerhi*’nden alınmıştır. Şiirlerden tespit edilebilenlerin kaynağı verilmiştir. Sayfa numaraları, köşeli parantez içinde sayfa başlarında belirtilmiştir.

3.1.2.2. Metni

[1]

Leâlî-i Me’ânî

Leâlî-i Me’ânî, müftiyü’s-sekaleyn Hazret-i İbn-i Kemâl’in bir hazîne-i cevâhir-i ma’ârif olan “Beyânü’l-vücûd” risâle-i behiyyesinin îzâh ve işhâd sûretinde yazılmış bir tercüme-i müfidesidir.

Mütercimi: Orman ve me’âdin ve zirâ’at nezâreti me’âdin ihâlât kâtibi Midhat
Her hakkı mahfûz ve imzasız nüshalar sahtedir.

İstanbul

Artin Asaduryan ve mahdûmları matba’asında tab’ olunmuştur.

1328

[2] [Mukaddime]

‘İlm-i Tasavvufun Ahlâka Tatbîki Nokta-i Nazarından Bir İki Söz

Bismillâhirrahmânirrahîm. Elhamdülillâhi Rabbi’l-‘âlemîn. Ve’s-salâtü ve’s-selâmü ‘alâ seyyidînâ ve nebiyyinâ Muhammedin ve ‘alâ âlihi’t-tayyibîne’t-tâhirîn ve sahbihî ecmâ’in.

‘İlm-i tasavvuf, şer’în hükm-i ma’neviyyesini beyân ve îzâh eder. Sıdk u ihlâs, kalbin husûli ve sâilini gösterir -ma’ârif-i ilâhiyyeden- bir felsefe-i celîle-i İslâmiyye’dır.²⁴⁹

²⁴⁹ Bu felsefe ‘ilm-i tabî’î değildir.

‘ilm-i ahlâkın gâyesi, ma‘rifet-i nefis ve ma‘rifet-i nefsin gâyesi de [6] ma‘rifet-i Hâlıkdır.

الإناس عيال فلا تفر الرض و احبهم اليه“²⁵³ ve “من عرف نفسه فقد عرف ربه“²⁵² hadîs-i şerîfleri²⁵⁴ gibi kavânîn-i ahlâkıyye düstûrlarının hakikat-i ma‘nâsını ‘ârif olmak, ‘ilm-i tasavvufa âgâh olmağa tevakkuf eder. Bu bir hakikatdir: En büyük, en değerli insânlar cem‘iyyet-i beşeriyyeye en ziyâde hizmet eden, en ziyâde menfa‘atbahş olan adamlardır. Evet; cem‘iyyet-i beşeriyyenin en ziyâde fevz ü felâhını düşünen, hasenât-ı dünyeviyye ve uhreviyyesini en ziyâde te‘mîn eden ve te‘yîd-i vahyullâh ile kavânîn-i ‘adl ü hakkâniyyeti düstûr-i hikmet siyâseti va‘z ve te’sîs buyuran [7] peygamberân-ı ızâm bunun için sertâc-ı enâmıdır.

Hazret-i İbn-i Kemâl’in *Beyânü’l-vücûd* risâlesini ilk okuduğum zamân; bunu tercüme için gönlümde bir şevk uyandı. Fakat tasavvuf gibi bir ‘ummân-ı bî-pâyân içinde şenâverlik etmekdeki iktidârsızlığım; bu arzuma mâni’ oluyordu. Hulûs-ı niyyetin müntic-i muvaffakiyet olması fikri; galebe-i şevkime medâr oldu. ‘Avn-ı İlâhî ile risâleyi tercüme etdim.

Müellif müşârun ileyh, risâlesini âşinâ-yı tasavvuf olanlar için yazdığı cihetle gâyet mücmel ve müfid bir kitâbdır. Binâen ‘aleyh ba‘zı mesâilin tavzîhi için işârât-ı mahsûsa ile sahîfe zîrlerine²⁵⁶ ba‘zı fevâid ilâve etdim. Âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfenin me‘ânî-i münîfesini derc eyledim. Yalnız ba‘zı eş‘ârın tercümesine mahal görmedim. Sebebi [8]

²⁵² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*, nşr. bi-civâri muhafazatî Mısır (Mısır: es-Saâde, 1394/1974), 10/208; Ebü’l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Makāsîdü’l-hasene*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-arabî, 1405/1985), 657-752; Ebü’l-Hasen Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-mesâbîh*, thk. Cemâl İtânî (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1440/2019), 1/246, 5/390; Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/312.

²⁵³ Sizden biriniz nefsiniz için hoş gördüğünüz iyi bir şey’i gardaşınız hakkında da istemedikce mü‘min-i kâmil olmasınız. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “İmân”, 6 (No. 13). Not: Hadisin bu tercümesini Midhat Bahârî *Leâli-i Me‘ânî*’de kendisi vermiştir.

²⁵⁴ Yeryüzünde insânlar Cenâb-ı Allah’ın ‘âilesi mesâbesindedir. İnsânlar içinde Hakk’ın en sevgili kulu ânın ‘iyâli hakkında en nâfi’ olan kimsedir. Ebû Alî İsmâil b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî, *el-Emâlî*, thk. Muhammed Abdülcevâd el-Asmaî (Kahire: Dârü’l-kütübî’l-Mısriyye, 1344/1926), 2/29; Ebü’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta’lîli’l-Muhtâr*, nşr. Mahmûd Ebû Dakîka (Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1356/1937), 4/172. Not: Hadisin bu tercümesini Midhat Bahârî *Leâli-i Me‘ânî*’de kendisi vermiştir. Fakat bu rivayetin hadis olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

²⁵⁵ Kendisi de bir mutasavvıf olması hasebiyle Bahârî’nin hadis diye ifade ettiği bu rivayetler, muhaddislerce hadis olarak kabul edilmemiştir. Örneğin Ali el-Kârî’nin, bu sözlerin bir kısmı için “Kur’ân ve sünnetin ruhuna uygun birer sûfî sözüdür” dediği nakledilmektedir. Bk. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/312.

²⁵⁶ Zîr kelimesi Osmanlıca’ya Farsça’dan geçmiş bir kelimedir. “Alt, alt taraf, aşağı taraf” anlamlarına gelir. Kelimenin kullanımı hakkında daha fazla bilgi için bk. *Kubbealtı Lugatı*, “Zîr” (Erişim 24 Şubat 2021).

ise, eş'âr-ı mezkûre; 'âid olduğu bahsin nazmen ifâdesinden 'ibâret bulunmasıdır. Tercümede usûl-i ma'rûfeye ittibâ' eyledim. -Îcâbına mebnî- nihâyetden bir iki fıkranın tercümesinde ihtisâr etdim. Yoksa mümkün oldukça aslından ayrılmadım. Şu kitâb vücûda geldi. *Leâli-i Me'ânî* tevsîm eyledim.

İhvân-ı dîne 'âid olan bu hizmetim, kendilerince şâyân-ı takdîr görülür.-Ve inşâallâh- bu kitâb mazhar-ı rağbet olursa şevkim tezâyüd ederek bu gibi âsâr-ı 'âliye-i İslâmiyye'nin tercümesine gayret edeceğim tabî'îdir. Ve minallâhi't-tevfîk.

Tesvîdi: 23 Şubat 315

Tab'ı: 18 Teşrîn-i Sâni 326

Orman ve Me'âdin ve Zirâ'at Nezâreti Me'âdin İhâlât Kâtibi Midhat

[9] Müellifin Tercüme-i Hâl-i 'Âlisi

“İbn-i Kemâl” (Kemâlpaşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleymân).

Osmanlıların medâr-ı ibtihâcî olan e'âzım-ı 'ulemâdandır. Maskat-ı re'si Tokad, neş'eti Edirne'dir. Ceddi Osmanlı ümerâsından olduğundan kendisi de ibtidâ o yola sâlik olub Sultan Bâyezid Velî'nin ba'zı muhârebelerinde ordu-yı hümayûnda birlikde bulunmuşdur.

Bilâhare 'irfân-ı hüdadâdı sâyesinde 'ilmin 'uluvv-i kadrini anlayarak tahsîl-i 'ulûma ihtimâm ile az bir zamânda itmâm etmiş ve Edirne'de bir müddet müderrislik ederek ba'dehû oraya kâdî nasb edilmişdir. 922'de Anadolu Kâzî'askeri oldu. Sonra 'azledilerek 925'de Dâru'l-hadîs müderrisi olmuşdur. Kânûnî Sultân Süleymân Hân 'asrında 932'de Şeyhu'l-İslâm oldu.

'İlm-i fıkıhdaki vukûf-ı mütebahhirânesi hasebiyle “Müftiyü's-sekaleyn” 'unvân-ı mübecceliyle benâm olmuşdur. 'Ulûm-i zâhiriyyedeki iktidâr-ı kâmilânesiyle beraber 'ulûm-i bâtınıyyede dahi vukûf-ı küllîsi olub mutasavvıf, 'ârif bir zât idi. Ba'zı eş'âr-ı 'ârifânesi ile tercüme ettiğimiz *Beyânü'l-vücûd* risâlesi buna bir delîl-i celîdir.

Edebiyyât-ı 'Arabiyye ve Fârisiyye'de yed-i tûlâsı vardır. Âsâr u eş'âr-ı 'âliyesi, elbine-i selâse üzere mürettebdir. *Islâhu'l-miftâh, Mühimmât, et-Tağyîr, et-Tenkîh*, [10] *et-Tecvîd, et-Tecrîd, İzâh, Şerhu Hidâye, Hâşiye-i Telvîh, Tehâfüt, Nigâristân, Muhîtu'l-lüga, Dakâyıku'l-hakâyık, Târîhu devlet-i Osmâniyye, en-Nücûmu'z-zâhire fî-ahvâli'l-Mısr ve'l-Kâhire, Resâil*, cümle-i te'lîfâtındandır.

940 senesi Şevvâl'inin ikinci günü irtihâl etdi. Edirnekapısı hâricinde türbe-i mahsûsasında medfûndur. "İrtihale'l-ʿulûmu bi'l-Kemâl" ve "Kabr-i Ahmed müdâm ola pür nûr" vefâtına târîh düşmüşdür. Rahmetullâhi ʿaleyh.

[11] Nikât-ı Tevhîde ʿÂid Bir Tenbîh-i ʿÂrifâne.²⁵⁷

Mâ ademhâyîm ve hestîhâ-yı mâ,

Tû vücûd-i mutlakî fânî nümâ.²⁵⁸

Beyt-i ʿâlî-i câmiʿu'l-kelimi ile *Mesnevî-i Şerîf* de tevhîd-i zât mertebesine işâret buyurulduktan sonra tevhîd-i efʿâl mertebesinin tahkîkâtına şu yolda temsîl ile şurûʿ buyururlar:

Mâ heme şîrân, velî şîr-i alem,

Hamle şân ez-bâd bâşed dembedem.

Hamle şân peydâ ve nâ-peydâst bâd,

Ân ki nâ-peydâst her giz kem mebâd.

Bâd-i mâ ve bûd-i mâ ez-dâd-i tust,

Hestî-i mâ cümle ez-îcâd-i tust.

[12] Lezzet-i hestî nemûdî nîst-râ,²⁵⁹

Âşık-i Hod kerde bûdî nîst-râ.²⁶⁰

²⁵⁷ Risâleyi tercüme etmezden evvel mevzû'una ta'alluku ve efkâr-ı metâli'ını tenvîr edeceği bedîhî bulunan ba'zı ebyât-ı celîle-i Mesneviyye'yi Hazret-i Sultânü'l-ʿâşıkîn Efendimiz'in ve Hazret-i Şârih'in [İsmâîl Rusûhî Ankaravî'nin] füyûzât-ı ʿaliyyelerinden isti'âne ile tercüme ederek işbu ser-levha ile ibtidâ-yı risâleye dercini münâsib gördüm.

²⁵⁸ ما عدم‌هايم و هس‌ي‌هاي ما

تو وجود مطلق فاني ما

Biz yoklarız ve bizim varlıklarımız da yoktur; Sen fâni gösterici bir vücûd-ı mutlaksın. Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Kitabevi, ts.), 1/230. Bk. Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Mâ'nevî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 171/38109), 13a.

²⁵⁹ Nîstden murâd, burada ʿadem-i izâfî olan aʿyân-ı sâbitedir ki hâric-i ʿâleme izâfetle râyiha-i vücûdu istişâmâm eylememişlerdi. Hazret-i Şârih. İsmâîl Rusûhî Ankaravî, *Mecmûʿatü'l-Letâʿif ve Matmûratü'l-Maʿârif*, 36a; Erdoğan Taştan, *İsmâîl Rûsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Şerhi (Mecmûʿatü'l-Letâʿif ve Matmûratü'l-Maʿârif) I.Cilt, Çeviriyazı-İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 384.

²⁶⁰ ما مه‌ شريان ويل شري علم محله

شان از ابد ايشد دميدم

محله شان بيدا و ان بيداست ابد

آنكه ان بيداست هرگز كم مباد

ايدم و بودم از داد نيرت هستن

ما محله از ايجاد نيرت

لذت هس‌ن نيرت را

Ma'nâ-yı şerîfi:

Biz hepimiz arslanlarız, fakat bayraklarda mürtesim bulunan arslanlarız. / Onların bütün taharrükâtı rüzgârdandır. / Onların nakş-ı musavveri ve taharrükleri zâhir; rüzgâr ise zâhir değildir.²⁶¹ / O ki, nâ-peydâdır, hiçbir zamân zevâl bulmasun. / İlâhî! Bizim bâdımız ve bûdumuz Sen'in dâd u keremindir. / Bütün bizim varlığımız Sen'in îcâdındandır. / İlâhî! 'Ademe varlık lezzeti tatdırdın. / 'Ademi²⁶² [13] ezelde kendine 'âşık kılmış idin.

Buyurdukdan sonra niyâz-ı 'âşıkâneye şurû' eder. Ve bu münâsebetle cebr-i mezmûm ile cebr-i makbûlû ta'rîf ve tefrîk sadedinde binlerce leâl-i hakâyık ve hikmet îsâr ve "În suhan pâyân nedâred lîk mâ / Bâz gûyîm ân tamâmî-i kıssa-râ"²⁶³ beyt-i 'âlîsiyle tekrâr vezîr hikâyesine ibtidâr buyururlar. Ve bu hikâye münâsebetiyle mürşid-i kâmilin lüzûmu ve enbiyâ-i kirâmın fezâil ü meziyyâtı hakkında:

Çünkü şüd ez-pîş-i dîde vasl-i yâr,
Nâibi bâyed ez u mân yâdigâr.
Çünkü gül bigzeşt u gülşen şüd harâb,
Bû-yı gül-râ ez-ki yâbîm ez-gülâb.
Çün Hüdâ ender neyâyed der ayân,
Nâib-i Hak end ân peygamberân.
Nî galat guftem ki nâib bâ-menûb,
Ger dû pindârî kabîh âyed ne hûb.
[14] Nî dû bâşed tâ tû-yî sûret-perest,
Piş u yek geşt kez sûret birest.
Çün be-sûret bingerî çeşm-i tû dûst,
Tû be-nûreş der niger kez çeşm-i rest.

عاشق خودکرده بودی زیست را

Tercümesi metin içinde mevcut olduğu için tekrar yazılmamıştır. Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 13a.

²⁶¹ Kezâlik bizim dahi ecsâd ve eşhâsımızın cümle hareketi zâhir ve bizde mutasarrıf olan Hüdâ bâtın ve nâ-peydâdır.

²⁶² Enbiyâ ve evliyânın ve 'uşşâk-ı ilâhî olan asfiyânın 'ayn-ı sâbiteleridir ki dahi vücûd-ı hâricî râyihasını istişmâm eylemezden evvel Hüdâ-yı Te'âlâ bunları ezel-i âzâlde kendiye 'âşık eylemişdi. Hazret-i Şârih. Ankaravî, *Mecmû'atü'l-Letâ'if* ve *Matmûratü'l-Ma'ârif*, 36a; Taştan, *İsmâil Rûsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Şerhi*, 384.

²⁶³ این سخن بالاین ندارد بیک ما

ابر گوئیم آن نامی نضره را

Bu sözün nihâyeti yoktur; fakat biz yine o kıssanın tamâmını söyleyelim. Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 1/241; Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 13b.

Nûr-i her dû çeşm netvân fark kerd,
Çünki der nûreş nazar endâht merd.²⁶⁴

Ebyât-ı ‘âliye-i rumûz kârânesini îrâd buyurduktan sonra sûre-i Bakara’nın âhirindeki “الفرق بين احد من رسله”²⁶⁵ -ilâ âhir- âyet-i celîlesinin tefsîrine ibtidâr ile peygamberân-ı kirâmın beyninde ne cihetden fark olmadığına ve ne vechile ittihâd bulunduğuna işâretle temsîl buyururlar ki: “On dâne mum bir yerde bulunsa, vâkı‘â, sûretde her biri başka başkadır. Fakat ânların neşr eylediği nûra ‘atf-ı nazar ile nice her birinin nûrunu ayrı ayrı tefrîk mümkün olamaz.

Yine bunun gibi meselâ yüz dâne elma veya yüz dâne ayvayı [15] sayarsak, yüz dânedir. Fakat bunları ezûb sıkınca bir olur; ta‘addüd kalmaz.

Me‘ânîde kismet ve i‘dâd yokdur. Me‘ânîde tecezziye ve ifrâd yokdur.”^{266, 267}

²⁶⁴ چونکه شد از بېش ديده وصل اور

انتب اييد از و مان اييگار

چونکه گل بگذشت و گلشن شد خرب

يو گل را از که اييتم از گالب

چون خدا اندر نكابد درعان

انتهب حقير اين بيغميرن بن

غلط گفتم که انتب اب حروب

گر دو بن داري نبيح آيد نه خوب بن

دو اييد ان توتني صورت برست پيش او

يلگشتك ز صورت برست چون

بصورت بن گري چشم تو دوست تو

بنورش در نگر كز چشم رست

نور هر دو چشم بنول فرق كرد

چونکه در نورش نظر اداخت مرد

Vaktâki yârin visâli göz önünden gitti; bize ondan yâdigâr olarak bir nâib lâzımdır. Vaktâki gül geçti ve gülşen harâb oldu, gülün kokusunu kimden buluruz? Gül suyundan. Mâdemki Hüdâ ıyâne gelmez; bu peygamberler Hakk’ın nâibidirler. Hayır yanlış söyledim. Zîrâ menûb ile nâibi eğer iki zannedersen, güzel değil, çirkin olur. Hayır, sen sûret-perest oldukça, iki olur; sûretten kurtulan kimsenin önünde bir olur. Sen sûrete baktığın vakit, gözün ikidir; sen gözden çıkan onun nûruna bak! Bir adam, onun nûruna nazar attığı vakit, her iki gözün nûrunu fark edemez. Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 1/246-247. Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

²⁶⁵ “... O’nun peygamberlerinden hiçbirisi arasında (iman bakımından) ayırım yapmayız...” (el-Bakara 2/285).

²⁶⁶ Me‘ânîden murâd mertebe-i vahdâniyyet ve mertebe-i ulûhiyyetdir ki ânda Hüdâ’dan gayrı yokdur. Hazret-i Şârih. Ankaravî, *Mecmû‘atü’l-Letâ‘if ve Matmûratü’l-Ma‘ârif*, 38b; Taştan, *İsmâîl Rûsûhî Ankaravî’nin Mesnevî Şerhi*, 407.

²⁶⁷ ده چراغ ار حاضر آيد در مكان

هر يكي اييد بصورت غري آن

فرق بنول كرد نور هر يكي

چون بنورش روی آری ب شکی

گر نو صد سبب و صد آب شرمی

Bundan sonra ebyât-ı ‘âliye-i âtiye, müştâkân-ı hakâyıkın dîde-i ibtisârına envâr-ı ma‘rifet serper:

İttihâd-ı yâr bâ yârân hoşest,
Pây-ı ma‘nâ gîr sûret serkeşest.
Sûret-i serkeş güdâzân kün birenc,
Tâ bibînî zîr-i u vahdet çû genç.
Ver tû negdâzî inâyethâyı u,
Hod gedâzed ey dilem Mevlâ-yı u.²⁶⁸
U nümâyed hem be-dilhâ heyş râ,²⁶⁹
[16] U bidûzed hırka-i dervîş râ.²⁷⁰

صد هژاد بک شود چون بفشری
در معانی قسمت و اعداد ریست
در معانی جزیه و افراک ریست

De çirâğ ez-hâzır âyed der mekân,
Her yekî bâsed be-sûret gayr-i ân.
Fark netvân kerd nûr-i her yekî,
Çün be-nûreş rûy ârî bî şekî.
Ger tû sed sîb ve sed âbî bişmerî,
Sed nemâned yek şevd çün bifşerî.
Der meânî kısmet ve a‘dâd nîst,
Der meânî tecziye ve efrâd nîst.

Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

²⁶⁸ “Mevlâ” burada “bende” ma‘nâsınadır.

²⁶⁹ Kâle Ebû Tûrâb -kerremallâhu vechehû-: “ال اعد راب مل اره”. Not: Sözü’n aynı anlamı işaret eden farklı lafızlarla ifadesi ve Hz Ali’ye nispetine dâir bk. Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc, *el-Lüma’*, thk. Abdülhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdülbakî Sürûr (Mısır/Bağdad: Dârü’l-kütübi’l-hadis/Mektebetü’l-müsennâ, 1380/1960), 426. Not: Bu söz; “görmediğim Rabb’e ibâdet etmem” manasına gelmektedir. Burada sözün nispet edildiği Ebû Tûrâb’dan kasıt Hz. Ali’dir (r.a.). Meşhur sûfilerden Ebû Tûrâb en-Nahşebî ile karıştırılmamalıdır. Hz. Ali’ye bu lakabı bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) vermiştir. Hz. Ali’nin Ebû Tûrâb lakabını alması hakkında detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Tûrâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1994), 10/243.

احتاد ایر اب ایران خوشست ²⁷⁰ پای

معن گری صورت سرلشست صورت

سرلش گدازل کن برچ ان ببین

زولو وحدت چو گوج

ور نو نگدازی عابدی ای او

خودگدازدای دل مولی او

او هاید هم بدلا خویش را او

بدوزد خرزه درویش را

Yârın, yârân ile ittihâdı hoştur; ma‘nâ ayağını tut! Sûret serkeştir.

Serkeş olan sûreti renc ile eritici et; tâ ki onun altında hazîne gibi olan vahdeti göresin.

Eğer sen eritemezsen; muhakkak O’nun inâyetleri eritir. Ey (sâlik) benim gönlüm onun mevlâsıdır.

Gönüllere kendisini gösteren de O’dur; dervîşin hırkasını diken de O’dur. Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 1/248-249; Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

Bunu müte‘âkıb nüsha-i kübrâ ve zübde-i kâinât olan insânın ta‘rîf-i hilkat ve hakîkatı sadedinde buyururlar ki:

“Hepimiz münbasıt bir cevher-i yektâ bir dürre-i beyzâ idik.²⁷¹ O ‘âlem-i ezelde hepimiz bî-sırr u bî-pâ idik. Evet; âfitâb gibi bir gevher ve âb gibi ‘ukdesiz sâfi bir nûr-ı ethar idik. Vaktâ ki o latîf ve hûb olan nûr sûrete geldi. Kubbe sâyeleri gibi ta‘addüd hâsıl oldu.”²⁷²

Ya‘ni ziyâ-yı âfitâbın bir kubbedeki pencerelerden in‘ikâsâtı gibi ta‘addüd etdi. Ey tâlibân-ı esrâr-ı hakîkat! Siz o varlık ve enâniyyet-i vücûd mecâzîsini tevhîd ve inâbet ve riyâzetle vîrân [17] kıalarsanız, işte o zamân bu zübde-i kâinât olan fırka-i insâniyyenin beynindeki fark ve muğâyeret kalkar.

Şu ma‘ârif-i esrâr-ı hakîkatı beyândan sonra; “Ben bu sırr-ı vahdeti -nisbeten li’s-sâirîn- daha ziyâde şerh ve îzâh eder idim. Fakat bu ma‘nâ-yı ‘ulvîyi idrâk edemeyecek bir hâtırın kaymasından ve i‘tikâdı haleldâr olmasından korkarım. Çünkü vahdet-i mutlakaya ta‘alluk eden bu nükteler çelikden ma‘mûl keskin kılıç gibidir. Eğer siperin - ya‘ni nükât-ı tevhîdi idrâk kılacak isti‘dâd ve ‘irfânın veya seni irşâd kılacak ‘ârif bir

“Hırka” kalbden isti‘âre ve “dikmek” ânın inkisârını dürüst etmekden ‘ibâret olur. Hazret-i Şârih. Ankaravî, *Mecmû‘atü’l-Letâ‘if ve Matmûratü’l-Ma‘ârif*, 39a; Taştan, *İsmâîl Rûsûhî Ankaravî’nin Mesnevî Şerhi*, 408.

²⁷¹ Kemâ kâle sallallâhu ‘aleyhi ve sellem: “اولم اخلق فلا الدرة البيضاء”: Evvelü mâ halekallâhu ed-dürretü’l-beyzâ”.

Beyzâdan murâd, bunda cemî‘-i kâinâtın aslı olan cevher-i yektâdır ki meşâyih-ı sûfiyye âna hakîkat-i Muhammediyye derler. Ve Rûhu’l-ervâh ve Nûru’l-envâr ve ‘Akl-ı kül ve Kalem-i a‘lâ dahî tabîr olunur. Hazret-i Şârih. Ankaravî, *Mecmû‘atü’l-Letâ‘if ve Matmûratü’l-Ma‘ârif*, 39a; Taştan, *İsmâîl Rûsûhî Ankaravî’nin Mesnevî Şerhi*, 408-409. Not: “Dürre-i beyzâ” ifadesinin yer aldığı metin hakkında detaylı bilgi için bk. İbn-i Arabî-A. Avni Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahrâlı (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), 1-2. Benzer lafızlarla aynı manayı işaret eden hadisler için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, ts.), “Sünne”, 17 (No. 4700); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu’s-sahih*, thk. İbrâhîm Utve (Mısır: Şirketü mektebeti ve matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Kader”, 17 (No. 2155); Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 1420/1999), 3/143; Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 1/269, 300, 302, 303, 435.

²⁷² ميسرط بودي و ذك جودر مه

ب سر و ب پ بودي آن سر مه

ذكك هر بودي مهچو آفتاب

ب گره بودي و صرائف مهچو آب

چون بصورت آمد آن نور سره

شد عدد چون سایه های کنگره

Münbasıt budim ve yek cevher heme,

Bî-ser ve bî-pâ budim ân ser heme.

Yek guher budim hemçu âfitâb,

Bî gere budim ve sâfi hemçu âb.

Çün be-sûret âmed ân nûr-i sere,

Şüd aded çün sâyehâ-yı kengere.

Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

mürşidin- yok ise geruye kaç! Bu elmâs kılıcın önüne sipersiz gelme! Zîrâ kılıca kesmekden hayâ olmaz.”²⁷³ -Ya’ni vech-i meşrûh üzere isti’dâd ve ‘irfânı ve mürşidi olmayan kimsenin i’tikâdını esrâr-ı tevhîdin bu tiğ-i nûkâtı kesmekden istihyâ kılmaz-. “Ben buna binâendir ki, murâdım [18] ta’lîm-i hakâyık olduğu hâlde, fehmi-i dürüst sâhibi olmayanlar ve ters okuyub yanlış anlayanlar -hilâf-ı arzû- i’tikâdını haleldâr ederek ‘ibâdât u tâ’âtden ve sülûk-i tarîkatden ‘âtıl ve bâtıl kalmasun diye tiğ-i nûkâtı istilâhât, temsîl ve teşbîhât kını içine vaz’ etdim.”²⁷⁴

Tenbîh-i ‘âlî-i ‘ârifânesiyle bir meş’ale-i hidâyet îkâd ve bununla tâlibân-ı esrâr-ı vahdeti ve ma’ârifperverân-ı rumûz-ı hakîkatî îkâz ve irşâd buyururlar.

[19] [*Beyânü’l-vücûd* Tercümesi]

Bismillâhirrahmânirrahîm

هذه تذكرة لمن شاء أخذ الله به سبيل (Hâzihî tezkiratün li-men şâe’t-tehaze ilâ rabbihî sebîlâ)²⁷⁵

Cenâb-ı Hakk’ın vücûdu nûr-ı mahzdır. Zîrâ “هلا نور السموات والارض” âyet-i kerîmesiyle “Allah, semâvât ve arzın nûrudur”²⁷⁶ buyrulur. Vücûd-ı mümkünât, o nûrun sâyesidir. Kur’ân-ı Mübîn’de Habîb-i Ekrem’e hitâben: “Görmedin mi Rabb’in gölgeyi nasıl temdîd

²⁷³ شرح این راگذاشتم من از مری

لئک ترسم آن راغز دخا طری

نکته ده چون تیغ پولادست تیز

گر رداری تو سپر ولس گریز

بیش این ایلایس ب سپر میا

کز بریدن تیغ را بپود حیا

Şerh-i î n ra güftemi men ez-meri,

Lîk tersem tâ nelağzet hâtiri.

Nûktehâ çün tiğ-i puladest tiz,

Ger nedâri tu siper vâpes güriz.

Pîş-i î n elmâs-i bî-siper meyâ,

Kez büriden tiğ râ nebved hayâ.

Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

²⁷⁴ زن سبب من تیغ کرم در غالف

ات که کز خوان خواند بر خالف

Zin sebeb men tiğ kerdem der ğılâf,

Tâ ki kej hâni nehâned ber-hilâf.

Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

²⁷⁵ “Bu, Rabb’ine giden yola girmek isteyen kimseler için bir tezkire, bir hatırlatmadır” anlamına gelen bu ibâre el-Müzzemmil 73/19 âyetinden mülhem bir ifadedir.

²⁷⁶ en-Nûr 24/35. Not: Âyetin tercümesi metin içinde Midhat Bahârî tarafından verilmiştir. Tekrara düşmemek için bu şekilde manası verilen âyetlerin anlamı dipnotta ayrıca gösterilmemiştir. Midhat Bahârî’nin metin içinde belirttiği meallerin ona ait olduğunu ilaveten hatırlatmak isrâf-ı kelâm olacağından dolayı bu çalışmada böyle bir yola başvurulmamıştır. Tarafımızdan, sadece metin içinde mealleri verilmeyen âyetlerin manaları dipnotta gösterilmiştir.

etdi” ma‘nâsına olan “²⁷⁷أهل نر الله ربك كيف مد الظل” âyet-i celîlesi buyurulmuşdur ki, -bu zılliden murâd- zıll-i kevnîdir.²⁷⁸ Her ne şeyde ki nişân-ı hestî vardır; o, ya sâye-i nûr-ı İlâhî’dir, ya nûr-ı İlâhî’dir.

Şurası garîbdir ki, zılle nûrdan yakın bir şey olmadığı gibi nûra da zılliden daha uzak hiçbir şey yokdur. “Biz, kula habl-i verîdden daha yakınız”²⁷⁹ ma‘nâsına olan “و من أقرب”²⁸⁰ âyet-i kerîmesi, nûrun zılle şiddet-i kurbiyyetini; “a‘yân-ı sâbite, râyiha-i vücûdu istişmâm etmemişdir” ma‘nâsındaki [20] “el-a‘yânu’s-sâbitetü mâ şemmet râyihate’l-vücûd”²⁸¹ kavlı-i şerîfî, zıllın nûrdan şiddet-i bu‘diyyetini gösterir.

Dest-i u tavk-ı gerden-i cânê,

Ser ber-âverde ez-gerîbânet.

Be-tûnezdîkter zi habl u verîd,

Tû der üftâde der dalâl-i ba‘îd.²⁸²

‘Âlem, vâsıta-i feyz-i tecellî-i Hakk’la zâhir olan a‘yândan ‘ibâretidir. Şu hâlde nizâm-ı ‘âlem, dâimâ o varlık ve bu yokluk vâsıtasıyla bâkîdir.

Hestîst ki der nîst koned cilve müdâm,

²⁷⁷ el-Furkân 25/45.

²⁷⁸ كيف مد الظل يؤش اولياست

لكو دليل نور خورشيد خداست

-Mesnevî-i Şerîf-

Keyfe medde’z-zılle nakş-ı evliyâst,

Ko delîl-i nûr-i hurşîd-i Hüdâst.

Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 11a.

²⁷⁹ Verîdân, büyüünün iki tarafında başdan vârid iki tomardır ki insân “gadabnâk” olduğu zamân misvâk gibi müntefih olur. Âyet-i kerîmede vâkı’ habl-i verîdden murâd bunların her biridir. [*Tercüme-i Kâmûs*] Not: Bahârî’nin burada alıntı yaptığı eser, es-Seyyid Ahmed Âsım Ayıntâbî’nin (ö. 1235/1819) Firûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü’l-muhît* isimli eserini yıllar süren bir çalışma ile tercüme ederek *el-Okyânûsü’l-basît fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-muhît* adını verdiği kitap olmalıdır.

²⁸⁰ Kâf, 50/16.

²⁸¹ Bu sözün aynı manayı işaret eden benzer lafızlarla ifadesi için bk. Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî, *Fusûsu’l-hikem*, thk. Ebü’l-Alâ Afîfî (Mısır: Dâru ihyâi’l-kütübi’l-arabiyye İsâ el-Bâbî el-Halebî ve şürekâühû, 1365/1946), 101-102.

²⁸² دست او طوق گردن جارت

سر بر آورده از گریه جارت

بتويز ديگرتن زحل ورد

تو در اناده در ضالل يعيد

O’nun eli senin boynundaki can gerdanının halkasıdır.

Canı göğsünden başına taşır.

Habl-i verîdden sana daha yakındır.

Sen uzaklığın dalâletine düşmüşsün.

Zân hestî ve nîstîst âlem be-nizâm.²⁸³

Vücûd-ı Mutlak, semâ-yı ıtlak ve gayb-ı hüviyyetden tenezzül buyurmuş... A'âyân-ı âyinelerinde ve mecâlî-i 'âlem-i imkânda tecellî etmiş ve kendi hüsn-i ezêlî-i kemâlîni muhtelif âyinelerde görmüş... Her âyineye bir sûret-i münâsebede 'arz-ı cemâl etmiş; mahall-i zuhûrun ta'addüdü hasebiyle kesret peydâ olmuşdur.

Sed hezâr âyine dâred şâhid-i maksûd-i men,
Revbeher âyine ki âred cân der u peydâ şeved.²⁸⁴

[21] Sübhânallah! Ne bir şey Hakk'a muttasıl olur, ne Hakk bir şeyden munfasıl bulunûr.

Nûr-i Hod zi âfitâb nebrîde est,
'Ayb der âyine est ve der dîde est.
Her ki ender hicâb câvîd est,
Misl-i u hemçû bum ve hurşîd est.²⁸⁵

Seninle Hakk'ın beyninde olan hicâb, ne âsumândır ne zemîndir; kendine nisbet etdiğin hestî-i müste'ârdır.

Ey dil çe beherzi kerdî merdum kerdî,
Bâ revşenî ve safâ çu encem kerdî.
Çîzî zitûkem²⁸⁶ nîst ki ânrâ talebi,
Zînhâr derîn kûş ki Hod kem kerdî.²⁸⁷

²⁸³ هسټیست که در نِیست لکن جلوه مدام

زل هست و نِیست عاقل بنظام

O (Allah) öyle bir varlıktır ki, yoklukta sürekli tecellî eder.
Âlemin düzeni o varlık ve yokluktadır.

²⁸⁴ صد هزار آئینه دارد شاه مقصود من

رویر آئینه که آرد جان در و بیدا شود

Benim şâhid-i maksudumun yüzbinlerce âyinesi vardır. Herhangi birine cemâl-i bî-misâlini 'arz etse ânda cân hâsıl olur.

نور خود ز آئین زبیده است²⁸⁵ عجب

در آئینه است و در دیده است هرکه

اندر حجاب جاوید است مثل او مه چو

بوم و خورشید است

Kendi nûru güneşten dolayı kesilmemiştir.

Kusur (ayıp) aynadadır ve gözdedir.

Her kim hicâb arkasında ise bâkîdir.

O'nun misâli güneş ve baykuş gibidir.

²⁸⁶ Kâf-ı Fârisî'nin zammiyle (کم): Gâib olan şey.

ای دل چه هیرزه کرد مردم کردی²⁸⁷ ل

روشن و مینا چو ابرم کردی

Eğer sen olmasan yalnız Hakk olur. Cenâb-ı Hakk: “Kul, nâfile²⁸⁸ ‘ibâdât ile bana takarrub eder. O kadar takarrub eder ki ben ânı severim. Sevdığım zamân, onun kulağı, basarı, eli, ayağı, lisânı ben olurum. Benimle işidir, benimle görür, benimle batş ve şecâ‘at eder, benimle yürür, benimle söyler” meâlinde olan: “Lâ yezâlû’l-‘abdü yetekarrabu ileyye bi’n-nevâfili hattâ ehabbehû fe-izâ ehbabtühû [22] küntü sem‘ahû ve basarahû ve yedehû ve riclehû ve lisânehû fe-biye yesme‘u ve biye yebsuru ve biye yebtışu ve biye yemşî ve biye yentıku”²⁸⁹ hadîs-i kudîsî ile bu hakikat-i ‘ulviyyeyi bize vâzıh bir sûretde ta‘lîm buyuruyor.

Evet, senin yokluğun, fânî olmaklığın derecesinde vücûd-ı Hakk zâhir olur. Öyle ise:

Yekbâre kadem berun ne ez-hâne-i heyş.²⁹⁰

Zîrâ “لَا يَرْتَوَىٰ فِي السَّابِّ”²⁹¹ fermân-ı celîli şeref-pâş sudûr olmuştur. Ma‘nâ-yı münîfi; “*Me‘ârice su‘ûd etsünler*” demektir. Sâlik! “Bir kere şu çâh-ı zulmânî-i nefsanîden dışarı çık da cihân-ı ‘ulvî-i nûrânîyi gör” meâlinde olan; “Yekî zîn çâh-ı zulmânî berun âtâ cihân bînî”²⁹² mısra‘-ı hakikat-meâlini nakş-ı hâfıza et!

Müntehâ-yı râh-ı muhabbetde ikilik kalkar. Hakk zâhir olunca senden senlik gider. Çünkü “*Hakk gelince bâtıl mahv u zâil olur.*”²⁹³

Ger hest dûyî, bere dûyî ber hîzed,

Çendân berev îñ re ki tûyî ber hîzed.

Tû u neşevî ve lîk câyî beresi,

Ger cehd kunî ez tû tûyî ber hîzed.²⁹⁴

چونى زولم زىست كه آنرا طلب

زىهار درين كوشكه خودكم كرى

Ey benim gönlüm! Niçin herkesin yaptığını sen de yaptın?

Böylelikle aydınlık ve saflıkla beni terk edip gittin.

Senin hiçbir eksikliğin yok ki sen onu talep ediyorsun.

Ya ki sen bu dünyada kendini kaybettin.

²⁸⁸ Nâfile ‘ibâdet, ferâizden gayrı sıdk u ihlâs ile yapılan ‘ibâdete ıtlâk olunur.

²⁸⁹ Buhârî, “Rikâk”, 38 (No. 6522); Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kûb el-Kelâbâzî, *Bahrü’l-fevâid*, thk. Muhammed Hasan İsmâil-Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1420/1999), 377.

²⁹⁰ بلباره قىم برون به از خانۀ خویش

Bir kere ayağını kendi evinden dışarı at.

²⁹¹ “...öyleyse sebepler içinde yükselirler” (Sad, 38/10).

²⁹² ئكى زىن چاه ظلمانى برون آن جهان بش

²⁹³ el-İsrâ‘, 17/81.

²⁹⁴ كرهست دوتى بره دوتى برخورد

چىدان برون ركه توتى برخورد

Feyz-i İlâhî’de kusûr ve fütûr yokdur... Yakında da uzakda da [23] mevcûddur... Zerrât-ı kâinâtıdan her zerreye müstekıllen bir tecellî eder. Fakat herkes kendi kâbiliyet ve isti’dâdına göre o nûrun tecellîsinden behre-mend olur. “Allah, mahlûkâtı zulmetde yaratdı sonra nûrundan onlara serpdî” meâlinde olan “İnnallâhe haleka’l-halka fî-zulmetin, sümme raşşe ‘aleyhim min nûrihî”²⁹⁵ hadîs-i şerîfî bu ma’nâya bir işâretidir.

“Lâyiha”

Bu reşş-i nûr, nûr-ı vücûd-ı mütekessir olub her zerre ândan behre-yâb olmak sûretiyle değildir. “Arz Allah’ının nûriyle münevver oldu” meâlindeki “وَلشَّرِيتِ الرض بنور”²⁹⁶ âyet-i kerîmesinden anlaşılan ma’nâ-yı vâzıh sûretinden ‘ibâretidir.

Der kevn u mekân fâ’il-i muhtâr yekîst,

Ârende ve dârende-i etvâr yekîst.

Ez vezn-i ‘akıl eger berun ârî ser,

Revşen şevedet ki in heme envâr yekîst.²⁹⁷

Hiçbir şey Hakk’dan cüdâ değildir. Ve hiçbir zerre nûr-ı Hüda’dan hâlî değildir. İşıtmıyor musun ki Cenâb-ı Hakk “مَا يَكُونُ مِنْ جَنَى ثَالِثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ”²⁹⁸ buyuruyor. Ya’ni “üç kimse [24] gizli bir şey konuşmaz ki ânların dördüncüsü Allah olmasun”²⁹⁹ demektir.

نو او رشوی و اِلک جانی برسی کر

جهدکن از نو نوئی بر خیزد

İkilik varsa yolda ikilik kalkar.

Öyle bir yola git ki seni kaldırsın.

Sen, O olmazsın ama bir yere kadar ulaşırsın.

Eğer sen çabalarsan senden seni kaldırırsın.

²⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *Nevâdirü’l-usûl fî ma’rifeti ahlâki’r-Resûl*, thk. Abdurrahmân Amîra (Beyrut: Dârü’l-cîli, ts.), 4/199.; Alî el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, 5/525-8/482.

²⁹⁶ ez-Zümer, 39/69.

²⁹⁷ درکون و مکان ناعل خبار یلئیت

آرچه و دارچه اطوار یلئیت

از وزن عقل اگر برون آری سر

روشن شوکت که این مه انولر یلئیت

Kâinatta fâil-i muhtâr tektir.

Yaratan ve çeşitler var eden tektir.

Eğer başını aklın ölçüsünden dışarı çıkarırsan,

O zaman sana aydınlık olur ki bütün nûrlar birdir.

و ال خمسة ال هو سادسهم و ال احسن من ذلك و ال الثار ال هو معهم این ما كانوا من نبيكم جا عملوا “

²⁹⁸ Bu âyet-i kerîmenin mâ ba’dî şudur: “Kezâ beş kimse gizli bir şey konuşmaz ki ânların altıncısı Allah olmasun. İster ‘aded-i mezkûrdan kalîl, ister kesîr olsunlar nerede olsalar Allah ânlarla beraberdir.” Midhat Bahârî, tamamını kaydettiği âyetin meâlini buraya kadar vermiştir. Âyetin devamının meâli ise şöyledir: “Sonra yaptıklarını kıyamet günü kendilerine haber verecektir. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir” (el-Mücâdele, 58/7).

²⁹⁹ el-Mücâdele, 58/7.

İhâta-i Zâtî-i İlâhî, cemî‘-i ervâh u eşbâha şâmildir. Hakk, kâffe-i mevcûdâtın zemîn-i isti‘dâdına kendi zâtıyla varlık tohumunu ekmiştir. “Âgâh ol! Onlar Rabb’lerine mülâkî olmakda şübhededirler. Âgâh ol! Allah her şeyi muhîttir” meâlinde olan “اللهم نف”³⁰⁰ âyet-i kerîmesi buna şâhiddir. Bunun için ba‘zı ‘ârifler demişlerdir ki; “bir kimse, ‘âlemden bir şeyi Hakk’dan ‘ârî bilir ve Hakk’ı ‘âlemden ‘ârî bilirse, o kimse; Hakk’ı bulunduğu hakikat üzere ‘ârif değildir”.

Hestî ki deru zuhûr-i âyât hakest,

Der dîde-i ehl-i keşf mirât hakest.

Der zâhir-i u mebin ki ma‘rûz fenâst,

Der bâtın-i u niger ki ân zât hakest.³⁰¹ ³⁰²

“Mevcûdiyyet ki ânda âyât-ı Hakk’ın zuhûru vardır. Ehl-i [25] keşfin nazarında o, Hakk’ın âyinesidir. Ânın ma‘rûz-ı fenâ olan zâhirine bakma! Zât-ı Hakk olan bâtınını gör” demektir.

“³⁰³لكل شيء هالك الا وجهه” âyet-i celîlesindeki ma‘nâ âşikârdır. İmâm-ı Gazzâlî Hazretleri [ö. 505/1111] *Mışkâtü’l-envâr*’ında buyuruyor ki: “‘Ârifler, semâ-yı hakîkate ‘urûc etdikden sonra vücûdda bir Hakdan mâ‘adâyı görmediklerine müttetiklerdir. Lâkin bu hâl, kiminde ‘irfân-ı ‘ilmî iledir... Kiminde bir hâl-i zevkîdir. Ânlardan kesret bi’l-küllîyye müntefî olur. Ferdâniyyet-i mahzâda müstağrak olurlar. ‘Akılları alınır, mebhût gibi olurlar. O zamân kendilerinde Allah’ı zikre, nefslerini zikre tâkat kalmaz. Ânların ‘indinde Allah’dan başka bulunmaz. Hakk’da mest olur. Kendilerinden ‘aklın tasallutu

³⁰⁰ Fussilet, 41/54.

³⁰¹ هسبكه درو ظهور آیت حقست

در دیده اهلکشف مرآت حقست در

ظاهر او مبینکه معروض فطرت در ابطن

او نگر که آن ذات حقست

Varlık ki o varlıkta Hakk’ın alametleri zâhirdir.

Ehl-i keşfin gözünde ayna haktır.

Varlığın zâhirine bakma ki maruz olan fanidir.

Varlığın bâtınına bak ki Hakk’ın zâtı ondadır.

³⁰² Cenâb-ı Pîr Destgîr-i Mevlânâ -kuddise sırrıhu’l-a‘lâ- Efendimiz’in “Âfitâb-ı hakîki, cemâl-i bî-misâlini sûret-i beşeriyyede nikâbgîr-i ihticâb eylemiştir. Bu nükteyi fehmi et! Doğruyu en ziyâde Allah bilir” meâlinde olan; “در بشر رو پوش کره است آفتاب / فهم کن و فلا اعلم الاصلوب” (Der beşer ru pûş kerde est âfitâb / Fehm kün vallâhu a‘lem bi’s-savâb)” (Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 41a.) beyt-i ‘âlîsi de bu hakîkati mübeyyindir.

³⁰³ el-Kasas, 28/88.

ref olunur. Kimi ‘Ene’l-Hakk³⁰⁴ der... Kimi ‘Sübânî mâ a’zame şânî³⁰⁵ der... Kimi ‘Mâ fi’l-cübbeti illallâh³⁰⁶ der. Uşşâk-ı İlâhî’nin hâl-i mestîde kelâmı mestûrdur.’³⁰⁷ Beyân olunmaz. Anladılamaz.

“Vaktâki hâl-i mestîleri hafifleşir ve arz-ı Hüdâ’da mîzân-ı Hakk olan ‘aklın hükmü tasallutuna reddolunurlar. Bilirler ki bu, hakikat-i ittihâd değil şibh-i ittihâddır. Nitekim ‘âşıklar, fart-ı ‘aşkları zamânında: ‘Ene men ehvâ ve men ehvâ ene’ derler.’³⁰⁸ Ya’ni, ‘ben sevdiğim kimseyim, sevdiğim kimse bendir.’

[26] “Evet; müsteb’id değildir ki insân âyineye yakınlaşub sûretine baksa ve vech-i mün’akisi istîlâ edüb âyineyi aslâ göremese zanneder ki gördüğü sûret kendiyile müttehid olan mir’âtın sûretidir. Yine bunun gibi şarâbı derûn bâdede görse zanneder ki şarâb bâdenin rengidir. Lâkin o hâlde kendince rusûh hâsıl olub hakikat-i keyfiyyete vâkıf olunca zann-ı sâbıkından rucû’ ve istiğfâr ederek der ki:

Rakka’z-zücâcü ve rakkati’l-hamr,

Feteşâbehâ ve teşâkele’l-emr.

Ve keennemâ hamrun ve lâ kadeh,

Ve keennemâ kadehun ve lâ hamr.³⁰⁹”³¹⁰

Vasl-i muhibbiyyet ‘alâkasına, vuslat-ı mahbûbiyyet ‘alâkası muttasıl olur. Ve sâlik -nâzenîn-i hakîkî muhabbet edinceye kadar- ‘urve-i kurbîyyete temessük ederse Sultân-ı mahbûbiyyet ânı takviye eder. Zâtından ifnâ ile sıfâtından nefî eyler. Sonra ânın fenâsı üzerine kendi bekâsıyla ikâme ve fenâsına sıfâtıyla istîlâ eder. Zât, sıfâta tebeddül eyler.

Femâ’n-nâsu bi’n-nâsi’llezîne ahidtuhum,

Ve lâ’d-dâru bi’d-dâri’lletî küntü a’rifu.³¹¹

³⁰⁴ Cenâb-ı Mansûr’un [ö. 309/922]. Detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, 287.

³⁰⁵ Bayezîd Bistâmî Hazretleri’nin [ö. 234/848]. Bk. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, 286-287.

³⁰⁶ Bayezîd Bistâmî Hazretleri’nin. Bk. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, 286-287.

³⁰⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, thk. Ebü’l-Alâ Afîfî (Kahire: ed-Dârü’l-kavmiyyetü li’t-tibâ’ati ve’n-neşri, 1383/1964), 1/57.

³⁰⁸ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 1/57.

³⁰⁹ رَقَّ الرَّجَجُ وَ رُبَّتِ الْخَمَرُ

فَتَشَاهَبَا وَ تَشَاكَلَا

وَلَا مَا مَخَرَّ وَ لَا زَحَّ

وَكَا مَا قَدَحَ وَ لَا مَخَرَّ

Sâhib b. Abbâd’ın (ö. 385/995) bir neşide-i meşhûresidir ki ma’nâsı şudur: “Gerek piyâle-i şeffâf, gerek şarâb-ı sâf o kadar kesb-i rikkat etdi ki birbirine benzediler; tefrik müşkil oldu. Sanki o gördüğün şarâbdır, kadeh değil; veya kadehtir, şarâb değil.” Muhyiddîn el-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 5/318.

³¹⁰ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 1/57.

³¹¹ لَمَّا لَاسَ الْبَاسَ الَّذِي عَهْدَنَاهُمْ

[27] ‘Abd bir makāma vâsıl olur ki, o makāmda sıfât-ı fâniyyeden tecerrüd eder. Cenâb-ı Mevlâ “Küntü lehû sem‘an ve basaran ve fûâden”³¹² hadîs-i kudîsinde buyurduğu gibi sıfât-ı bâkîyyesini ânın üzerine a‘lâ ile sevilen de seven de O olur. İşte o zamân ‘abd, ânın ezkârıyla söyler. Ânın envârıyla görür... Ânın kudretleriyle taharrük eder. Ânın iktidârıyla batş u şecâ‘at eder. Şu sûretde müşâbehât-i hâl vâkî‘ olur. Ve o zamân kuldân zikri sebke eden akvâl misillü kelâm sâdır olur.

Dil mağz-i hakikat ve tenet pûst bibin,

Der kisvet-i heyş sûret-i dûst bibin.³¹³

‘Avâm başını kaldırdı, halkı hep post gördü;³¹⁴ havâs bakdı, postu dost ile beraber gördü. ‘Âşık ki, bu iki mertebeyi geçdi; hep dost gördü.

Yalnız postu gören; mertebe-i hayvânîde kaldı. Postu dost ile beraber gören; derece-i insânîye vâsıl oldu. Hep dost gören; rabbânî oldu.³¹⁵

و ال الدار البدار البدار اعرف

Şimdiki insanlar tanıdığım insanlar gibi değil,
Şimdiki yurt da benim bildiğim yurt değil.

Not: Çeşitli kaynaklarda İbn Abbas’a (ö. 68/687-88) da nispet edilen bu beytin manası aynı olmakla birlikte, kelime ve okunuş farklılıkları ile geçtiği eserler için bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Ehvâl*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Mısır: Mektebetü Âli Yâsir, 1413/1993), 176; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü’l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003), 2/597; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1424/2003), 19/396.

³¹² Dipnot 289’da kaynakları verilen bu hadîs-i kudîsinin sonunda geçen “fûâden” ibâresi eserlerde bulunmamaktadır. Bu sebeple hem *Beyânü’l-vücûd*’da hem de *Leâli-i Me‘ânî*’de yer alan bu ifadenin, müellif Kemâlpaşazâde’nin kendisi tarafından mânen yapılmış zâid bir ilave olması muhtemeldir.

³¹³ دل مغز حقیقت و نیت پوست بینی

در لسوت خویش ضرورت دوست بینی

Kalbin lübb-i hakikat, tenin ânın kısrıdır. Çeşm-i idrâkini aç da kisve-i zâtında dost-ı hakîkinin sûret-i kemâlini gör.

³¹⁴ Sûret-i zâhire demektir.

³¹⁵ ‘Urefâ-yı Mevleviyye’den Samî Dede Hazretleri’nin (ö. 973-1040/1565-1630) aslı:

بیدا و نهان تو بیده من غافل

اندر دل و جان تو بیده من غافل

من در دو جهان ترا نشان می چشم

خود محله جهان تو بیده من غافل

Peydâ ve nihân tu bûde-i men gâfil

Ender dil u cân tu bûde-i men gâfil

Men der du cihân türâ nişân mî cüstem

Hud cümle cihân tu bûde-i men gâfil

Rubâ‘î-i Farsîsi olan şu:

Ben bilmez idim gizli ‘ayân hep Sen imişsin.

Tenlerde ve cânlarda nihân hep Sen imişsin.

Sen’den bu cihân içre nişân ister idim ben.

Âhir bunu bildim ki cihân hep Sen imişsin.

Kıf‘a-i mütercemesi o üçüncü mertebeyi beyân sadetinde söylenmiş bir şi‘r-i ‘âlîdir.

[28] Yalnız postu gören, hiçbir şey bilmedi ve söylemedi. Hep yalnız dostu gören, hiçbir şey, söylemeye iktidârı olmadı.³¹⁶ Postu dost ile beraber gören; güft ü gûy-ı bî-mağzânedan âzâde oldu.

Şâhid-i nâzenîn-i ezelîden ba'îd olan bî-behredir. Ne söyleyebilir! Haremgeh-i hâss-ı Îlâhî'de mest olan bîtâbdır. Ne anladabilir! “صم بكم”³¹⁷ ba'îd olanların sıfatı ise, “من عرف ربه كل لسانه”³¹⁸ de mukarrebânındır. Mutavassıtlar güft ü gûdadırlar. Zîrâ ânlar henüz cüst ü cûy-ı hakîkatdedirler.

[29] Zi hâmî mî zened ân bî haber çûş,

Ki hâm âvâze dâred puhte hâmûş.³¹⁹

Muhabbetin evveli “yühıbbuhum” âhiri “yuhıbbûnehû” dur.³²⁰ Bu ikisinin beyninde kulûb-ı muhabbetperverân erir. Ervâh-ı ‘âliye ruhsâre-i nâzenîn-i hakîkiye nâzır kalırlar. “Yühıbbuhum” bâdesini içmekde sâbit kadem olan, mahbûbî “O” diye gösterir. Lâkin hâsıl ettiği sekr u zevkî hadd-i sebâtı geçer, şarâbını mahbûbunun keff-i nâzından içerse “ben” diye gösterir. Demek ki “yühıbbuhum” bâdesini içen mütemekkin, “yuhıbbûnehû” bâdesini içen mütelevvindir. Benlikle nâtık olan ya'ni mahbûbunu “ben” diye gösteren; vâdî-i mahvda lisân-ı isbât ile mütekellimdir. Hüviyyetle nâtık olan, ya'ni mahbûbunu “O” diye gösteren; vâdî-i fenâda lisân-ı bekâ ile mütekellimdir. Bunların ikisi de nâtık-ı sâdık ve hakîkate muvâfıktır. Çünkü “ben” diyen, enâniyyetle nefsi içün bir şey'i murâd etmez. Zîrâ o; nefsinden me'hûz, hissinden meczûbdur. Ânın âhizi, sâlibi, câzibi lisânıyla mütekellim olandır.

³¹⁶ هر کرا سر لکار آموخنډ

مهر کړېډ و ده اېش دوخنډ

-Mesnevî-i Şerîf-

Her kirâ esrâr-ı kâr âmuhtend,

Mühr kerdend ve dehâneş dûhtend.

Tercümesi

Her kime ki esrâr-ı hakîkati öğrettiler. O kimsenin ağzını dikdiler, mühürlediler. Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 244a.

³¹⁷ “Sağır, dilsiz...” (el-Bakara, 2/18).

³¹⁸ “Her kim Rabb’ini bilirse dili tutulur”. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/312 (No. 2533).

³¹⁹ زخمی می زد آن ب خرب جوش

که خام آوژه دارد بخت خاموش

Habersiz olan hamlığından kaynar.

Ki ham sesi çıkandır pişen ise sessizdir.

³²⁰ el-Mâide, 5/54. “Allah ânları sever, ânlar da Allah’ı severler” meâlinde olan (yühıbbuhum ve yuhıbbûnehû) âyet-i kerîmesine işâretidir.

Buna Ebî Yezîd Bistâmî kuddise sırru's-sâmî hazretlerinin kıssası şâhiddir. Müşârun ileyh "Sübânî mâ a'zame şânî" buyurub kendine karşı rû-yı inkâr gösterdikleri zamân dediler ki: Hakk, kulunun lisânıyla kendini tesbîh etdi. Çünkü Hakk, bir kulunu sevdiği zamân ânın üzerine zuhûr eder; ândan zâhir [30] olur. Bu zuhûruyla ânı ândan gâib eder. Zâhir olan, kulun lisânında söyleyen olur.

Hüviyyetle nâtık olan sekrinde mütemekkin, vecdinde mütehakkimdir. Zamânı bu hâl üzere mahfûz, sırrı bu zevk ile muhâtdır. O, nefsinden alınmış kalbine reddedilmiş; o, nefsinden fânî, nefsi ândan fânî olmuştur. Şu hâlde kendinde nefsin ne 'aynı, ne eseri; ne de Hakk ile kendi beyninde fâsıla kalmıştır.

Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ Hazretleri kulunun kalbine tecellî ettiği zamân hulûl ve tahayyüz etmeksizin, ittisâf ve infisâl eylemeksizin 'ayn-ı yakînine görünür, basar-ı basîretine mütecellî olur.

Ve mâ hüve fî vaslin bi muttasılın ve lâ,
Bi munfasılın 'annî ve hâşâhu minhümâ.
Ve mâ kadru mislî en yuhîta bi kadrihî,
Ve eyne's-serâ 'an rif'ati'l-bedri ve innemâ.
Üşâhidühû fî safvî sırrî fecteliye,
Cemâlen Te'âlâ 'izzuhû en yukassemâ.
Kemâ enne bedre't-temmi yünzaru vechuhû,
Bi safvî gadîrin ve hüve fî ifkî's-semâ.³²¹

³²¹ و ما هو في وصل بمنصل و ال

من وصل عن و حاشاه من هم

و ما قدر من ال ان يبط بقدره و

ال النرى عن رنة البدر و ال

اشاهده في صرفى سرى فاجنلى

مجال نعالى عزه ان يقسم

لما ان بدر النم ينظر وجهه

بصرفى غدير و هو في افق السما

Benim (Hakk ile) vuslatımda O, ne benimle ittisal eder,

Ne de benden munfasıl bulunur. İkisinden de münezzehtir.

Benim hacmim O'nun hacmini kuşatacak değildir.

Toprak nerede ayın yüksekliği nerede?

O'nu sırrımın safında müşahede ettiğimde yükselirim.

Allah Teâlâ'nın cemâli bölünmekten münezzehtir.

O'nun yüzü dolunay gibi görünür

O, semânın ufkundayken ve berrak bir gölde dahi.

Mustafa el-Arûsî, *Netâ'icü'l-efkâri'l-kudsîyye*, thk. Abdülvâris Muhammed Ali (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007), 1/82.

Cenâb-ı Hakk kendi zâtında mecmû'-ı sûretten münezzeh, merâtib-i ekvân ve mecâlî-i a'yân-ı sâbitede her sûretle musavverdir.

[31] Lâ levne fi'n-nûri lâkin fi'z-zücâci bedâ,

Şu'â'atün fe-terâ ey minhu elvân.³²²

Sübhânallâh, bu ne kudretidir! Hem her cihetden mütecellî³²³ hem her cihetden hâlîdir.

Âfitâbî der hezârân âbkine tâfte,

Pes bereng-i her yekî tâbî 'ayân endâhte.

Cümle yek nûr est lîkin rengây-ı muhtelif,

İhtilâfî der miyân-i în ve ân endâhte.³²⁴

Bir yüz, iki âyineye teveccüh etse elbette her âyinede birer sûret peydâ olur.

Ve mâ'l-vechu illâ vâhidun gayra ennehû,

Îzâ kunte a'dedte'l-merâyâ te'addeden.³²⁵

Pâk-ı beyn olan kimse, Zât-ı Hüdâ'dan başka zât görmez. İşte o zamân, bi'l-cümle tegayyürât ve kesretin Zât-ı İlâhî'de olmayub sıfat u ahkâmında olduğunu anlar. Cenâb-ı Mevlânâ kaddesallâhu sırrahu'l-a'lâ buyurur:

[32] Halk râ çün âb dâñ sâf ve zülâl,

Ender ân tâban sıfât-ı Zü'l-celâl.

³²² ال لون في الدور لكن في الزجاج بدا

شعاعه لنا اي منه اللون

Nûrun levni yokdur. Fakat bir zücâc-ı reng-âميزden zuhûr eden şu'â', televvün eder.

³²³ Fakîrin:

“Atf-ı im'ân-ı nazar et ey dil ü hayy-i âşinâ,

Gördüğün zerrât ser-tâ-ser tecelligâhdır.

Esmânın, hâkdânında birer tesbîhi var.

Sanma câmid, şeş cihet demsâz-ı zikrullâhdır”

Kıt'a-i nâçizânemin beyt-i evveli bu hakîkate mebnî söylenmiştir.

آفتاب در هزاران آنگونه انفتاد³²⁴ پس

برك هر یکی اندک عیان انداخته مجله بلك

نور است لیکن ریکهای مختلف اختالتی در

میلان این و آن انداخته

Güneş varlığın binlercesinde hayat kaynağıdır.

Nitekim onların her birinin rengiyle açık bir ışıık vermiştir.

Bunların hepsi bir nurdur ancak renkleri farklıdır.

Bunun ve onun arasında farklılık vermiştir.

وما الوجه الا واحد غري انه³²⁵

اذكبت اعددت المراتي نعددا

Yüz ancak ve ancak bir yüzdür.

Fakat sen ne kadar ayna getirirsen (yüz) o kadar çok olur.

‘İlm-i şân ve ‘adl-i şân ve kahr-ı şân,
Çün nücûm-i çerh der âb-ı revân.³²⁶

Ma’nâ-yı ‘âlîsi şudur: “Halkı sâfî, zülâl bir su kıyâs et ki ânda sıfât-ı Zü’l-celâl tâbân oluyor. Ânların ‘ilmi, ‘adli, kahrı, nücûm-ı mün‘akisenin âb-ı revânda manzûr olan eşkâl-i muhtelifesi gibidir.”

Vâcibu’l-vücûd, bir zâtdır ki cemî‘-i ahvâlde bâkî ve sâbitdir. Mümkinu’l-vücûd ise suver ve ahvâl olduğundan tebeddül eder. “Allah’ın kemâl-i kudret ve hilmi, hak olmasından ve zâtında vahîd ve sâbit bulunmasındandır. Müşriklerin Allah Te‘âlâ’dan gayrı ‘ibâdet etdikleri şey bâtil ve hadd-i zâtında ma’dûm ve zâildir” meâlinde olan:

“ذَٰلِكَ ابْنُ ٱللَّهِ هُوَ ٱلْحَقُّ وَ ٱن مَّا بُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ ٱلْبَاطِلُ”³²⁷ âyet-i kerîmesi bu hakîkatin güvâh-ı ‘âdilidir.

Elâ küllü şey’in mâ halallâhu bâtilun.³²⁸

[33] Cenâb-ı Hakk’ın ‘âlemi yaratması, müşâhede olunan suver-i müte‘addide ve muhtelifede nûr-i hakîkat-i mutlakanın zuhûrudur.

Men u tu ârız-ı zât-ı vücûdîym,
Müşkhâyı mişkât-ı vücûdîym.
Tâbân-ı dilem zi feyzi Hakk gülşen şüd,
Mâhiyyet-i mâ zi rûyî u revşen şüd.
Ân rûz ki hurşîd-i ruhaş cilve nemûd,
A'yân-ı cihân tamâm çün revzen şüd.³²⁹

³²⁶ خلق را چون آب دان صاف و زلال

اندر آن اثابن صفات ذو الجلال

علم شان و عدل شان و قهر شان چون

جنومی چرخ در آب روان

³²⁷ Lokmân, 31/30.

³²⁸ Kırk bir sâl-ı hicrîsinde irtihâl eden ve şu‘arâ-yı ‘Arab’ın (Muhadramîn) denilen hem câhiliyyet, hem İslâm zamânına yetişen tabakasından Hazret-i Lebîd’in [ö. 40 veya 41/660 veya 661] “Âgâh ol! Allah’dan başka ne varsa bâtil ve her na‘îm ‘âkıbetü’l-emr zâildir” meâlinde olub istihsân-ı Cenâb-ı Peygamberî’ye mazhariyyetle şerefyâb olmuş olan bir beytindendir ki ikinci mısra’ı şudur: Ve küllü na‘îmin lâ mehâlete zâilun. Buhârî, “Menâkıbu’l-ensâr”, 26 (No. 3841); Serrâc, *el-Lüma’*, 467; Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî (Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-arabî, 1417/1997), 1/674-675.

³²⁹ من و تو عارض ذات وجودی

مشکهای مشکوة وجودی

اثابن دلا ز فیض حق کاشن شد

ماهیت ما ز روی او روشن شد

آن روز که خورشید رخس جلوه نموداعیان

جهان بلام چون روزن شد

Ben ve sen varlığın zâtının arazıyız.

Mümkinu'l-vücûd denilen şeyler, Vâcibu'l-vücûd'un dünyada mir'âtıdır. Âhiretde emir ber-'aks olur. Rûz-i mahşerde Cenâb-ı Hakk mazhariyyet-i 'azîme ile tecellî eder. Bir sûretde ki ehl-i 'arasâtın hepsi ânı görürler. Lâkin herkes i'tikâdı vechile görür.³³⁰ Bunun için denilmiştir ki:

Nezâre geyân-i rû-yı hubet,
Çün der nigerend ez kerânâ,
[34] Der rû-yı tu rû-yı heyş bînend.
Zîncâst tefâvüt-i nişânâ.³³¹

Hülâsa: 'Ârifler hazîz-i mecâzdan zirve-i hakîkate terakkî etmiş ve mi'râclarını istikmâl ederek 'ayânen görmüşler ki mevcûd olan ancak Allah ve her şey hêlik olub bâkî olan vechullâhdır. Hakk'ın bu yolda oluşu ve görünüşü vakten mine'l-evkât değildir; zamân ile tekayyüd etmez. Ezelen ve ebeden böyledir. Başka dürlü tasavvur olunamaz.

Cüneyd-i Bağdâdî kuddise sirruhu'l-'azîz "Allah mevcûd idi ve ânınla beraber hiçbir şey yokdu" meâlinde olan "كان هلا و مل يكن معه شيء"³³² hadîs-i şerîfini işitdiği zamân "الآن كما كان" ya'ni "şimdi de öyledir"³³³ buyurdu.

Varlığın nurunun ışıklarıyız.

Gönlümün çatısı Hakk'ın feyzinden gül bahçesine döndü.

Bizim mahiyetimiz O'nun yüzünden aydınlandı.

O gün ki O'nun yüzünün güneşi cilve etti.

Cihânın bütün ayları malum olsun diye.

آن رûz ki va'de-i dîdâr hest Hüdâyı,³³⁰

خود را بصورت دلدار می‌پای Hod râ be-sûret-i dildâr mî nümâyı.

Beyt-i 'âlîsinin nazmen tercümesi olan Hazret-i Mîr-i 'Avnî'nin [ö. 1954]

“‘Âşıklara ol kevn ki tecellî edecektir.

Dîdâr bana sûret-i Cânân'da görünsün.”

Beyti bu nükteye mebnî îrâd buyurulmuştur.

نظار گبان روی خوبت³³¹

چون در نگرید از کرلنا در

روی تو روی خویش بشیرد

ز چاش است نفاوت نشانها

Sen'in güzel yüzünü görenler,

Kenarlarından baktıkça,

Sen'in yüzünde kendi yüzlerini görürler.

Alametlerin farklılıkları buradadır.

³³² Hadisin farklı lafızlarla aynı manayı ifade eden metni için bk. Buhârî, "Bedü'l-halk", 1 (No. 3191).

³³³ Not: Çeşitli kaynaklarda sûfiyyeye ait bir ifade olarak geçen bu söz, burada Midhat Bahârî tarafından Cüneyd-i Bağdâdî'ye nispet edilmekle birlikte Hz. Ali'ye nispeti de söz konusudur. Fakat klasik tasavvuf kaynaklarından biri olan *er-Risâle*'de Ebû Osman Mağribî ile hizmetçisi İbn Mahbûb arasında geçen bu ifadenin yer aldığı bir haberi Kuşeyrî nakletmiştir. Bk. Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Abdülhalîm Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dârü'l-maârif, ts.), 1/25.

“Temsîl Yolunda Hikâye”

Bir vakit balıklar ictimâ’ etmişler. Demişler ki: Biz çokdan beri işidiyoruz ki bizim hayâtımız su ile kâim imiş. Hâlbuki biz aslâ su görmedik!..

İçlerinden ba’zıları, “fılân denizde bir ‘ârif balık var imiş; o, suyu görmüş” diye duyduklarından, keyfiyyetin ândan istifsârına karâr verirler ve gider, sorarlar. Balık şu cevâbı verir: Siz bana sudan başka bir şey gösteriniz ki ben de size suyu göstereyim.

[35] Rubâ’î

Sâlhâ dil talebi câm u cem ez mâ mî kerd,

Ân ki Hod dâşt zi bîgâne temennâ mî kerd.

Gevher-i râ ki bipervered sedef der heme ‘ümr,

Taleb ez güm şüdegân-i leb-i deryâ mî kerd.³³⁴

Mutasavvıfının bir vech-i âtî îrâd olunan kelâmlarının ve emsâlinin ma’nâ-yı zâhirîsine zâhib olmakdan sakın! Nitekim derler ki:

el-‘Aynu vâhidetun ve’l-vasfu muhtelifun.

Ve zâke sırrun li-ehli’l-‘ilmi yenkeşifu.³³⁵

Deryâ teneffüs eder buhâr derler, terâküm eder bulut nâmı verirler, yağar yağmur derler, toplanır cârî olur nehir nâmı verirler; vaktâki denize dökülür yine deryâ olur.³³⁶

ساقلا دل طلب جام جم از ما می کرد آن³³⁴

که خود داشت زیگانه منا می کرد

گوهری را که برورد صدف در همه عمر

طلب از گم شده گان آب در می کرد

Yıllardır gönül bizden her şeyi istiyordu.

Kendisinde varken yabancılardan temenni ediyordu.

O kıymetli şey ki bütün ömründe sedef yetiştirdi.

Denizin kenarında kaybolanlardan talep ediyordu.

الغنی وحده و الوصف خفاف³³⁵ و

ذاك سر الهل العلم ليكشف

Ayn birdir, sıfatlar muhtelifdir.

İşte bu, ilim ehline inkişâf eden bir sırdır.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca’fer b. İdrîs el-Kettânî, *Cilâü’l-kulûb*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2005), 2/10.

³³⁶ Mevlânâ [Abdurrahmân] Câmî -kaddesallahu sırrahu’s-sâmî- Hazretleri (ö. 898/1492) *Şerh-i Rubâ’îyyât*’ında bu mes’eleyi güzelce îzâh etmiş oldukları cihetle bi’t-tercüme dercini münâsib gördüm: Müşârun ileyh bâlâdaki misâli müt’eâkib der ki:

“Bunların hepsinin hakîkatî birdir. Ya’ni bi-hasebi i’tibârât, esâmî-i mezkûre ile müsemmâ olan mâ-i mutlakdır. Bu kıyâs üzerine anlaşılır ki, hakîkat-i Hakk Subhânehû ve Te’âlâ ancak Vücûd-ı Mutlak olub mukayyedât ile tekayyüdü vâsıtasıyla ânların isimleriyle müsemmâ olur. Nasıl ki evvelâ ‘akl ile, sonra nefis ile, sonra felek ile, sonra ecrâm ile, sonra tabâyı’ ile, sonra mevâlîd ile ve sonra daha başkasıyla müsemmâ olur. Fakat hakîkatde mevcûd olan Vücûd-ı Hakk ve Hestî-i Mutlak’dır ki hazret-i ehadiyyetden

[36] el-Bahru bahrun ‘alâ mâ kâne fî kîdemin.

İnne’l-havâdise emvâcun ve enhârun.³³⁷

[37] Cenâb-ı Vâcibu’l-vücûd, mümkinâtın madde veya mevzû’u olmakdan münezzehtir. Hüdâ-yı Te’âlâ ile mümkinât beyninde olan ‘alâka, ‘alâka-i zuhûr ve kabûldür. Yoksa ‘alâka-i ittisâf ve hulûl değildir. Bu makâmda îrâd-ı fuzûl eden, tecellî ile hulûlün beynini fârik olamamıştır.

Temsîlât-ı menkûleden maksad, ma’kûlû mahsûsa teşbîh ile der-şettâ-i vehmi telyîn ederek âna fehm ü iz’ân bahş eylemektir. Yoksa makdûrât u kâzûrâtın ânınlâ irtibât ve ihtilâtı yoktur.

Çün Hod zi furûğî Hod cihân ârâyed,

Ber pâk u pelîd eger bitâbed şâyed.

vâhidiyyete, hazret-i vâhidiyyetden, hazret-i rubûbiyyete, ândan hazret-i kevnîyyeye, ândan -âhir-i hazerât-ı külliyye olan- hazret-i câmi’-a-i insâniyyeye tenezzül-i i’tibârî hasebiyle bu esmâ ile müsemmâ olmuştur.

Câhil: Dalganın, hubâbın, buhârın, bulutun silik sûretlerine bakdığı zamân; ‘bahr nerede’ der. Bilmez ki bahr, âb-ı mutlakdır ki bu mukayyedâtın sûretleriyle zuhûr etmiş ve kendini bu mezâhir-i muhtelifede göstermiştir. Bunun gibi ‘ukûl ve nüfûsun; eflâk u ecrâmın, tabâyı’ ve mevâlîdin merâtibine bakdığı zamân, ‘Hakk nerede’ der. Bilmez ki bunların cümlesi Hakk’ın mezâhîridir. Ne Hakk Subhânehû, mezâhîrden; ne mezâhir, O’ndan hâricdir.

‘Ârif nazar etdiği zamân, görür ve bilir ki ‘bahr’; -mevc, hubâb, sâire gibi- kendinin cemî’-i suver u mezâhirini muhît olan hakikat-i mutlaka-i âbın ismidir. Âb-ı mutlak ile bu suver u mezâhir beyninde mübâenet ve mugâyeret yoktur. Belki katarâtından her katre, emvâcdan her mevc, min haysü’l-hakîka ‘ayn-ı âb [olduğu]; ve [fakat] min haysü’t-ta’ayyün ânın gayrı olduğu müteyakkın-ı ülü’l-elbâbdır.

İşte bunun gibi ‘ism-i Hakk bir hakikat-i mutlakdan ‘ibâretidir ki zerrât-ı mevcûdâtından her zerreyi, mezâhir-i kâinâtından her mazharı muhîtdir. Ve O’nun ile bu mezâhir beyninde tegâyür ve tebâyün olmayub gerçi min haysü’t-ta’ayyün O’nun gayrı ise de min haysü’l-hakîka O’dur’ demek doğrudur.

Şu takdîrce hakikat-bîn olan ‘ârif, vâkı’âtta bir Vücûd-ı Mutlak, bir vücûd-ı mukayyeden başka görmez. Bunların her ikisinde hakikat-i vücûdu bir bilir. Ve ıtlâk u tekayyüdün, niseb ve i’tibârât-ı Hakk’dan olduğunu anlar.

A’yân-ı hurûf der suver muhtelif end	اعيان حروف در صویر مختلف اند
Lîkin heme der zât elîf u mu’telif end	لیکن همه در ذات الف مؤتلف اند
Ez rûy-ı ta’yin heme bâhem gayr end	از روی تعیین همه باهم غیر اند
Vez rûy-ı hakikat heme ‘ayn u elif end	وز روی حقیقت همه عین الف اند

Harflerin aynları surette farklıdır.

Ancak hepsi zatında elife denktir.

Tayin bakımından birbirlerinden başkadır.

Hakikat açısından hepsinin aynı eliftir.

البحر بحر علی ما کان ثم زحم³³⁷ ان

احلوات امواج و انهار

Deniz kıdem üzere var olan denizdir.

Sonradan meydana gelenler ise dalgalar ve nehirlerdir.

Nî nûr-ı vey ez hîç pelîd âlâyed,
Nî pâki-i u zi hîç pâk efzâyed.³³⁸

‘Urefâ-yı ümmetin bahr u emvâc ile temsilleri, lisân-ı tasavvufda “a‘yân-ı sâbite” ta‘bîr olunan mâhiyyât-ı kâbile heykelleri üzerine O’nun vücûd ve inbisât-ı ma‘nevîsini ta‘rif içündür.

Nefs-i bahr hakikat-i vücûd menzilesinde, emvâcî da hakikat-i vücûddan mâhiyyât-ı kâbilede zuhûr eden şey menzilesindedir. Fakat bu, Zât-ı İlâhî’yi izhâr ve zevât-ı mümkün ile irtibâtı için olmayub mahiyyât-ı kâbileyi izhâr içündür.

Fehme mütebâdir olduğı vechile; zikrolunan temsîl-i sâbıkdan emvâcî bahrı; mümkünât-ı mevcûdenin hakâyıkı menzilesinde kıyâs etmek ve bu zehâbı, her şey’in vahdet-i hakâyıkı, kavline râcî [38] olur ‘addeylemek bir vehm-i sarîhdir.

Mutasavvıfînin mezkûr: “Merâyâ-yı müte‘addidede zâhir olan sûret-i vâhide” misâlinden, hakâyıkı menzile-i merâyâyâ tenzîl ile -te‘addüd-i vücûdu inkârlarıyla beraber- hakâyık-ı mevcûdenin te‘addüdüne kâil imişler gibi bir ma‘na da anlaşılır. İşte

³³⁸ چون خود زلوع خود جهان آرید

بر ايك و بايد اگر بنابد شايد

من پوروى از هنج بايد آلايد

من ايكى او ز هنج ايك افرديد

Çünkü kendisi kendi nûrundan cihanı süsler.

Temiz ve kirliyi aydınlatırken.

Ne kirliden pislik bulaşır onun nûruna

Ne de onun temizliği temizden artar.

Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *Levâyih*, çev. Şemseddîn Sivâsî, haz. Melek Gündüz Karacan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 83.

bu cihet, Seyyid Şerîf'in [ö. 816/1413]³³⁹ *Şerh-i Tecrîd*'e ta'likan yazdığı havâşîdeki [Hâşiyetü't-Tecrîd'deki]³⁴⁰ ifâdât-ı âtiyeden de tebeyyün eder. Müşârun ileyh der ki:

“Sûfiyyeden bir cemâ'at vardır ki 'Mevcûd ancak Zât-ı Vâhid'dir. Ânda aslâ terkîb olmayub sıfât-ı müte'addidesi vardır. İşte o sıfât-ı müte'addide O'nun 'aynı; ve hadd-i zâtında şevâib-i 'adem-i vesemât-ı noksân-ı imkândan münezzeh olan vücûdun hakikatidir. Ve o Zât-ı Vâhid'e içün kuyûd-ı i'tibâriyye ile tekayyüd olduğu ecilden mevcûdât-ı mütemâize manzûr olur' diye zâhib olmuşlardır. [39] İşte bundan te'addüd hakîkî tevehhüm olunûr. Te'addüdün butlânına burhân ikâme etmedikce zikretdikleri sözden mâhiyyât-ı kâbilenin vahdet-i hakîkati anlaşılmaz.”³⁴¹

Seyyid Şerîf yine bu bahse 'âid diğer bir yerde der ki:

“Hiçbir şey, Vâcib Te'âlâ'dan hâlî olmaz. Belki O, her şey'in hakîkati ve 'aynıdır. Eşya, ancak tekayyüdât ve ta'ayyünât-ı i'tibâriyye ile hâiz-i te'addüd ve imtiyâz olmuştur.”³⁴² İşte bunu, ba'zı mutasavvıfın bahr ile ve bahrın emvâc-ı mütekessire sûretlerinde zuhûruyla temsîl eylemişlerdir. Lâkin bu misâlden, “ancak hakîkat-i bahrın vücûdu anlaşılır” demek bir zandır.³⁴³

³³⁹ 'Ulemâ ve 'urefâ-yı ümmetin en büyüklerindendir. (740)'da Cürcân'da tevellüd etmiştir. Hâcegân-ı Nakşbendiyye'den Hâce 'Alâeddîn 'Attâr'a (ö. 802/1400) intisâb eylemiş idi. Te'lifâtı elliden ziyâdedir. *Şerh-i Miftâh*, *Şerh-i Mevâkıf*, *Şerh-i Ferâiz*, *Hâşiyeye-i Mutavvel*, *Ta'rîfât*, en meşhûrlarındandır. Tarih-i âtîden anlaşıldığı üzere (816)'da irtihâl eylemiştir.

Üstâd-ı beşer, hayât-ı âlem.

استاد بشر حيات عالم

Sultân-ı cihân, şerîf-i millet.

سلطان جهان شریف ملت

Ender şeşüm rabî'-i sâni.

اندر ششم ربیع الثانی

Der heştred u şânzde-i hicret.

در هشتصد و شانزده هجرت

Zîn dâr-ı fenâ beçârşânba.

زین دار فنا بیچارشانه

Fermûd bedâr-ı huld rihlet.

فرمود بدار خلد رihlet

[Esâmî]

Not: *Şerh-i Miftâh*, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* isimli eserine Cürcânî'nin yazdığı şerhtir. *Şerh-i Mevâkıf*, Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf* adlı kitabına yapılan şerhlerin en meşhûrudur ve Seyyid Şerîf'e aittir. *Şerh-i Ferâiz*, Sirâcüddîn Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200'den sonra) İslâm dünyasında ferâize dair en çok kabul gören eserlerden biri olan *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* isimli kitabına Cürcânî'nin yazdığı şerhtir. *Hâşiyeye-i Mutavvel* ise Hatîb el-Kazvîni'nin (ö. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh*'ına Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yaptığı *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân* isimli şerhe Seyyid Şerîf tarafından yazılan haşiyedir.

³⁴⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) bu eseri, Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-i'tikâd* ya da bir diğer adı ile *Tecrîdü'l-kelâm* isimli akaid kitabına Şemseddin el-İsfahânî'nin (ö. 749/1349) yaptığı şerhin haşiyesidir.

³⁴¹ Huriye Şücâi Bağınî, *Tashîhu Hâşiyeti't-Tecrîd* (Kum: Kum Üniversitesi, İnsânî İlimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1379), 165.

³⁴² Bağınî, *Tashîhu Hâşiyeti't-Tecrîd*, 199.

³⁴³ Fâzıl-ı müşârun ileyh'in bu i'tirâzı yalnız misâl-i mezkûre 'âid olup yoksa hakîkat i'tibâriyle beyinlerinde muhâlefet yokdur. Çünkü hepsi vahdet-i hakîkate kâildir. Musannifin [İbn-i Kemâl'in], Fâzıl-ı müşârun

Hakikate âgâh olmayub gâh mütefelsif ve gâh mutasavvıf görünen ba‘zı kimseler derler ki “silsile-i ‘aliyyenin müntehâsı vâhid, ve kül O’na ya ibtidâen veya bi-vâsıtatın ma‘lûl ve müsebbeb olunca; ‘vâhid’ Zât-ı Hakîkî, ‘kül’ O’nun şuûn ve vücûhu olur. Şu takdirce vücûdda zevât-ı müte‘addide yokdur. Belki Zât-ı Vâhide olub sıfât-ı mütekessiresi vardır. Nitekim Cenâb-ı Hakk buyurur: ‘هو فلا الذى ال اله ال هو اباك الا قدوس السلام

هو فلا الذى ال اله ال هو اباك الا قدوس السلام [40]³⁴⁴ Cenâb-ı Hakk’ın bu sıfât-ı mütekessireden murâdı, ya ibtidâen veya bi-vâsıtatın kendine müstenid ma‘lûlât ve müsebbebât olduğu anlaşıyor.”³⁴⁵

Âyet-i mezkûrede mutesallifinin zann u istidlâl etdikleri ma‘na yokdur. Âyet-i mezkûre; ancak sıfât-ı Hakk’ın vücûduna dâldir. Yoksa bu sıfâtın ma‘lûlât-ı İlâhî olduğuna dâir ne bir delâleti ne de bir işâreti hâvîdir.

[41] Mahall-i tevzî‘i: Bâb-ı ‘Âlî caddesinde “İkbâl” ve “Şarkıyye” kütübhaneleridir.

Hediyesi: 2 guruşdur.

Mütercimin [Midhat Bahârî’nin] “*Sünbülîstân Şerhi*” dahî mezkûr kütübhanelerde 10 guruşa satılmaktadır.

3.2. *Leâlî-i Me‘ânî*’nin Mukaddimesinde Midhat Bahârî’nin Görüşleri

Midhat Bahârî, mukaddimenin başında “‘İlm-i Tasavvufun Ahlâka Tatbîki Nokta-i Nazarından Bir İki Söz”³⁴⁶ şeklinde bir başlık açmış ve klasik usûle uygun biçimde besmele, hamdele ve salvele ile esere giriş yapmıştır. Açtığı ilk başlıkla bağlantılı olarak tasavvufu tanımlamıştır. Bahârî’ye göre tasavvuf; şeriatın mânevî hükümlerini açıklayan, sıdk ve ihlâsla kalpte meydana gelen isteği gösteren ma‘ârif-i ilâhiyyeye dair yüce bir İslâm felsefesidir.³⁴⁷ Ancak ona göre tasavvuf felsefesi, yaygın felsefe anlayışından farklıdır; bir tabiat ilmi ve beşerî felsefe gibi anlaşılmamalıdır.³⁴⁸

ileyhin bu i‘tirâzını îrâddan maksadı: “Misâl-i mezkûrun ma‘nâ-yı zâhirîsine zâhib olmakdan sakın!” tenbîhini te’kîd içündür. Yoksa Seyyid gibi bir Fâzıl-ı bî-müdânîye ta‘rîz değildir.

³⁴⁴ “O, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzelterip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır...” (el-Haşr, 59/23).

³⁴⁵ Meselâ “bir âdem san‘atıyla bir eser vücûda getirir. İşte bu eser o âdemin nasıl gayrı ise eşyâ da Hakk Subhânehû Te‘âlâ Hazretleri’nin öyle gayrıdır” demek oluyor. Hâlbuki bu fikir fâsiddir.

³⁴⁶ Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 2.

³⁴⁷ Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 2.

³⁴⁸ Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 2.

Bahârî, tasavvuf ilminin birçok faydasının bulunduğunu söyler. Bu ilmin güzel ahlâkı gaye edindiğini ve fazîletlerin kaynağı olduğunu belirtir. Tasavvufu ilâhî hikmetler ile birleşmiş bir ahlâk ilmi olarak da târif eder.³⁴⁹ Mutasavvıfların da güzel ahlâkı yaşayarak en iyi şekilde temsil eden şahıslar olduğunu savunur. Kendisini de dahil ederek tüm Müslümanların İslâm ahlâkını öğrenmesi ve yaşaması gerektiğini vurgular.³⁵⁰ İslâm ahlâkı ile İslâm’a muhalif olanların ahlâkının arasındaki farkı, Kur’ân’da geçen tatlı su ile tuzlu su³⁵¹ arasındaki farktan hareketle açıklar. İslâm ahlâkını feyzin kaynağı olan rahmetten çıkmış tatlı bir suya, İslâm’a muhalif olanların ahlâkını ise içilmez ve çok acı bir suya benzetir. Bahârî’ye göre tatlı su içilince nasıl yaşam kaynağı oluyorsa İslâm ahlâkı da insan için aynen bunun gibi rûhen ve mânen hayat kaynağıdır. Fakat içilemeyen acı su ise insanı mânen ve rûhen her an öldürür, susuz bırakmak sûreti ile de gerçek hayattan koparır.³⁵²

İslâm’da ilm-i ahlâk olmadığını söyleyenlerin bulunduğunu belirten Bahârî, bu fikrin sahiplerini eleştirmiş ve bunun üzüntü veren bir cehalet olduğunu ifade etmiştir.³⁵³ Kur’ân-ı Kerîm’in her sayfasının ve Hz. Peygamber’in her kelimesinin birer ahlâk ve hikmet dersi olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber’e tabi olanlarda ahlâk ilminin bulunmadığını söyleyenlerin bu görüşünü Bahârî, “*Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*”³⁵⁴ hadîs-i şerîfini zikrederek çürütmüştür.³⁵⁵ Bununla birlikte Bahârî, Hz.

Peygamber’in izinden giden ümmetin büyüklerinin ve âriflerinin söz, fiil ve hareketlerinin de Müslümanlar için birer ahlâk dersi niteliğinde olduğunu savunmuştur.³⁵⁶

Bahârî, İslâm kütüphanesinde ahlâk konusunda yazılmış binlerce cild kitap bulunduğunu ifade etmiştir. Bunların başında *Ahlâk-ı Celâlî* ile *Ahlâk-ı Nâsırî*’nin yer aldığını, tasavvufî nitelikte de Gazzâlî’nin *İhyâ*’sının, Attâr’ın *Pendnâme*’sinin, İbnü’l-Arabî’nin *Fusûs*’unun, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sinin geldiğini belirtmiştir. Hepsinin birer hakikatler hazinesi, hikmet ve ahlâk definesi olduğunu söyleyerek onları övmüştür.³⁵⁷ Bu kitapların, ebediyen bâtının ahlâk kitaplarına muhtaç bırakmayacak derecede

³⁴⁹ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 2.

³⁵⁰ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 2-3.

³⁵¹ el-Furkân 25/53.

³⁵² Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 3.

³⁵³ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 3-4.

³⁵⁴ Bezzâr, *el-Müsneid*, 15/364; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/323.

³⁵⁵ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 4.

³⁵⁶ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 4.

³⁵⁷ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 4-5.

Müslümanları onlardan müstağni kıldığını söylemiştir. Sonrasında ise ahlâk ilminden ve hukûkun hikmetinden faydalanmak için bâtının her zaman doğuya yani Müslümanlara muhtaç olduğunu iddia etmiştir.³⁵⁸

Bahârî, tasavvuf ilminin, fazîletlerin kaynağı olduğuna ve güzel ahlâkı gaye edindiğine tekrar tekrar vurgu yapmış ve tasavvuf bilen ahlâk ilminin hakikatleri ve inceliklerini de tastamam bileceğini söylemiştir. Bahârî, güzel ahlâkın gayesinin nefsi bilmek; nefsi bilmenin de Allah'ı bilmek olduğunu belirtmiştir.³⁵⁹ Böylece hakikatte güzel ahlâkın kaynağının Cenâb-ı Hakk olduğuna dair bağlantıları ortaya koymuş, tasavvuf-ahlâk ilişkisini ulvî bir temele oturtmuştur.

Nitekim “Nefsini bilen Rabb’ini bilir”,³⁶⁰ “Nefsiniz için istediğiniz bir şeyi mümin kardeşiniz için de istemedikçe kâmil mü’min olamazsınız”,³⁶¹ “Yeryüzünde insanlar Cenâb-ı Allah’ın ailesi mesâbesindedir. İnsanlar içinde Hakk’ın en sevgili kulu, O’nun ailesine en faydalı olan kimsedir”³⁶² hadislerini zikreder.³⁶³ Bu hadislerin ve ahlâk kurallarının hakikat mânâlarını bilen tasavvuf husûsunda ârif olacağını ifade eder. Bunun yanında en büyük, en değerli kişilerin, insanlara en çok hizmet eden ve onlara en çok fayda sağlayan şahıslar olduğunu belirtir. Onların da ulu’l-‘azm peygamberler olduğunu söyler.³⁶⁴

3.3. Varlık

3.3.1. İslâm Düşüncesinde Genel Olarak Varlık

Varlık, insanlık tarihi kadar eski, bütün kadim medeniyetlerde sırrı çözülmeye çalışılmış kapsamlı ve bütüncül bir konudur. İnsanın kendisini, içerisinde yaşadığı ve sınırlarını bilmediği koca kâinâtı, nereden geldiği ve nereye gideceği problemini anlamlandırması, varlığın sırrını çözmesine bağlıdır. Bu sebeple insanlık tarihi boyunca birçok bilgenin, filozofun ve âlimin, varlığın mâhiyetini ortaya koymak için çaba sarf ettiği görülür.

Bu bağlamda İslâmiyet öncesi batıda Sokrates (ö. m. ö. 399), Eflâtun (ö. m. ö. 347) ve Aristoteles (ö. m. ö. 322) gibi Yunan filozoflarının, doğuda Buda (ö. m. ö. VI. yy.)

³⁵⁸ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 5.

³⁵⁹ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 5-6.

³⁶⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 10/208; Alî el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih*, 1/246, 5/390; Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/312.

³⁶¹ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “İmân”, 6 (No. 13).

³⁶² Ebû Alî el-Kâlî, *el-Emâlî*, 2/29.

³⁶³ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 6.

³⁶⁴ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 6-7.

Konfüçyüs (ö. m. ö. 479) ve Mani (ö. 276) gibi düşünürlerin varlık konusundaki görüşleri ön plana çıkmıştır. İslâmiyet'in gelmesi ve genişleyip yayılması ile özellikle batı filozoflarının eserleri Abbâsîler Dönemi'nde Arapça'ya tercüme edilmiştir.³⁶⁵ Tercüme edilen kitaplar arasında varlığa dair üretilmiş felsefî fikirler de vardır. Bu birikimin tevârüs edilmesi ile İslâm filozofları varlık konusundaki düşüncelerini diğer filozofların görüşlerini de dikkate alarak oluşturmuşlar ve naslardan hareketle bu ilmî birikimi tekâmül ettirerek daha da ileriye götürmüşlerdir.

Böylece kelâmî, felsefî ve tasavvufî bakış açısıyla, “İslâm düşünce gelenekleri” şeklinde adlandırılabilir yeni sentezler doğup gelişmeye başlamıştır. Bu durum, varlık anlayışı başta olmak üzere düşünceye dair pek çok konuya sirâyet etmiştir. Varlık konusu da genel itibarı ile bilgi teorisine göre şekillenen bir husûs olmuştur.³⁶⁶

Kelâm geleneğinin bilgi teorisine göre bir şeyin bilinmesinin akıl, duyular ve nakil olmak üzere üç yolu vardır. Akıl bağlamında nazar (istidlâl), duyular anlamında beş duyu organının algılaması ve nakil mânâsında ise peygamberlerden öğrenerek bilmek kastedilir.³⁶⁷

Hicrî ikinci asırdan itibaren kelâmî kadîm/hâdis, zât/sıfat ve cevher/araz şeklinde üç temel ontolojik ayrıma gidilmiştir. Kelâmcılar bu taksimleri dış dünyadaki eşyanın Tanrı ve âlem biçiminde iki grupta incelenmesi gerektiği anlayışından hareketle oluşturmuşlardır. Bu anlayışa göre kadîm, zât ve cevher Tanrı'yı; hâdis, sıfat ve araz ise âlemi temsil etmektedir.³⁶⁸

Kelâmcılar, tasavvufun olduğu gibi kelâmın da nihâî gayesi olan mârifetullâha ancak insan, âlem ve Tanrı ilişkisinin en sahih şekilde kurulduğu bir bilinçle ulaşılabilceğini düşünmüşlerdir.³⁶⁹

Öte yandan İslâm felsefesine bakıldığında varlığın beş temel ayırım üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bunlar; varlık-mâhiyet, zorunlu-mümkün, illet-malûl (veya sebep-sonuç), cevher-araz ve mevzû-mahmûl (veya konu-yüklem) şeklinde özetlenebilir.³⁷⁰

³⁶⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1988), 1/44.

³⁶⁶ Ömer Türker, *Varlık Nedir* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 13-17.

³⁶⁷ Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 37.

³⁶⁸ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 38.

³⁶⁹ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 38.

³⁷⁰ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 63-68.

Varlık-mâhiyet, bir şeyin dış dünyada tahakkuk ettiği hâli ile zihinde canlandırıldığında onu diğer eşyadan ayıran temel özelliklerini ortaya koymak ve dış dünyadan bağımsız olarak onun ne olduğunu tespit etmek anlamındaki ayırmadır. Zorunlu-mümkün de yokluğu düşünüldüğünde çelişkiye düşülen şeyin zorunlu, düşülmeyenin ise mümkün olduğu şeklindeki ayırım olarak açıklanmaktadır.³⁷¹ İlet-malûl ise saf varlık olan Tanrı'dan başka her şeyin var olmak için bir sebebe ihtiyaç duyması ve bu nedene bağlı olarak varlık sahnesine çıkması biçiminde ifade edilmektedir. Buna göre sebepler, illet; bu şekilde var olan eşya da o illetlerin malûlü olmaktadır. Bununla birlikte madde, sûret, fâil ve gaye olmak üzere dört temel sebebin bulunduğu belirtilmektedir. Bunlardan madde ve sûret, mâhiyetin sebepleri; fâil ve gaye ise varlığın sebepleri olarak düşünülmektedir.³⁷²

Felsefe geleneğindeki bir diğer ayırım cevher-arazdır. Bu, öteden beri var olan kadim düşüncenin felsefeye derc olmuş düşünme biçimi olarak da tanımlanabilir. Bu ayırmada cevher, dış dünyadaki herhangi bir şeye bağlı olmaksızın var olan; araz ise âlemde ancak bir nesnenin özelliği veya sıfatı şeklinde bulunan şeyi temsil etmektedir. Dış dünyaya dair yapılan cevher-araz şeklindeki ayırımın salt zihinsel düzlemde mevzû-mahmûl olarak ifade edildiği anlatılmaktadır. Yani zihinde varlık hakkındaki düşüncelerin bir kısmının konu, diğer kısmının ise yüklem biçiminde olduğu ve dolayısı ile cevher-araz ve mevzû-mahmûl ayrımlarının birbirleriyle yakın bir ilişki içerisinde bulunduğu düşünülmektedir.³⁷³

Öte yandan felsefî ve bilimsel araştırmaların tamamının çerçevesini çizen bu beş temel kategorizasyondan bilhassa varlık-mâhiyet ve zorunlu-mümkün ayrımlarının, diğerlerine önemli ölçüde etkide bulunmasından dolayı daha merkezî bir konuma sahip olduğu belirtilmektedir. Etkileri büyük olan bu iki ayırımın, aynı zamanda İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve sonrası İslâm filozoflarının teorik düzlemdeki görüşlerini gözden geçirmelerine ve yeni teorik inşalarda ufuk açıcı bir rol oynamalarına sebep olduğu ifade edilmektedir.³⁷⁴

Genel mânâda varlığı ele alış tarzı bu şekilde olmakla birlikte felsefenin kelâmdan ayrıldığı bazı noktalar olmuştur. Mesela kelâmdaki hâdis varlık anlayışı filozoflar

³⁷¹ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 64.

³⁷² Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 65-66.

³⁷³ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 67.

³⁷⁴ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 68.

tarafından illet-malûl anlamında değerlendirilmiş ve bunun sonradan var olmayı değil, bir sebebe bağlı olma şeklinde nedensellik ilkesine dayalı olarak ortaya çıkmayı ifade ettiği düşünülmüştür. Bunun dışında filozoflar; âlemin ezelîliği, Tanrı'nın varlık veren ilk ilke oluşu gibi husûslarda da kelâmcılardan ayrılmıştır.³⁷⁵

3.3.2. Tasavvufta Varlık

İslâm düşünce tarihi içerisinde bir diğer gelenek olan tasavvuf incelendiğinde, kimi zaman kelâm kimi zaman da felsefe ilmi ile yakın ilişkiler kurmakla beraber, hakîkate ulaşma ve var oluşu anlamlandırma husûsunda onlardan farklı bir metod izleyen özgün bir disiplin olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁶

Tasavvufun bakış açısında kelâm ve felsefenin temel aldığı istidlâl yöntemi reddedilmemekle birlikte eksik görülmektedir. Diğerlerine ilaveten tasavvufta hakîkate ulaştıran esas yöntemin, nâfileler de dahil olmak üzere Kur'ân ve sünnete tam ittibâ ederek Cibrîl hadisinde geçen ihsan şuûruna ermekle elde edilecek irfânî bilgi olduğu düşünülmektedir. Bu irfânî bilgi, amelî tecrübeden doğan ve kalbe yerleşen bir bilgidir. Buna göre sûfîler, tâatle birlikte zühd, riyâzet ve mücâhede gibi tecrübî amellerle Allah'a, insana ve Allah-âlem ilişkisine yönelik mârifet elde edilebileceği görüşündedirler.³⁷⁷ Sûfîlere göre mârifetin biri mârifetullah, diğeri mârifetü'n-nefs olmak üzere iki yönü bulunmaktadır.³⁷⁸

Her ne kadar felsefî açıdan tasavvufun, kelâmın aksine teşbihi merkeze koyarak tenzihi buradan hareketle çözümlediği söylene de³⁷⁹ aslında tasavvuf reel hakîkati merkeze alır. Zîrâ tasavvufta göre Cenâb-ı Allah noksan sıfatlardan münezzehe, yüce sıfatlarla muttasıf, mahlûkâtan uzak ve yüce olmakla birlikte her şeye her şeyden daha yakındır. Bu ise teşbih değil reel gerçekliktir. Kadîm-hâdis ikilemi yerine bilhassa İbnü'l-Arabî ve sonrasında Rab-kul ayrımı esas alınmıştır.³⁸⁰ Ayrıca klasik dönemde insanın hâllerine yönelik düşünce, sonraki dönemde Allah'ın isimleri ve sıfatlarının tecellîlerine dair bir tefekküre evrilmiştir.³⁸¹ Allah-insan ilişkisinde kelâm ve felsefenin ontolojiye

³⁷⁵ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 92.

³⁷⁶ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 109.

³⁷⁷ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 110.

³⁷⁸ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 117.

³⁷⁹ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 117.

³⁸⁰ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 118.

³⁸¹ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 118.

dair bünyelerinde biriktirmiş oldukları genel kavramlar, tasavvufta kulun hâlleri ile ilâhî isimler arasındaki bağlantıyı açıklayan terimlere dönüşmüştür.³⁸²

Felsefî nefis öğretisinin Râgıb el-İsfahânî (ö. 425/1034 öncesi) ve Gazzâlî ile birlikte kelâma girmesi ve yine Gazzâlî sonrası dönemde İbn Sînâ felsefesinin kelâma dahil olması, -felsefeden farklı olarak nakli de esas alan- kelâm ve tasavvufa felsefî öğretileri meşrû bir zeminde ele alma imkânı sunmuştur.³⁸³ Ortaya çıkan bu yeni imkânlardan faydalanarak geçen yüzyıllar içerisinde “amelî tasavvuf”tan ziyade “nazarî tasavvuf” gelişmiş ve “tasavvufî düşünce geleneği” oluşmuştur. İbnü’l-Arabî, adını koymadan vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde bir neticeye ulaşmış ve tasavvufu teorik düzlemde sağlam bir zemine oturtmuştur.³⁸⁴ Ardından İbnü’l-Arabî’nin takipçileri tarafından ona nispetle Ekberîyye ekolü kurulup sistemleştirilmiştir. Diğer tarîkatlar da vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde gelişen bu fikir manzûmesini çoğunlukla benimsemişlerdir.³⁸⁵ Ayrıca bu anlayışa kadarki süreçte şatahata bir eksiklik olarak bakılırken, söz konusu düşünce sistemi ile birlikte artık şatahat, ana teorinin bir unsuru hâline gelmiştir.³⁸⁶

İbnü’l-Arabî, söz konusu düşünce sistemini kurarken İbn Sînâcî varlık-mâhiyet ve zorunlu-mümkün ikilemlerinden faydalanmıştır. Mümkünün varlık taşımaya ehil olmadığından hareketle tüm mümkünâtın Varlık cihetinden taşındığını iddia etmiştir. Böylelikle kesrette vahdet, vahdette kesret anlayışı doğmuş, teşbihin mânâsı da değişerek benzerlik olmaktan çıkıp isimlerin ve sıfatların zâta âit oluşunu belirtir hâle gelmiştir. Ayrıca Mutezile’nin madûm olarak nitelendirdiği şeyleri, Hakk’ın esmâsı ve sıfatları mesâbesindeki mevcutların yine Hakk’ın ilmindeki ezelî hakikatleri olduğu düşüncesine dönüştürmüştür. Burada ifade etmek gerekir ki İbnü’l-Arabî ile birlikte tasavvuf ilminin meseleleri bir bütün halinde ilâhî isimler olmuştur.³⁸⁷ Böylece kelâm ve felsefede “mevcûd” kavramı ile karşılanan varlık, tasavvufta daha ileri taşınmış ve “vücûd” kavramı ile ifade edilmiştir.

İbnü’l-Arabî’nin düşünce sistemine etki eden unsurlardan bir diğeri İbn Sînâ ile felsefenin temel metafizik ilkesine dönüşen sudûr teorisidir.³⁸⁸ Tasavvufî düşünce, bu

³⁸² Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 120.

³⁸³ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 111-112.

³⁸⁴ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 114.

³⁸⁵ Ahmet Ögke, “Varlık meselesi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 472.

³⁸⁶ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 114.

³⁸⁷ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 121-122.

³⁸⁸ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 126.

teori ile kelâma ilâveten Meşşâî metafizik anlayışından da faydalanarak ontolojik açıdan kendine has vücûd mertebelerini oluşturmuştur. Buna göre genellikle vücûd; ehadiyyet (lâ-taayyün), vâhidiyyet (taayyün-i evvel), âlem-i ervâh (taayyün-i sâni), âlem-i misâl ve âlem-i şehâdet olmak üzere beş kategoride ele alınıp anlaşılır. Hazerât-ı hamse adı verilen bu taksim, mahlûkâtın ortaya çıkışının sûfîler tarafından izâh edilme şeklidir.³⁸⁹

Bununla birlikte tasavvufta vahdet-i vücûd, vahdet-i şuhûd ve vahdet-i kusûd olmak üzere üç tür varlık anlayışı mevcuttur. Bunlardan vahdet-i vücûd, varlığın birliği anlamına gelen ve Allah, insan ve âlem arasındaki ilişkileri bu mânâda ele alan bir düşünce sistemidir. Vahdet-i vücûd, “birlik” anlamındaki vahdet ile “buldu, bildi” mânâsındaki وجد fiilinin masdarı olan vücûd sözcüğünün terkibinden oluşmaktadır. Vücûd ise “varlık” demektir. Vahdet-i vücûd anlayışına göre mevcûd olan her şey, bir olan vücûdun farklı şekillerde tezâhür etmiş hâlidir ve gerçekte yok hükmündedir. Çünkü vücûd birdir, o da Allah’ın varlığından ibârettir. Diğer varlıklar O’nun emri ile varlık sahnesine çıkmışlardır. Bu düşünceyi benimseyenler vahdet-i vücûd ehli veya vücûdiyye şeklinde adlandırılmaktadır.³⁹⁰ Vahdet-i şuhûd ise sâlikin her yerde ve her şeyde yalnızca Allah’ı müşâhede edip görmesi demektir.³⁹¹ Doğrudan varlık ve eşya ile ilgili olmasa da vahdet-i kusûd, sâlikin kendi irade, fikir ve taleplerini Allah’ınki ile yek hâle getirmesidir. Yani tüm fiillerinde Allah’ın emirlerine tam ittibâ etmesi anlamına gelmektedir. Çünkü vahdet-i kusûd, tamamen Hakk’ın iradesine bağlanmaktadır.³⁹² Bu nedenle yeryüzünde Allah’ın emrine tabi olan insanın müdahalesi ve terkihi ile meydana gelen gelişmeler de dolaylı olarak varlık konusu ile irtibatlandırılır.

Bunun yanında bazı çevreler tarafından vahdet-i vücûd, önyargılı bir şekilde veya bilinçsizce panteizmle aynı görülmektedir. Vahdet-i vücûd anlayışının kaynağı Kur’ân ve sünnettir; panteizmden tamamen farklı ve özgündür. Tasavvufta panteizm, “vahdet-i mevcûd” olarak isimlendirilir.³⁹³ Sûfîler pozitivizm ve materyalizme kapı açtığı için de vahdet-i mevcûdu yani panteizmi reddederler. Vahdet-i vücûdun aksine panteizmde âlemdaki her şeyin birleşmesi ile ortaya çıkan toplama Tanrı denilir. Eşyaya da ulûhiyet

³⁸⁹ Mahmud Erol Kılıç, “Sûfî Mütefekkirlere ‘Gayb’a Bakışları”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları VI-İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, Ağustos 2004), 300.

³⁹⁰ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2012), 42/431.

³⁹¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 512.

³⁹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 512.

³⁹³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, 295.

vasfı verilir. Vahdet-i vücûd ise eşyaya ve mahlûka böyle bir değer atfetmez. Aralarında başka farklılıklar da bulunmakla birlikte sadece tevhîd merkezli bu temel ayırmadan bile görüldüğü üzere vahdet-i vücûd düşüncesi, panteizmden yani vahdet-i mevcûd anlayışından tamamen ayrı ve uzaktır.³⁹⁴

İbnü'l-Arabî öncesi bazı sûfîlerin sözlerinde nüvelerine rastlanmakla birlikte sistemli bir vahdet-i vücûd teorisi ismen değilse de fikren onunla birlikte literatüre girmiştir.³⁹⁵

İbnü'l-Arabî öncesine bakıldığında Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd Bistâmî ve Hallâc-ı Mansûr gibi şahsiyetlerin bilhassa fenâ ve bekâ kavramları üzerinden vahdet-i vücûda işaret eden sözler söyledikleri bilinmektedir.³⁹⁶ İleride bu sûfîler ve sözleri hakkında bilgi verilecektir.

İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışına göre vücûd birdir, o da Hakk'ın vücûdudur. Vücûdun bir olması Hakk'ın da bir olması anlamına geleceğinden bu düşünce tevhîdi beyan etmektedir. Yani mutlak varlık Allah'tır. Mümkînât ise Vâcib'in isimlerinin ve sıfatlarının tezâhürlerinden ibâret olan, varlıkları izâfî şeylerdir. Mümkînâtın varlıkta zuhûr etmeden önce Vücûd-ı Mutlak'ın ezeli ilminde bulunduğu düşüncesini de İbnü'l-Arabî, a'yân-ı sâbite kavramı ile ifade etmektedir. Bu kavram üzerinden vahdet/kesret mevzûsunu çözümlemektedir. Hakk ile varlık arasındaki irtibâtı da tenzih ve teşbih arasında mütedil bir çizgide ele almaktadır. Bu bağlamda yaratılışa dair görüşünde sistematik anlamda sudûru esas almakla birlikte teorideki nedensellik ilkesini vesîlecilik düşüncesine çevirmektedir. Ona göre sistematik anlamda sudûr var olmakla beraber aynı zamanda Hakk ile âlem arasında doğrudan bir ilişki de söz konusudur. Bu ilişki neticesinde hem Hakk'ın âleme her an müdahalesini hem de kul ile Rabb arasında doğrudan ve özel bir bağlantının var oluşunu mümkün kılan bir anlayışa sahiptir. Öte yandan onun yaratma husûsundaki düşüncesi âlemi tamamen arazlardan ibâret göstermekte ve böylelikle o, Tanrı'nın sürekliliğin ilkesi olarak her an âlemi yenilediğini düşünmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Arabî'nin hiçbir insanın Tanrı'nın varlığını

³⁹⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, 295-298; Ahmet Ögke, “Vahdet-i Vücûd ile Panteizm Arasındaki Farklar”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 488-490.

³⁹⁵ H. Hüseyin Tunçbilek, “Muhyiddin İbn Arabî’de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Ocak-Haziran 2008), 22; Erdal Kurt, *Muhyiddin İbn Arabî İle İmam Rabbânî’nin Varlık Anlayışlarının Karşılaştırılması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 53.

³⁹⁶ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, 42/434.

reddedemeyeceği ve bâriz bir biçimde herkesin O'nun varlığını kabul ettiği gibi bir düşüncesi de bulunmaktadır.³⁹⁷

Bir diğer açıdan İbnü'l-Arabî *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* ve *Fusûsu'l-hikem* başta olmak üzere neredeyse bütün kitaplarında vahdet-i vücûda delil teşkil edecek âyetleri ve hadisleri zikretmiş ve nasları bu anlayış çerçevesinde yorumlamıştır.³⁹⁸

İbnü'l-Arabî'den sonra vahdet-i vücûd anlayışının en büyük temsilcisi Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî olarak görülmektedir.³⁹⁹ Bahârî'nin *Leâlî-i Me'ânî*'nin mukaddimesinde *Mesnevî*'den yaptığı alıntılara bakıldığında da bu tespitin doğruluğu net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Mevlânâ'daki vahdet-i vücûd düşüncesine göre de bütün mahlûkât, Allah'ın gizli bir hazine iken bilinmek istemesi üzerine yaratılmış bulunmaktadır. Mevlânâ buradaki yaratılış sebebini ise Allah'ın, kendisine aşkı olarak görmektedir. Bir diğer yaratılış nedenini ise insanların ve cinlerin Allah'a kulluk etmesi şeklinde beyan etmektedir. Mümkînâtın varlık sahnesine çıkışı hakkında bu gibi sebepler sunmakla birlikte mâsivânın fânî, Vâcibu'l-vücûd'un bâkî olduğunu düşünmektedir. Ayrıca eşref-i mahlûkât olması hasebiyle diğer tüm yaratılanların insanın hizmetine verildiği çünkü insanın kemâle erme potansiyelinin bulunduğu anlayışı hâkimdir. Bu yüzden de onda, insan dışındaki bütün mahlûkâtın yaratıcısının da Allah olmasından dolayı yaratılanın yaratandan ötürü sevilmesi düşüncesi mevcuttur. Buradan hareketle akli reddetmemekle beraber aşkı akıldan üstte görmektedir. Bunların yanı sıra ona göre mahlûkât sadece bir gölgeden ibârettir. Bu sebeple de Mevlânâ'nın varlık anlayışının temelini vahdet-i vücûda dayalı bir hiçlik oluşturmaktadır. Çünkü vücûd birdir ve Hakk'tır.⁴⁰⁰

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın ardından, ilerleyen yüzyıllarda da vahdet-i vücûd düşüncesinin benimsendiği görülmektedir. Kendisi tasavvufî bir şahsiyetten ziyade Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki önemli şeyhülişlâmı ve tarihçisi olarak bilinen Kemâlpâşazâde de pek çok alanla birlikte varlık konusunda da eserler yazmıştır. Bu bağlamda varlığa dair eserlerinden biri olan *Beyânü'l-vücûd* isimli risâlesinde görüşlerini vahdet-i vücûd üzerinden ele aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁰¹ Çünkü kendisi hakkında yapılan

³⁹⁷ Demirli, "Vahdet-i Vücûd", 42/432-435.

³⁹⁸ Demirli, "Vahdet-i Vücûd", 42/432-435.

³⁹⁹ Tunçbilek, "Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi", 22.

⁴⁰⁰ Ömer Yanmaz, *Mevlânâ ve Yunus Emre'de Varlık Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 106-111.

⁴⁰¹ Öçal, *Kemâlpâşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, 117.

araştırmalarda, başta tasavvufa temkinli yaklaşmakla birlikte ilerleyen dönemlerde tasavvufa meylettği söylenmektedir.⁴⁰² Aslında bakılırsa İbnü'l-Arabî'yi tekfir edenlere karşı onun görüşlerini savunacak derecede bir fetvâ kaleme alması da bu meyline işaret etmektedir.⁴⁰³

Beyânü'l-vücûd'a bakıldığında Kemâlpaşazâde'nin vahdet-i vücûd konusunda mutasavvıfların benimsediği düşünceleri burada işlediği ve dolayısı ile İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Meselâ risâleye Hakk'ın vücûdunun saf nûr, mâsivânın varlığının ise gölge olduğunu söyleyerek başlamakta, bu minvalde Nûr Sûresi'nin otuz beşinci âyetini delil getirmektedir.⁴⁰⁴ Kâinâtın varlığının, varlık ve yokluk arasında her an mevcut oluşunu devam ettiren bir düzenle kâim olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁵ Bu fikir ise İbnü'l-Arabî'nin her an yeniden yaratılış düşüncesi ile paralel görünmektedir. Yani sürekli yaratılmaya muhtaç olan mahlûkâtın varlığının izâfî olduğunu göstererek hakîkî varlığın Allah olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Hakk'ın mahlûkât ile irtibâtının hulûl, tahayyüz, ittisâf, ittisâl ve infisâl şeklinde gerçekleşmediğini kat'î sûrette dile getirmektedir.⁴⁰⁶ Bunun yanı sıra temkin ve telvin ehlinin hakîkate ulaşma noktasında ayrı metotlar izleseler de esâsen aynı hakîkate farklı yollardan ulaştıklarını anlatmaktadır.⁴⁰⁷ Hakîkati müşahedeye erişme noktasında ise aklın ve dolayısı ile bilginin önemine de ayrıca “Akıl, Allah'ın yeryüzündeki terâzisidir”⁴⁰⁸ sözü ile dikkat çekmektedir.

Leâli-i Me'ânî'de açık ismi zikredilmeden “Hazret-i şârih” denilen bir şahıstan nakillerde bulunmaktadır. Osmanlı tasavvuf geleneğinde “Hazret-i şârih” ünvânı ile meşhur olan kişi, İsmail Rusûhî Ankaravî'dir.⁴⁰⁹ Kemâlpaşazâde'den yaklaşık bir asır sonra vefat etmiştir. Ankaravî, hem İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın en önemli eserlerini şerhetmesi, hem Mevlevî bir sûfi hem de vahdet-i vücûd anlayışına sahip olması ile bilinir. Bu nedenle Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*'de onun vahdet-i vücûd hakkındaki fikirlerinden faydalanmıştır. Mukaddime kısmında *Mesnevî*'den yaptığı alıntıların

⁴⁰² Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, 344.

⁴⁰³ Çelebi, “Kemâlpaşazâde”, 25/247.

⁴⁰⁴ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149.

⁴⁰⁵ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149.

⁴⁰⁶ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/153.

⁴⁰⁷ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/153.

⁴⁰⁸ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151.

⁴⁰⁹ Erhan Yetik, “Ankaravî, İsmail Rusûhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1991), 3/212.

açıklamalarını herhangi bir kitap adı vermeden “Hazret-i şârih” ismini kullanarak Ankaravî’den nakletmiştir.⁴¹⁰

İsmail Rusûhî Ankaravî’ye bakıldığında Mevlânâ ve İbnü’l-Arabî ile oluşan vahdet-i vücûd çizgisini takip ettiği anlaşılmaktadır. Kendisi de Mevlevî bir sûfî olması hasebiyle Ankaravî, özellikle Mevlânâ’nın ve irşad kitabı olarak gördüğü *Mesnevî*’sinin tüm yönlerinin doğru anlaşılması için çaba sarfetmiştir.⁴¹¹ Ayrıca Mevlevî âdap ve erkânına dâir yazdığı mühim eseri *Minhâcû’l-Fukarâ*’da *Mesnevî*’nin yanında *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’den de önemli ölçüde doğrudan ve dolaylı iktibaslar yapmış olması onun muhakkik birer sûfî olarak gördüğü Mevlânâ ve İbnü’l-Arabî’nin fikirlerini büyük oranda benimsediğini göstermektedir.⁴¹²

3.3.3. *Leâlî-i Me’ânî*’de Varlık

Leâlî-i Me’ânî’nin temel konusu varlıktır. Eserin müellifi Midhat Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*’de varlık konusuna dair kendisine ait bir görüş belirtmemektedir. Ancak tevhîd vurgusu için kendisinden önceki sûfilerden yaptığı yoğun alıntılarla, vahdet-i vücûd düşüncesine sahip olduğunu da göstermektedir. Ayrıca yazdığı başka eserlerde ve özellikle de bazı şiirlerinde vahdet-i vücûd anlayışını açıkça terennüm etmektedir.⁴¹³ Bu nedenle de Bahârî’nin varlık konusunda İbnü’l-Arabî ve Mevlânâ ile aynı fikre sahip olduğu söylenir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 12, 15, 16.

⁴¹¹ Semih Ceyhan, *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 523.

⁴¹² Erhan Yetik, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 132.

⁴¹³ Bütün esrâr-ı hilkat nûr-ı vahdetten ibâretdir.

Bu eşya Hakk’ın esmâsıyla rengârenk olur zâhir.

Görünmüştür senin nûrunla Allah’ım muhakkak ki,

Cihânda var olan her şey mine’l-evvel ile’l-âhir.

(Midhat Bahârî, *Mihrâb-ı Aşk* (İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1964), 13).

Görünen, gösteren de hep hakır.

Bu vücûdun, vücûdu mutlakır.

Varlığa ben seninle âgâhım,

Var olan Sen’sin ancak Allah’ım.

(Midhat Bahârî, *Mesnevî Gözüyle Mevlânâ Şiirleri, Aşk ve Felsefesi* (İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1965), 14).

Allah’ıma büründüm,

Âşık olup göründüm.

Ben, O isem; bu kim âh,

Mevcûd olan bir Allah.

Birdir O zâtı mâbûd,

Her şey O’nunla mevcûd.

(Midhat Bahârî, *Mihrâb-ı Aşk*, 16).

⁴¹⁴ Kılıçkaya, *Mithat Bahari Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 95-101.

13. asırdan 20. asra yani İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'dan Midhat Bahârî'ye kadar tevârüs eden sistemli bir vahdet-i vücûd anlayışının bulunduğu, *Leâlî-i Me'ânî*'nin içeriğinde açıkça görülmektedir. Zîrâ *Leâlî-i Me'ânî*'de felsefe ve kelâmcıların varlığı açıklamak için kullandıkları bazı kavramlar geçtiği gibi Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden vahdet-i vücûd anlayışını yansıtan mühim iktibaslar da vardır.

Bahârî, tevhîd-i zât ve tevhîd-i ef'âl mertebelerine işaret etmek için *Mesnevî*'den beyitler getirir. Bu beyitler ışığında Bahârî'ye göre Mevlânâ, tevhîd-i ef'âl mertebesini izâh için kulu ve kulun bütün fiillerini yaratanın Allah olduğunu belirtmektedir. Hemen ardından Allah'ın katında mutlak ademin olmadığını, geçici (izâfî, görecil) ademe dâir bilginin ise Allah'ın ezelî ilminde mevcut bulunduğunu ve izâfî ademin sudûr ile birlikte varlık lezzetini tattığını anlatmaktadır.⁴¹⁵

“Me'ânîde kısmet ve i'dâd yokdur. Me'ânîde tecezziye ve ifrâd yokdur”⁴¹⁶ şeklindeki ibârede ise mânâlardan kastın vahdâniyet ve ulûhiyet mertebeleri olduğu ve burada Hakk'tan gayrının bulunmadığı ifade edilmektedir.⁴¹⁷ Dolayısı ile bu cümlelerde Hakk'ın ayrılma, sayıca çokluk, bölünme ve parçalanma gibi şeylerden münezzeh olduğu anlatılmaktadır.

“Hepimiz münbasıt bir cevher-i yektâ bir düre-i beyzâ idik”⁴¹⁸ cümlesindeki ifadelerle kastedilen Allah'ın ezelî ilminde var olmakla birlikte henüz sudûr ve zuhûr etmemiş hâldeki cevherdir ki âlemin özü bağlamında sûfîlerin buna hakikat-i Muhammediyye ismini verdikleri bilinmektedir.⁴¹⁹

Bahârî'nin “ya'ni ziyâ-yı âfitâbın bir kubbedeki pencerelerden in'ıkâsâtı gibi ta'addüd etdi”⁴²⁰ şeklindeki açıklama cümlesinde, güneşten çıkan ışınların pencerelerdeki farklı yansımaları sonucu, birçok çeşitli sûretin ortaya çıkmasıyla kesretin meydana geldiği fakat hakikatte yalnızca vahdetin bulunduğu anlatılmaktadır. Bu gibi sembolik anlatımlar ve örnekler kitabın ilerleyen sayfalarında tek bir nûrun var olduğunu vurgulamak için de kullanılmaktadır.

“Siz o varlık ve enâniyyet-i vücûd mecâzîsini tevhîd ve inâbet ve riyâzetle vîrân kılırsanız, işte o zamân bu zübde-i kâinât olan fırka-i insâniyyenin beynindeki fark ve

⁴¹⁵ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 11-13.

⁴¹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

⁴¹⁷ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 15.

⁴¹⁸ Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

⁴¹⁹ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 16.

⁴²⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 16.

muğâyeret kalkar”⁴²¹ cümlesi ile insanın kendinde bulunan benliğin ve varlığın aslında mecâzî bir şey olduğu ifade edilmektedir. Bununla beraber burada benliği yenmenin ve hakîkî varlığa ulaşmanın sûfî yöntemle gerçekleşeceği de belirtilmektedir.

Bahârî’nin Mevlânâ’dan alıntı yaptığı bir diğer cümle olan “Çünkü vahdet-i mutlakaya ta’alluk eden bu nükteler çelikden ma’mûl keskin kılıç gibidir”⁴²² cümlesinde Mutlak Varlık’a ilişkin bilginin sahih bir yöntem ve sabırla elde edilebileceği anlatılmakta ve ehli olmayana açıklamanın itikad bakımından keskin bir kılıç gibi tehlikeli olduğu söylenmektedir.⁴²³

Bahârî, tasavvuf hakkında ön bilgiler verdiği, İbn-i Kemâl’in biyografisini anlattığı ve *Mesnevî*’den bazı beyitleri zikrettiği mukaddime bölümünün ardından *Beyânü’l-vücûd*’un tercümesine geçmektedir. Bu kısımda çeşitli cümle ve yöntemlerle baştan sona kadar anlatılan en temel şey, Allah’ın hakîkî varlık ve diğer bütün mâsivânın ise mecâzî varlık olduğudur. Burada dikkat çeken husûs, mâsivânın var olmak için Allah’a ihtiyaç duymasına rağmen her şeyi var eden Allah’ın varlığının kendinden olduğu ve hiçbir şeye ihtiyacının bulunmadığıdır.

Bununla birlikte tercümede özet olarak; Cenâb-ı Hakk’ın varlığının sırf nûr olduğu, mümkün varlıkların o nûrun gölgesi oldukları, kendisinde varlık âlâmeti bulunan her şeyin ya o nûrun gölgesi ya da doğrudan o nûr olduğu, perdeler ve gaflet sebebi ile gölgeye nûrdan daha yakın bir şey olmamasına karşın nûra gölgeden uzak bir şeyin de bulunmadığı, a’yân-ı sâbitenin varlık sahnesine çıkmadan önce Allah’ın ezeli ilminde mündemiç bir vaziyette iken varlığın kokusunu bile koklamadığı, Vücûd-ı Mutlak’ın kayıtlanmamış semâ ve bilinmeyen bir hüviyetten tenezzül buyurduğu, âlemin nizâmının hakîkî varlık ve O’ndan taşan a’yân adındaki mecâzî varlıklar vâsıtası ile dâimâ bâkî olduğu, hakîkî varlığın çeşitli a’yân aynalarında kendi hüsn-i ezeli-i kemâlini gördüğü, aynaların muhtelif oluşu sebebi ile kesretin ortaya çıktığı, Hakk’ın ne bir şey ile ittisâli ne de infisâlinin mümkün olmayıp gerçekleşmediği, insanın enâniyetinin yokluğu nispetinde Hakk’ın varlığının zâhir olduğu, Hakk’ın feyzinde hiçbir eksiklik olmayıp âlemdeki her bir zerreye müstakil bir biçimde tecellî etmesi ile birlikte mahlûkâtın bu tecelliden kâbiliyet ve istidâtlarına göre feyz aldığı, hiçbir zerrenin Hüdâ’dan ve O’nun nûrundan ayrı bulunmadığı, ehl-i keşf nezdinde bütün mevcutların Hakk’ın delillerinin

⁴²¹ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 16-17.

⁴²² Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a.

⁴²³ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 17.

zuhûru ve aynası olduğu, bu delil ve aynaların zâhirine değil bâtınına bakarak Hakk'ın zâtını görmek gerektiği, Hüdâ'nın kendi zâtında bütün sûretlerden münezzeh fakat kevn mertebeleri ve a'yân-ı sâbite aynalarında ise her sûretle musavver olduğu, Hakk'ın hem her cihetten mütecellî hem de her cihetten hâlî bulunduğu, kalbini tasfiye eden kimsenin Hüdâ'dan gayrı zât görmeyip tüm değişimlerin ve kesretin O'nun sıfat ve hükümlerinde olduğunu anlar hale geldiği, Vâcibu'l-vücûd'un bütün hâllerde bâkî ve sâbit kaldığı ancak mümkünü'l-vücûdun ise sûretler ve hâller olduğundan değişken yapıya sahip bulunduğu, Hakk'ın âlemi yaratmasının sayısız farklı sûrette görülen mutlak hakikat nûrunun zuhûru olduğu, mümkünü'l-vücûdun dünyada Vâcibu'l-vücûd'un aynası konumunda olmakla beraber âhirette ise işin tersine dönüp ehl-i arasâtın tamamının O'nu itikadlarına göre görecekleri, Vâcibu'l-vücûd'un mümkün varlıkların maddesi veya mevzûsu olmaktan münezzeh olduğu, mümkünât ile alâkasının ancak zuhûr ve kabul şeklinde tezâhür ettiği, hakîkî güneşin (yani Allah'ın) eşsiz güzelliğini beşerî sûrette perdeyi tutarak gizlediği, ümmetin âriflerinin deniz-dalga sembolizmini, tasavvufta a'yân-ı sâbite şeklinde ifade edilen kâbil mâhiyetlerin heykelleri üzerine Hakk'ın varlığı ve mânevî yayılışını târif etmek için kullandığı, eşyanın ancak itibârî kayıtlar ve tayinler ile çokluk ve farklılık kazandığı, belki de Hakk'ın her şeyin hakikati ve aynı olduğu anlatılmaktadır.⁴²⁴

Bütün burada anlatılanları Bahârî, şu sözleri ile icmâlen beyân etmektedir: “Bir kimse, ‘âlemden bir şeyi Hakk’dan ‘ârî bilir ve Hakk’ı ‘âlemden ‘ârî bilirse, o kimse; Hakk’ı bulunduğu hakikat üzere ‘ârif değildir.”⁴²⁵

3.3.2.1. *Leâli-i Me'ânî*'de Varlığa Dair Geçen Önemli Sûfî Sözleri

Bu başlık altında Kemâlpâşazâde'nin *Beyânü'l-vücûd*'da naklettiği sûfî sözlerinin tespiti ve *Leâli-i Me'ânî*'nin özünü teşkil eden vahdet-i vücûd düşüncesi ile alâkaları açıklanmaya çalışılmaktadır.

Kemâlpâşazâde, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) “Allah vardı ve onunla birlikte hiçbir şey yoktu” sözünü işittiğinde “Şimdi de öyledir” dediğini nakletmiştir.⁴²⁶ Burada Cüneyd, ezelen ve ebeden zâtı ile kâim, varlığı kendinden olanın yalnızca Allah olduğunu vurgulamıştır. Yani âlemdeki tüm mahlûkâtın varlıklarının mecâzî, sadece Allah'ın varlığının hakîkî olduğunu söylemiştir. “Şimdi de öyledir” sözü ile Cüneyd-i Bağdâdî, vahdet-i vücûd anlayışına işaret etmektedir.

⁴²⁴ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 19-40.

⁴²⁵ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 24.

⁴²⁶ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/155; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 34.

Kemâlpaşazâde'nin naklettiği bir diğer söz Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) “Ene'l-Hak” sözüdür.⁴²⁷ Bâyezîd Bistamî'nin “Sübânî mâ a'zame şânî” ve “Mâ fi'l-cübbeti illallâh” sözleri de İbn-i Kemâl'in, eserinde rivâyet ettikleri arasındadır.⁴²⁸

Kemâlpaşazâde, bu sözlerin söylenişini Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr*'ından delil getirerek meşrûlaştırır. Çünkü Gazzâlî ve Kemâlpaşazâde'ye göre bu sözlerin söyleniş, fikhî bir ifade ile belirtilecek olursa bir illete mebnîdir. Kemâlpaşazâde'nin vahdet-i vücûd ile ilişkilendirerek Gazzâlî'den naklettiği bu meşrûlaştırıcı illetin sebebini, Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*'de şu cümlelerle aktarır:

“Ârifler, semâ-yı hakîkate 'urûc etdikden sonra vücûdda bir Hakdan mâ'adâyı görmediklerine mütteliklerdir. Lâkin bu hâl, kiminde 'irfân-ı 'ilmî ile... Kiminde bir hâl-i zevkîdir. Ânlardan kesret bi'l-küllîyye müntefî olur. Ferdâniyyet-i mahzâda müstağrak olurlar. 'Akılları alınır, mebhût gibi olurlar. O zamân kendilerinde Allah'ı zikre, nefslerini zikre tâkat kalmaz. Ânların 'indinde Allah'dan başka bulunmaz. Hakk'da mest olur. Kendilerinden 'aklın tasallutu ref' olunur. Kimi 'Ene'l-Hakk' der... Kimi 'Sübânî mâ a'zame şânî' der... Kimi 'Mâ fi'l-cübbeti illallâh' der. Uşşâk-ı Îlâhî'nin hâl-i mestîde kelâmı mestûrdur... Vaktâki hâl-i mestîleri hafîleşir ve arz-ı Hüdâ'da mîzân-ı Hakk olan 'aklın hükm ü tasallutuna reddolunurlar. Bilirler ki bu, hakikat-i ittihâd değil şîbh-i ittihâddır.”⁴²⁹

Hallâc'ın “Ene'l-Hak” sözü, bütün yaratılmışların Allah'a muhtaç olduklarını, mecâzî ya da izâfî olarak adlandırılan varlıklarını Allah'tan aldıklarını ifade etmektedir. Bu sebeple âlemde ne varsa hepsi de Allah'ın varlığına birer burhândır. Hiçbiri bâtıl değildir; abes ve boşuna yaratılmamışlardır. Allah'a delil olmaları itibarıyla mecâzen Hak sayılırlar. Bu yönüyle de “Ene'l-Hak” ifadesi vahdet-i vücûdu anlatmaktadır.

Bâyezîd Bistamî'nin “Yüce olan şânımı tesbih ile tenzih ederim” mânâsındaki “Sübânî mâ a'zame şânî” sözü, “...Kulumu sevdiğim zaman onun kulağı, gözü, eli, ayağı, dili ben olurum. Benimle iştir, benimle görür, benimle dokunur, benimle yürür, benimle söyler”⁴³⁰ kudsi hadîsi ile bağlantılı olarak düşünülebilir. Ayrıca İbn-i Kemâl “Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler”⁴³¹ âyetinden hareketle önce Allah'ın,

⁴²⁷ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 25.

⁴²⁸ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 25.

⁴²⁹ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 1/57; İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 25.

⁴³⁰ Buhârî, “Rikâk”, 38 (No. 6522); Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâid*, 377.

⁴³¹ el-Mâide, 5/54.

kulunu sevdiğini sonra kulun, Allah'ı sevdiğini beyân etmektedir.⁴³² Yine İbn-i Kemâl, sözlerinden ötürü kendisini tekfir edenlere Bâyezîd'in "Allah, kendini kulunun dilinde tesbih etti" diyerek cevap verdiğini nakletmektedir.⁴³³ Bu durumda kudsi hadîsteki "...benimle söyler"⁴³⁴ ifadesinin Bâyezîd'in cevabı ile örtüştüğü görülmektedir. Ancak şatahat türü bu sözlerin ilâhî aşk ile sekr hâlinde söylendiği unutulmamalıdır. Zîrâ bu durumda kulun aklı başında değildir.

Bâyezîd Bistamî'nin "Cübbemin içinde Allah'tan başkası yoktur" anlamına gelen "Mâ fi'l-cübbeti illallâh" sözü de şatahat türü sözlerden biridir. Bu sözüyle onun vurguladığı şey, aslında kendi vücûd cübbesinin tamamen Allah'ın varlığına ve kudretine işaret ettiğidir. Böylece kendisinin izâfî varlığa sahip geçici bir mahlûk olduğunu, Allah'ın ise mutlak varlık olarak hakîkî vücûda sahip bulunduğunu, bütün yarattıklarına her an bu mecâzî varlığı bahşettiğini söylemektedir. Böylece kendi nefsinin ifnâ ederek Allah'ın varlığını ve bekâsını ortaya koymaktadır.

Kemâlpaşazâde, bu sûfî sözlerine ilâveten genel olarak âşıklara, "ben sevdiğim kimseyim, sevdiğim kimse de bendir" mânâsındaki "ene men ehvâ ve men ehvâ ena" şeklinde bir sözün nispet edildiğini belirtir.⁴³⁵ Âşıkların bu kelâmı, sevginin ve ilâhî aşkın mâhiyetine işaret etmesi açısından önemlidir. Çünkü âşık, mâşuğuna öyle bağlanır ki kendinden geçer, fânî olur. Bu durumda âşığın varlığı mâşuğunda erir ve kaybolur. Böylelikle âşıktan bir eser kalmaz ve geriye yalnızca mâşuğunun varlığı kalır. İşte Allah aşkı ile kendilerini kaybedenlerin hâli de böyledir. Kemâlpaşazâde, *Beyânü'l-vücûd*'da bu durumu kulun kendi nefsinden fânî olması ve Hakk'ın sıfatları ile bekâ bulması şeklinde anlatmaktadır.⁴³⁶ Yani kulun, kendisine izâfe edilen mecâzî varlıktan Hakk'ın sıfatları ile bekâ bularak kurtulması, yine hakîkî varlığın yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulamak anlamına geleceğinden âşıkların bu sözü de vahdet-i vücûdu simgelemektedir.

Hülâsa bu şatahat türü sözlerin, Allah'tan başka varlık olmadığına delâlet ettiği ancak zâhiren yanlış anlaşılmağa müsâit bulunduğu söylenebilir. Allah'tan başka bir varlık olmadığı düşüncesi de zaten vahdet-i vücûdun özüdür.

⁴³² İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/153; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 29.

⁴³³ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/153; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 29.

⁴³⁴ Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6522); Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâid*, 377.

⁴³⁵ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151-152; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 25.

⁴³⁶ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/152; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 26.

3.4. *Leâlî-i Me'ânî*'deki Sembolik İfadeler

İbn-i Kemâl, *Beyânü 'l-vücûd*'da varlık konusunu vahdet-i vücûd çerçevesinde ele almıştır. Anlaşılması zor olan vahdet-i vücûd konusunu, soyut olanı somutlaştırma ve makulü mahsûsa yaklaştırma yöntemleri ile işlemiş, böylelikle muhatabın mevzûyu daha kolay anlamasını sağlamaya çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için ise sûflerin kullandığı bazı sembolik anlatım ve metaforlardan faydalanmıştır.

Bahârî'nin de *Leâlî-i Me'ânî*'de bu sembolleri ve metaforları, kendi devrindeki muhataplarının anlayacağı bir dille tercüme ettiği görülmektedir. Bu semboller arasında; ayna/akis,⁴³⁷ zâhir/bâtın,⁴³⁸ vahdet/kesret,⁴³⁹ nûr/zıll,⁴⁴⁰ buhar/bulut/su/buz,⁴⁴¹ deniz/dalga⁴⁴² ve renk⁴⁴³ metaforlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kullanılan sembollerden hareketle İbn-i Kemâl'in baştan itibaren oluşmuş ve gelişmiş olan tasavvuf ilmine dâir birikimden etkilendiği söylenebilir.

Ayrıca *Beyânü 'l-vücûd*'da bulunmayıp sadece *Leâlî-i Me'ânî*'nin mukaddimesinde Bahârî'nin yer verdiği bayrak/aslan/rüzgâr sembolizmi de varlığı vahdet-i vücûd anlayışı üzerinden anlatan bir başka metafordur.

3.4.1. Bayrak/Aslan/Rüzgâr Sembolizmi

Bu metafor Bahârî'nin, *Leâlî-i Me'ânî*'nin mukaddimesinde *Mesnevî*'den aldığı bazı beyitlere yaptığı tercümede görülen bir sembolik anlatımdır. Varlığın, vahdet-i vücûd bakış açısı ile izah edildiği metaforlardan biridir. Bu anlatıma göre mahlûkâtın tamamı, bayrakların üzerine resmedilmiş birer aslan sûretinden ibârettir. Aslanların bütün hareketleri ise rüzgârdandır. Aslanların fiilleri zâhir iken, onların fiillerini gerçekleştirmelerini sağlayan rüzgâr ise bâtın ve görünmezdir.

Bu durum *Leâlî-i Me'ânî*'de şu cümlelerle ifade edilmektedir: “Biz hepimiz arslanlarız, fakat bayraklarda mürtesim bulunan arslanlarız. / Onların bütün taharrükâtı rüzgârdandır. / Onların nakş-ı musavveri ve taharrükleri zâhir; rüzgâr ise zâhir değildir. / O ki, nâ-peydâdır, hiçbir zamân zevâl bulmasun. / İlâhî! Bizim bâdımız ve bûdumuz Sen'in dâd u keremindir.”⁴⁴⁴

⁴³⁷ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149-152, 154; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 20, 21, 25, 26, 31.

⁴³⁸ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 12, 25.

⁴³⁹ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/150-151, 154; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 20, 25, 31.

⁴⁴⁰ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 19, 20.

⁴⁴¹ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/155; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 35.

⁴⁴² İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/155-156; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 36, 37.

⁴⁴³ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/154; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 31.

⁴⁴⁴ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 12.

Bu sembolizmde bütün mahlûkâtın tasvir edilmiş birer sûret olduğu, Allah'ın lütfu ve inâyeti olmaksızın herhangi bir fiil gerçekleştirememenin de ötesinde hiçbirinin varlıklarını dahi sürdüremeyecekleri ve dolayısı ile tamamının Allah'a muhtaç olduğu anlatılmaktadır. Allah'ın ise hakîkî ve bağımsız varlık olduğuna, bütün mahlûkâtı O'nun yaratıp varlıklarını sürdürmelerini sağladığına vurgu yapılmaktadır. Böylece vahdet-i vücûd anlayışı bayrak/aslan/rüzgâr sembolizmi üzerinden ortaya konmaktadır. Ayrıca bu metaforun Allah'ın el-Musavvir ismi ile ilişkili olduğu da anlaşılmaktadır.

3.4.2. Ayna/Akis Sembolizmi

Pek çok kültürde bulunan ve evrensel bir motif olan ayna sembolizmi sûfîler tarafından da kullanılmaktadır. Bu metafora göre ayna, Hakk olarak alındığında O'nun görüntüleri Hakk'ın sıfatları ve isimleri olmakta; diğer taraftan sıfatlar ve isimler ayna olarak kabul edildiğinde ise onların akisleri Hakk'ın zâtî tecellîleri olmaktadır. Buna göre âlemden hareketle Hakk'ı ya da âlem ile beraber Hakk'ı veya Hakk ile beraber âlemi gören gerçek ârif değildir. Gerçek ârif, Hakk'ta âlemi gören ve her şeyi Hakk'tan hareketle çözümleyendir. Ayna sembolizmi de bu farkları görmeye yardımcı olur.⁴⁴⁵

Beyânü 'l-vücûd ve *Leâîl-i Me'ânî*'de belirtildiğine göre ayna sembolünü kullanmak hakîkati en güzel şekilde anlatmaya yardımcı olur. Bu nedenle “Ehl-i keşfin nazarında ayna Hakk'tır”⁴⁴⁶ denilmiştir. Böylesi açık bir ifadeye rağmen risâlede tevhidî izâh için bu fikrin zıddı da zikredilmiş ve bu sefer de “Mevcûdât (...) Hakk'ın âyinesidir”⁴⁴⁷ denilmiştir. Nitekim, “A'yânın aynalarında ve imkân âleminin aydınlığında tecellî etmiş ve çeşitli aynalarda kendi güzelliğini görmüştür”⁴⁴⁸ ve “Mümkün denilen şeyler, dünyada Vâcib'in aynalarıdır”⁴⁴⁹ biçimindeki ifadelerde ise ayna ile kastedilenin Hakk değil O'nun sıfatları ve isimleri olduğu görülmektedir. Buradan hareketle her iki bakış açısının da Kemâlpaşazâde'nin eserinde ve *Leâîl-i Me'ânî*'de işlendiği anlaşılmaktadır.

Dünyadaki perdelere binâen Allah'ı ancak nûrunun yansımaları üzerinden müşâhede etmenin mümkün olduğunu anlatan ayna/akis sembolizmine dâir İbn-i Kemâl'in ilgi çekici bir ifadesi de “Âhirette ise emir ber-aks olur (işler tersine döner)”⁴⁵⁰ sözüdür. Bu sözü ile Kemâlpaşazâde, âhirette aynaya ve yansımalara ihtiyaç

⁴⁴⁵ Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Sufi Kitap, 2018), 279.

⁴⁴⁶ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâîl-i Me'ânî*, 24.

⁴⁴⁷ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâîl-i Me'ânî*, 24.

⁴⁴⁸ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149; Bahârî, *Leâîl-i Me'ânî*, 20.

⁴⁴⁹ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/154; Bahârî, *Leâîl-i Me'ânî*, 33.

⁴⁵⁰ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/154; Bahârî, *Leâîl-i Me'ânî*, 33.

duyulmayacağını belirtmektedir. Nitekim bu sözünün devamında ehl-i arasâtın⁴⁵¹ âhirette Hakk'ı kendi itikâdlarına göre müşâhede edeceklerini söylemektedir.⁴⁵² Yani burada anlatılmak istenen şey, öteki hayatta her şeyin apaçık olacağı, perdelerin bulunmayacağı ve delillere ihtiyaç da kalmayacağıdır. Bütün insanların Hakk'ı görmeleri ise itikadlarına göre olacağından bununla kastedilenin, kâfirler ve müşrikler için Allah'ın celâli ve gazâbı; müminler ve Müslümanlar için de Allah'ın cemâli ve hoşnutluğudur. İbn-i Kemâl'in anlatımından, âhirette bütün müşâhedelerin kendi içinde derece derece farklılık arz ettiği sonucu da çıkarılabilir.

3.4.3. Zâhir/Bâtın Sembolizmi

Leâli-i Me'ânî'de geçen diğer bir metafor ise zâhir-bâtın sembolizmidir. Bu metafor kendisi dışındaki sembollere referans olması ve İbnü'l-Arabî'nin kullandığı en mühim sembolik anlatım konumunda bulunması hasebiyle tasavvufta oldukça önemli görülür.⁴⁵³ Bu metaforun Allah'ın ez-Zâhir ve el-Bâtın esmâları ile yakından bir ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre Cenâb-ı Hakk, nasıl ki kendisini “ez-Zâhir” ve “el-Bâtın” şeklinde tanıtır⁴⁵⁴ âlemi de zâhir ve bâtına uygun olmak üzere şehâdet ve gayb biçiminde iki kısımda yarattığı kabul edilmektedir.⁴⁵⁵ Allah'ın ez-Zâhir ismi ile âleme tüm görünen sûretlerini veren, el-Bâtın ismi ile de bu sûretlerin gizlediği anlamları bahşeden olduğu anlaşılmaktadır. Mümkînâtın aynında zâhir olanın Hakk, mümkünâtın kendisinin ise Hakk'a mazhar olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵⁶

Nitekim *Leâli-i Me'ânî*'ye göre de âlem-i mevcûdât, Cenâb-ı Hakk'ın delillerinin zâhir olduğu yerdir. Bu zâhirin bâtını ise Hakk'tır. Bu nedenle âlemin gelip geçici zâhirine değil, Hakk'ın zâtı olan bâtına bakmak gerekir.⁴⁵⁷

Leâli-i Me'ânî'nin çeşitli yerlerinde geçen mezâhir kavramı da bu sembolik anlatımla ilişkilidir.⁴⁵⁸ Kâinât zuhûr yeri olması hasebiyle burada Hakk mezâhir bakımından zâhir, hüviyyet yönünden ise bâtındır. Denilebilir ki, Hakk'ın zuhûru âlem,

⁴⁵¹ Arasât: Kıyamet gününde bütün insanların toplanacağı yerin adıdır. Ehl-i arasât ise burada toplanacak tüm insanlara verilen isimdir. (Yusuf Şevki Yavuz, “Arasât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1991), 3/335.

⁴⁵² İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/154; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 33.

⁴⁵³ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 263.

⁴⁵⁴ “هو الول والآخر ولظاهر وباطن...” (el-Hadîd, 57/3).

⁴⁵⁵ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 263.

⁴⁵⁶ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 264.

⁴⁵⁷ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 24-25.

⁴⁵⁸ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 35-36.

butûnu ise ilâhî isimlerdir.⁴⁵⁹ Nitekim *Leâlî-i Me'ânî*'de Bahârî, bu durumun Abdurrahmân Câmî tarafından şu sözlerle açıklandığını belirtmiştir: “Hakk, Vücûd-ı Mutlak olub mukayyedât ile tekayyüdü vâsıtasıyla onların isimleriyle müsemmâ olur (...) Hakîkatte mevcûd olan Vücûd-ı Hakk ve Hestî-i Mutlak’dır (...)”⁴⁶⁰

3.4.4. Vahdet/Kesret Sembolizmi

İbnü'l-Arabî'ye göre varlıkta tek bir hakikat vardır. Ancak bu hakikat iki farklı yönden görüldüğünden ötürü Hak-halk, hakikat-tezâhür ve vahdet-kesret gibi görünüşteki ayrımlarına binâen değişik şekillerde isimlendirilmektedir. Zâhirde görünen taaddüdün bâtındaki hakîkî birliğin tezâhürü olduğu belirtilmektedir. Buna göre Allah'ın tek ve biricik olmasına rağmen âlemde tecellî eden ilâhî isimlerinin kesreti meydana çıkardığı fakat hepsinin de Allah'a ait olma husûsunda birleştiği yani bâtında vahdeti simgelediği düşünülmektedir. Buna göre kesret Allah'ın zâtında değil, yalnızca hükümlerinde yani isimleri ve sıfatlarındadır. Bunun yanında sûfîlerin varlığı ve vahdeti, hayır ve nûr; yokluğu ve kesreti ise şer ve zulmet olarak kabul ettikleri bilinmektedir.⁴⁶¹

Leâlî-i Me'ânî'de ayna/akis ve zâhir/bâtın metaforları ile de ilintili olarak Vücûd-ı Mutlak'ın her aynaya, uygun bir sûrette cemâlini gösterdiği ve mezâhirin çokluğundan dolayı kesretin ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁴⁶² Bir başka yerde âriflerin hakikat semâsına yükseldikten sonra varlıkta yalnızca Hakk'ı gördükleri, böylelikle onlardan kesretin tamamen kalktığı ve sırf tekliğe boğuldıkları anlatılmaktadır.⁴⁶³ Başka bir yerde ise nefsinin kötülüklerden arındırmış ve kalp tasfiyesini gerçekleştirmiş bir kişinin varlıkta sadece Hüdâ'nın zâtını göreceği ve bütün değişimlerin ve kesretin O'nun zâtında değil, sıfat ve hükümlerinde olduğunu anlayacağı beyân edilmektedir.⁴⁶⁴

3.4.5. Nûr/Zıll Sembolizmi

İbnü'l-Arabî varlığı yani vücûd-ı hakîkîyi kimi zaman nûr ile vasıflandırdığından mâsivâ da o nûrun gölgesi olmaktadır.⁴⁶⁵ Bu durum *Leâlî-i Me'ânî*'nin mukaddimesinde Bahârî'nin *Mesnevî*'den yaptığı alıntıdaki “Hepimiz münbasıt bir cevher-i yektâ bir dürre-i beyzâ idik. O 'âlem-i ezelde hepimiz bî-sırr u bî-pâ idik. Evet; âfitâb gibi bir

⁴⁵⁹ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 264.

⁴⁶⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 35-36.

⁴⁶¹ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 272-274.

⁴⁶² İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149-150; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 20.

⁴⁶³ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/151; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 25.

⁴⁶⁴ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/154; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 31.

⁴⁶⁵ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 277.

gevher ve âb gibi ‘ukdesiz sâfî bir nûr-ı ethar idik. Vaktâ ki o latîf ve hûb olan nûr sûrete geldi. Kubbe sâyeleri gibi ta‘addüd hâsıl oldu”⁴⁶⁶ cümlesinde güneş gibi bir cevherin ve saf, temiz bir nûrun sûrete bürünmesi sebebi ile kubbedeki gölgeler misali kesretin ortaya çıkması şeklinde anlatılmaktadır. Burada hem güneşin ışınlarının mevcûdâtta oluşturduğu gölgelerden hem de tek bir nûrun tecellîsi ile meydana gelen zıllardan bahsederek vahdet/kesret sembolizmi ile aynı noktaya temas edildiği de görülmektedir.

İbn-i Kemâl ve Bahârî’ye göre “Cenâb-ı Hakk’ın vücûdu mahza nûrdur.”⁴⁶⁷ Çünkü âyette açıkça “Allah, göklerin ve yerin nûrudur”⁴⁶⁸ buyrulur. “Mümkinât ise bu nûrun gölgeleridir.”⁴⁶⁹ Bu durumda hakîkî varlık olan Allah Teâlâ nûr, mecâzî ya da bir diğer ifade ile izâfî varlık olan mevcûdât ise zıllardan ibârettir. Kendisinde varlık alâmeti bulunan her şey ya ilâhî nûr ya da ilâhî nûrun gölgesidir.⁴⁷⁰

Leâlî-i Me‘ânî’ye göre gölgeye nûrdan daha yakın bir şey yoktur. “Biz, kula şah damarından daha yakınız”⁴⁷¹ meâlindeki âyet bu durumu göstermektedir. Allah, kuluna yakın iken kul ise O’ndan uzaktır. İbn-i Kemâl ve Bahârî bu durumu İbnü’l-Arabî’ye nispet edilen “A’yân-ı sâbite, râyiha-i vücûdu istişâm etmemiştir”⁴⁷² sözü ile ilişkilendirirler. Böylece nûra gölgeden uzak hiçbir şeyin bulunmadığını da ifade ederler.⁴⁷³

3.4.6. Buhar/Bulut/Su/Buz Sembolizmi

Bu metaforun zâhir/bâtın sembolizminin doğal sonucu olarak latif/kesif şeklindeki bir fikri de beraberinde getirmesi ile ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁴⁷⁴ Bununla birlikte bu metaforla bağlantılı olarak tasavvufta bir devriyye nazariyesi vardır. Allah’tan gelen kulun yani insanın tekrar Allah’a döneceği⁴⁷⁵ düşüncesi, devriyye nazariyesinin özünü oluşturmaktadır. Bu anlayışa göre Vücûd-ı Mutlak’ın ilâhî nûrunun yeryüzüne inişi nüzûl; yeryüzünde beşerin çeşitli aşamalardan geçerek insan-ı kâmile intikali ise urûc olarak adlandırılmaktadır.⁴⁷⁶ Urûc denilen kısım insanın daha hayatta iken başına gelen

⁴⁶⁶ Mevlânâ, *Mesnevî* (Halet Efendi, 171/38109), 14a; Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 16.

⁴⁶⁷ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149; Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 19.

⁴⁶⁸ en-Nûr 24/35.

⁴⁶⁹ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149; Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 19.

⁴⁷⁰ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149; Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 19.

⁴⁷¹ Kâf, 50/16.

⁴⁷² Muhyiddîn el-Arabî, *Fusûsu’l-hikem*, 101-102.

⁴⁷³ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/149; Bahârî, *Leâlî-i Me‘ânî*, 20.

⁴⁷⁴ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 264.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/156.

⁴⁷⁶ Süleyman Uludağ, “Devir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1994), 9/231.

olay ve hadiselerle kemâle ermesini ve aslına dönmesini simgelemektedir. Devir nazariyesinde mahlûkâtın en şerefliisi insanın, özüne dönmesinin yanı sıra bütün mâsivânın da aslına dönmesinden hareketle gerçek varlığın yalnızca Allah'a âit olduğunun altı çizilmekte ve vahdet-i vücûd vurgusu yapılmaktadır. Nitekim bu düşünceye *Leâlî-i Me'ânî*'de "İlâhî! Bizim bâdımız ve bûdumuz Sen'in dâd u keremindir. / Bütün bizim varlığımız Sen'in îcâdındandır. / İlâhî! 'Ademe varlık lezzeti tatdırdın. / 'Ademi ezelde kendine 'âşık kılmış idin"⁴⁷⁷ cümleleri ile işaret edildiği görülmektedir. Ayrıca devriyye nazariyesinin Türk tasavvuf edebiyatına dahi intikal ettiği bilinmektedir.⁴⁷⁸

Leâlî-i Me'ânî'ye bakıldığında bu sembolik anlatımın biraz daha farklı bir şekilde ancak yine vahdet-i vücûd vurgusu ile geçtiği görülür. Eserde sıra ile deryâ-buhar-bulut-yağmur-nehir-deryâ biçiminde bir döngüden bahsedilir: "Deryâ teneffüs eder buhâr derler, terâküm eder bulut nâmı verirler, yağar yağmur derler, toplanır cârî olur nehir nâmı verirler; vaktâki denize dökülür yine deryâ olur."⁴⁷⁹ Burada farklı olarak suyun, yağmur; nehrin ise, suyu toplamasına benzerliği bakımından buz ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Esâsen de deryânın ne kadar farklı hâllerde görünürse görünsün hakîkatinin her zaman aynı kaldığı vurgulanmaktadır. Nitekim hakîkî varlık sâbit ve bâkîdir. O'nun yarattığı mecâzî varlıklar ise değişken ve fânîdir.

3.4.7. Deniz/Dalga Sembolizmi

Bu anlatım da esâsen diğerleri gibidir. Özellikle bir önceki başlıktaki metafora benzemektedir. Burada sakın hâldeki tek bir denizden çıkan farklı dalgaların ve ondan oluşan çeşitli nehirlerin mevcut olduğu, fakat bunların denizin özünden bir şey kaybettirmede olduğu anlatılmaktadır.⁴⁸⁰

Eserde bu misal, "el-bahru bahrun 'alâ mâ kâne fî kîdemin / İnne'l-havâdise emvâcun ve enhârûn"⁴⁸¹ beyti ile özetlenmektedir. Mânâsı ise denizin varlığının kıdem üzere sâbit bulunduğu ancak ondan tezâhür eden dalgaların ve nehirlerin hâdis olduğudur. Yani hakîkî varlığın ezeli, tek ve sâbit oluşu vurgulanmaktadır. Diğer yandan dalgaların

⁴⁷⁷ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 12-13.

⁴⁷⁸ Detaylı bilgi için bk. Mustafa İsmet Uzun, "Devriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1994), 9/251-253.

⁴⁷⁹ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/155; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 35.

⁴⁸⁰ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. A. Avni Konuk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 60.

⁴⁸¹ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/155; Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 36.

ve nehirlerin varlıklarını bu denizden aldığı dolayısı ile mümkinât oldukları anlatılmaktadır. Esâsen bu metaforun *Leâli-i Me'ânî*'de Vâcibu'l-vücûd'a işaretle vacip-mümkin ayrımını temsil ettiği görülmektedir.

3.4.8. Renk Sembolizmi

Nûr/zıll sembolizminin devamı niteliğinde olan renk metaforu, gökkuşağındaki yedi temel rengin her birinin tek tek vücûd mertebelerini işaret edişini simgelemektedir. Burada tek bir ışığın, üzerine düştüğü yerde farklı renklere büründüğü ve bu şekilde çıkıp genişlediği anlatılmaktadır.⁴⁸²

Bu metafor *Leâli-i Me'ânî*'de “lâ levne fi'n-nûri lâkin fi'z-zücâci bedâ / şu'â'atün fe-terâ ey minhu elvân”⁴⁸³ beyti ile açık bir biçimde ifade edilmektedir. Bahârî bu beyti dipnot vererek “Nûrun levni yokdur. Fakat bir zücâc-ı reng-âmizden zuhûr eden şu'â', televvün eder”⁴⁸⁴ şeklinde tercüme etmektedir. Tercümede renksiz bir ışığın camdan geçince farklı renklere bürünerek tezâhür ettiği (göründüğü) anlatılmaktadır.

Renk metaforu dâhil bütün bu sembolik ifadelerle anlatılmak istenen temel düşünce, tek bir varlığın farklı sûretlerde tezâhür ettiği ancak bu durumun onun aslını hiçbir zaman değiştirmedir. O tek varlık her şeye gücü yeten, varlığı kendinden olan Hz. Allah'tır. O, bağımsızdır. Diğer varlıklar ise O'nun var etmesi ile mevcut olmuşlardır ve hepsi O'na bağımlıdır.

3.5. *Leâli-i Me'ânî*'de Geçen Tasavvuf Kavramları

Her ilmin kendine mahsus birtakım kavramları vardır. Bu kavramlar kullanılarak anlatılmak istenenler ehline daha kolay anlatılır; ehli olmayanlardan saklanmak istenen husûslar da daha kolay saklanır. Özel kavram ve terimler kullanmaya tasavvufta diğer ilimlere nazaran daha fazla önem verilir. Bu nedenle bazen tasavvufta bir terimin mânâsının kolay kavranmasını sağlamak için benzerine ve hatta zıddına bile ihtiyaç duyulabilir. *Leâli-i Me'ânî*'de de ele alınan konuların ehline daha kolay anlaşılması için pek çok kavram kullanılmıştır. Bu kavramların bir kısmı sadece lügat ya da ıstılah anlamları itibarıyla *Leâli-i Me'ânî*'de yer almıştır. Bazıları da kullanıldığı yere göre hem lügat hem de ıstılah mânâlarını içermektedir. *Leâli-i Me'ânî*'nin mevzûsunun vücûd olması hasebiyle bu kavramların varlık konusunda öne çıkanları müstakil olarak ele

⁴⁸² Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 278.

⁴⁸³ İbn Kemâl Paşa, *Resâilü İbn Kemâl*, 1/153; Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 31.

⁴⁸⁴ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 31.

alınacaktır. Ayrıca tasavvufî kavramların tamamı geçtiği sayfalarla birlikte liste halinde belirtilecektir.

3.5.1. Varlık konusunda Öne Çıkan Kavramlar

3.5.1.1. A'yân-ı Sâbite

Lügatte “göz, bakış, su gözü, pınar” gibi mânâlara gelen ayn kelimesinin çoğulu olan a'yân⁴⁸⁵ ile “değişmez” anlamındaki sâbit⁴⁸⁶ sözcüğünün terkibinden meydana gelmiş bir terimdir.

İstilahta ise a'yân-ı sâbite “mümkinâtın, Allah'ın ilmindeki ezeli ve ebedî hakikatleri ve ilâhî esmânın Allah'ın ilmindeki gerçek sûretleri” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁸⁷ Yani mümkinâtın varlık sahnesine çıkmadan önce Allah'ın ezeli ilminde bulunan hakikatlerine a'yân-ı sâbite denmektedir.

Leâli-i Me'ânî’de; a'yân-ı sâbite dört, ‘ayn iki kez kullanılmaktadır.⁴⁸⁸

3.5.1.2. Fenâ/Bekâ

Sözlükte “varlığı sona ermek, yok olmak” mânâsına gelen fenâ kavramı, sûfî ıstilahta “kötü sıfatların kuldân sâkit olması”⁴⁸⁹ ve “sûfinin gözünde eşyanın silinmesi”⁴⁹⁰ anlamlarına gelmektedir.

Bekâ terimi ise lügatte “varlığını sürdürmek, devam etmek” anlamına gelmekle birlikte fenâ kavramının zıddını ifade etmektedir. İstilahta “kötü sıfatlardan arınan kulda iyi huy ve sıfatların yerleşmesi ve devamlı kalması” mânâsındadır.⁴⁹¹

Leâli-i Me'ânî’de “Sonra ânın fenâsı üzerine kendi bekâsıyla ikâme ve fenâsına sıfâtıyla istilâ eder”⁴⁹² cümlesinde fenâ ve bekâ kavramları istilâhî mânâda kullanılmaktadır. Yani kötü sıfatlardan fânî olarak iyi sıfatlarla bekâ bulmak, kulun kendi varlığının mecâzî ve Allah’a bağımlı olduğunu idrak etmesi ve Hakk'ın varlığının izharı demektir. Bu ise vahdet-i vücûddur. Eserde fenâ beş, bekâ iki, bâkî ve fânî dörder kez geçmektedir.⁴⁹³

⁴⁸⁵ Halîl b. Ahmed, “ayn”, 3/263-264.

⁴⁸⁶ *Kubbealtı Lugati*, “Sâbit” (Erişim 5 Temmuz 2021).

⁴⁸⁷ Cürcânî, “a'yân-ı sâbite”, 30.

⁴⁸⁸ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 19, 20, 30, 37, 38, 39.

⁴⁸⁹ Cürcânî, “fenâ”, 169.

⁴⁹⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 161.

⁴⁹¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, 215.

⁴⁹² Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 26.

⁴⁹³ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 11, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 34.

3.5.1.3. Güft ü Gû/Cüst ü cû

Tasavvufî bir kavram olarak bilinmemelerine rağmen *Leâli-i Me'ânî*'de tasavvufî anlamda kullanılmışlardır. Her ikisi de Farsça kökenli terkebî birer ifade olmaları hasebiyle açıklamaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu terkiplerden “güft ü gû”, “konuşmak, söylemek” mânâsına gelen guften fiilinin ismi olan güft yani “söz, laf” ile onu dile getiren kişi anlamındaki gû fâilinin birleşmesi ile oluşmuştur ve “dedikodu, söyleşi, karşılıklı konuşma” mânâlarına gelmektedir.⁴⁹⁴

Benzer şekilde “cüst ü cû” ise, “aramak” anlamına gelen custen fiilinin ismi olan cüst yani “araştırma” ile cû fâilinin terkihi sonucunda meydana gelmiştir ve “aramak, araştırmak” mânâsındadır.⁴⁹⁵

Leâli-i Me'ânî'de güft ü gû, varlığı anlamlandırma husûsunda araştırma yapanlardan henüz hakîkate ulaşmamış olanların boş lakırdıları anlamında, cüst ü cû ise vücûdun hakîkatine ulaşmak isteyenlerin araştırma yapmaları mânâsında kullanılmaktadır. Bu iki tabir toplamda üç kez geçmektedir.⁴⁹⁶

3.5.1.4. Hulûl/Tahayyüz/İttisâf/İnfisâl

Sözlükte “birine işaret etmenin diğerine de işaret etmek olması yönünden iki cismin birleşmesi”⁴⁹⁷ şeklinde tanımlanan hulûl kavramı ıstılahta ise “Allah’ın eşyaya veya bazı kimselere girerek onlarla birleşmesi” anlamına gelmektedir.⁴⁹⁸ Bu inanca sahip kişilere hulûlî, inanç sisteminin kendisine ise hulûliyye dendiği ve bunların bâtıl olduğu belirtilmektedir.⁴⁹⁹

Tahayyüz kelimesi تَهَيُّوْز fiilinin masdarı olup “boşlukta bir yer edinme” mânâsındadır.⁵⁰⁰ اِتِّصَفْ fiilinin masdarı olan ittisâf sözcüğü ise “vasıflanma, nitelenme” anlamındadır.⁵⁰¹

Öte yandan اِنْفَصَلَ fiilinin masdarı infisâl kavramı sözlükte “ayrılma, bölünme” gibi anlamlara sahip olmakla birlikte ıstılahta “kulun dünyevî ve uhrevî arzularını terkederek yalnızca Allah’a yönelmesi” mânâsını ifade etmektedir.⁵⁰²

⁴⁹⁴ *Kubbealtı Lugati*, “Güft” (Erişim 25 Haziran 2021).

⁴⁹⁵ *Kubbealtı Lugati*, “Cüst” (Erişim 25 Haziran 2021).

⁴⁹⁶ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 28.

⁴⁹⁷ Cürçânî, “hulûl”, 92.

⁴⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 222.

⁴⁹⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 541.

⁵⁰⁰ *Kubbealtı Lugati*, “Tahayyüz” (Erişim 9 Temmuz 2021).

⁵⁰¹ *Kubbealtı Lugati*, “İttisâf” (Erişim 9 Temmuz 2021).

⁵⁰² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 242.

Hulûl, tahayyüz, ittisâf ve infisâlin birlikte ele alınmasının sebebi metinde aynı konu etrafında yan yana geçmeleridir. Bu dördünden hulûl ve infisâl tasavvuf kitaplarında bir kavram olarak yer almakla birlikte tahayyüz ve ittisâfın ıstılâhî bir anlam taşıdıklarına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak bu dört kavram İbn-i Kemâl'in, eserinde yan yana kullanması hasebiyle *Leâli-i Me'ânî*'de de birlikte geçmektedir.

Leâli-i Me'ânî'de “Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ Hazretleri kulunun kalbine tecellî ettiği zamân hulûl ve tahayyüz etmeksizin, ittisâf ve infisâl eylemeksizin ‘ayn-ı yakînine görünür, basar-ı basîretine mütecellî olur”⁵⁰³ şeklinde ifade edilen ittisâf, Allah'ın sıfatlarıyla vasıflanma mânâsına gelmektedir. Buradaki anlamı ile ittisâfın, Allah dışındaki hiçbir şey için söz konusu olmadığı vurgulanmaktadır. Allah'ın, var ettiği hiçbir mahlûkât ile ilişkisinin ayrılma, birleşme ve boşlukta yer edinme şeklinde gerçekleşmediği anlatılmaktadır.

Metinde hulûl üç ve infisâl bir kez terim anlamında; ittisâf iki ve tahayyüz ise bir defa lügat mânâsında geçmektedir.⁵⁰⁴

3.5.1.5. Hüsn-i Ahlâk

Bu terkip Arapça'da güzellik anlamına gelen حسن kelimesi ile huy mânâsını taşıyan hulkun çoğul hali olan اخلاق sözcüğünün birleşmesi sonucu oluşmuş olup “güzel ahlâk” mânâsına gelmektedir.⁵⁰⁵

Nitekim Bahârî mukaddimede tasavvuf ilminin gayelerinden birinin “hüsn-i ahlâk” yani güzel ahlâk sahibi olmak olduğunu birkaç defa vurgulamaktadır.⁵⁰⁶ Çünkü güzel ahlâk sahibi olmak, kulun kendisi ve Rabb'i hakkında marifete ulaşmasını sağlar. Ulaştığı bu marifetle ise kul, hakîkî varlığın yalnızca Allah'a âit olduğunu kavrar. Böylece kendi mecâzî varlığının farkına varıp kibirlenmez ve yaşamı boyunca Allah'ın rızasını gözetir.

3.5.1.6. İttihâd/Hakikat-i İttihâd/Şibh-i İttihâd

Lügatte “bir şeyin başka bir şeye aynen dönüşmesi veya bir şeyin başka bir şeye zâil olmaksızın katılması”⁵⁰⁷ anlamlarında olan ittihâd kavramı esasen birleşme, bir olma mânâsına gelmektedir. Istilahta ise “mutlak bir olan Hakk'ın varlığını müşâhede etmek” demektir.⁵⁰⁸

⁵⁰³ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 30.

⁵⁰⁴ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 30, 37.

⁵⁰⁵ *Kubbealtı Lugati*, “Hüsün-Hüsn” (Erişim 24 Haziran 2021).

⁵⁰⁶ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 2,3,4,5.

⁵⁰⁷ Tehânevî, “ittihâd”, 1/91.

⁵⁰⁸ Cürcânî, “ittihâd”, 8.

Leâli-i Me'ânî'de hakikat-i ittihâd ile gerçek mânâda birleşme kastedilmekte ve bunun Hakk ile herhangi bir mevcut arasında meydana gelmesinin imkânsız olduğu ifade edilmektedir. Şatahât türü sözlerin sâdır olduğu sekr hâlinde ise kulun Hakk ile bütünleşmesi şibh-i ittihâd şeklinde tabir edilmektedir. Yani bu, gerçek bir birleşme değil, ona benzer şekilde fakat öyleymiş gibi hissettiren bir bütünleşmedir. Böyle hissedilmesi ise sahv hâlinde aklı başında olanın, hakikat-i ittihâdın muhallîğini bilmesine karşın; sekr hâlinde aklı yerinde olmayan kulun bu bilgiden o an için mahrum kalması ve ittihâdın benzeri olan bu durumu gerçek bir ittihâd zannetmesinden dolayıdır.⁵⁰⁹

3.5.1.7. Kurbiyyet/Bu'diyyet

Lügatte “uzaklığın zıddı olan yaklaşmak, yakınlık”⁵¹⁰ mânâsındaki kurb terimi, tasavvufta “kulun elest bezminde Allah’a verdiği sözü yerine getirmesi, müşâhede, mükâsefe, farz ve nâfile ibadetler ile Allah’a yakınlık kazanması” anlamına gelmektedir.⁵¹¹

Sözlükte “yakınlığın zıddı olan uzaklaşmak, uzaklık”⁵¹² mânâsındaki bu'd kavramı, ıstılahta “kulun Allah’ın emirlerine ve nehiyelerine riâyet etmeyerek O’ndan uzak kalması” anlamındadır. Böyle kimselere ise ba’îd denir.⁵¹³

Allah’a yakın olmak, kulu gerçek varlığın yalnızca O’na âit olduğu bilincine götürürken; Allah’tan uzak kalmak, kulun varlığını kendinden bilmesi ve kibirlenmesine yol açar.

Eserde takarrub ve ba’îd ikişer; mukarrebâ, şiddet-i bu'diyyet, şiddet-i kurbiyyet ve ‘urve-i kurbiyyet birer defa geçmektedir.⁵¹⁴

3.5.1.8. Mümkînât/Mevcûdât/Mahlûkât

Sözlükte “mümkün oldu” mânâsındaki ممکن fiilinin ism-i fâili mümkünin çoğulu olan mümkünât kavramı, Allah dışındaki her şey anlamındaki âlemi ifade etmektedir. Çünkü tasavvufta âlemin, varlık sahnesine çıkması ile adem halinde kalması ihtimalinin eşit olduğu ancak Allah’ın ihsanı ve lütfu ile var olduğu düşünülmektedir. Mümkün olmak da bu ihtimal eşitliğini belirtmektedir.⁵¹⁵ *Leâli-i Me'ânî*'deki “Vücûd-ı mümkünât, o nûrun

⁵⁰⁹ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 14, 25.

⁵¹⁰ Halîl b. Ahmed, “kurb”, 3/370.

⁵¹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 294.

⁵¹² Halîl b. Ahmed, “bu'd”, 1/148-149.

⁵¹³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 86.

⁵¹⁴ Bahârî, *Leâli-i Me'ânî*, 19, 20, 21, 26, 28.

⁵¹⁵ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 187.

sâyesidir”⁵¹⁶ ifadesi ile de mümkinâtın Allah hâricindeki her şeyi kapsadığı anlaşılmaktadır.

“Var oldu, buldu” mânâlarına gelen وجد fiilinin ism-i mefulü mevcûdun cemîsi olan mevcûdât, yaratılmış ve varlığa gelmiş her şeyi kapsayan bir ifade olması hasebiyle mümkinât ve mahlûkât ile aynı anlamdadır. Bu bağlamda *Leâîl-i Me’ânî*’de “Hakk, kâffe-i mevcûdâtın zemîn-i isti’dâdına kendi zâtıyla varlık tohumunu ekmiştir”⁵¹⁷ cümlesindeki mevcûdât ile de tüm yaratılmışlar kastedilmektedir.

“Yarattı, ortaya çıkardı” gibi mânâları hâiz خلق fiilinin ism-i mefulü mahlûkun çoğulu olan mahlûkât kavramı da tüm yaratılmışları içine alan geniş bir tabirdir. Bu tabir, Bahârî’nin “Allah, mahlûkâtı zulmetde yaratdı sonra nûrundan onlara serpdî”⁵¹⁸ şeklinde tercümesini yaptığı hadîs-i şerifte de açıkça bu mânâdadır.⁵¹⁹ Bu sebeple mahlûkat, mevcûdât ve mümkinât aynı şeyi ifade eden üç farklı kavram olarak metinde geçmektedir.

Bu üç kavramın kelâm, felsefe ve tasavvufta ortak olarak kullanıldığı fakat tasavvufî anlayışta vücûd yalnızca Allah’a ait olduğundan ve O’na mevcut denilemeyeceğinden⁵²⁰ mevcûdât ile mahlûkâtın aynı şeyler olarak görüldüğü de burada belirtilmelidir.

Metinde mevcûd dört, mümkinât ve mümkinu’l-vücûd ikiye, vücûd-ı mümkinât, mümkinât-ı mevcûde, zevât-ı mümkin, kâffe-i mevcûdât, mevcûdât-ı mütemâize, hakâyık-ı mevcûde, mevcûdiyyet ve mahlûkat birer kez geçmektedir.⁵²¹

3.5.1.9. Mütemekkin/Mütelevvin

Lügatte “sağlamlaştırdı, kuvvetlendirdi” gibi anlamlara gelen طَوَّل fiilinin masdarı olan temkîn kavramı tasavvufta “istikâmet üzere devam eden istikrar ve tutarlılık makamı” şeklinde târif edilmektedir.⁵²² *Leâîl-i Me’ânî*’de bu kavramın ism-i fâili olarak geçen mütemekkin ise bu makamda karar kılan sâlik anlamındadır.

Sözlükte “boyadı, renklendirdi” gibi mânâlara gelen وَرَّوَّ fiilinin masdarı olan telvîn terimi ıstilahta “bir makamdan başka makama ya da bir halden diğerine geçiş” olarak

⁵¹⁶ Bahârî, *Leâîl-i Me’ânî*, 19.

⁵¹⁷ Bahârî, *Leâîl-i Me’ânî*, 24.

⁵¹⁸ Tirmizî, *Nevâdirü’l-usûl*, 4/199.; Alî el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, 5/525-8/482.

⁵¹⁹ Bahârî, *Leâîl-i Me’ânî*, 23.

⁵²² Cürçânî, “temkîn”, 66.

⁵²⁰ Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri*, 121-123.

⁵²¹ Bahârî, *Leâl-i Me'ânî*, 19, 23, 24, 32, 33, 34, 37, 38.

⁵²² Cürcânî, “temkîn”, 66.

tanımlanmaktadır.⁵²³ Metinde bu terimin ism-i fâili biçiminde yer alan mütelevvin ise bir kararda durmayıp makamdan makama, halden hale atlayıp gidip gelen sâlik mânâsındadır.

Temkin ve telvin kavramları doğrudan geçmemekle birlikte onların ism-i fâilleri olan mütemekkin eserde iki, mütelevvin ise bir defa kullanılmaktadır.⁵²⁴ Ayrıca tasavvufta bu iki terimin birbirinin zıddı olarak görüldüğü bilinmektedir.

3.5.1.10. Nûr

Işık şeklinde de özetlenebilecek olan bu kavram sözlükte “Güneş, ay ve ateş gibi şeylerden çıkarak yoğun haldeki cisimlerin dış yüzeylerine ârız olmak sûreti ile onları görünür duruma getiren şey” mânâsına gelmektedir. Sûfî ıstılahta ise nûr kavramı, “Hakk’ın vücudu” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵²⁵

Nûr kavramı ile ilgili yukarıda bazı bilgiler verilmişti. Tekrara düşmemek için onlara değinilmeyecektir. Ancak tasavvufta nûra başka anlamlar da yüklenmektedir. Bunlardan birisi Cenâb-ı Hakk’ı ifade etmektedir. Cenâb-ı Hakk mânâsına özel vurgu için “Nûru’n-nûr” tabiri kullanılır.⁵²⁶ Nûra yüklenen diğer bir mânâ ise Hz. Peygamber’i ifade eder. Tasavvuf literatüründe yaygın olarak “Nûr-i Muhammedî” ve “Hakikat-i Muhammediyye” terkiplerine vurgu yapılmaktadır. Bu vurgu ile Allah’ın yarattığı ilk şeyin Hz. Peygamber’in nûru olduğu belirtilir.⁵²⁷

Bahârî, mukaddimesinde Mevlânâ’dan yaptığı alıntıları açıklamak için tasavvuftaki nûr-i Muhammedî anlayışına başvurmuştur. İbnü’l-Arabî, ilk yaratılan şeyin nûr-ı Muhammedî ve onun hakikati olduğunu belirtmek için “Dürre-i Beyzâ” ifadesini kullanır.⁵²⁸ Bahârî de nûr-ı Muhammedî ve hakikat-i Muhammediyye’yi dürre-i beyzâ tabiri ile ifade etmiştir.⁵²⁹ Ayrıca *Leâli-i Me’ânî*’de hem Hz. Allah hem de Hz. Peygamber

⁵²³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 487.

⁵²⁴ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 29, 30.

⁵²⁵ Tehânevî, “nûr”, 2/1731.

⁵²⁶ Cürcânî, “nûr”, 246.

⁵²⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 375-376.

⁵²⁸ İbn-i Arabî-A. Avni Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, 1-2.

⁵²⁹ Bahârî, *Leâli-i Me’ânî*, 16.

ile bağlantılı olarak “Cevher-i Yektâ”,⁵³⁰ “Nûr-i Ethar”,⁵³¹ “Kalem-i A’lâ”,⁵³² “Rûhu’l-ervâh”,⁵³³ “Nûru’l-envâr”,⁵³⁴ “Akl-ı Kül”⁵³⁵ kavramları da geçmektedir.

Dürre-i beyzâ “beyaz inci”,⁵³⁶ cevher-i yektâ “Allah’ın ezeli ilminde bulunan yaratılmışların sûretlerindeki tek ve bir olan hakikat”,⁵³⁷ nûr-i ethar “en saf ve en temiz nûr”, nûru’l-envâr “Allah Teâlâ’nın nûru”⁵³⁸ ve rûhu’l-ervâh “Allah Teâlâ’nın rûhu” demektir.

Nûr kavramı, genellikle Allah’ın nûru anlamında kullanılmakla birlikte yer yer değişik mânâlara gelecek biçimde de ele alınmaktadır. Kimi zaman terkip, kimi zaman tek bâşinâ otuz iki yerde nûr, üç yerde ise çoğulu olan envâr şeklinde olmak üzere toplamda otuz beş kere geçmektedir.⁵³⁹

3.5.1.11. Sıdk u İhlâs

Sözlükte “meydana gelmek ve var olmak açısından bir şeyin bizâtihi hakikatı”⁵⁴⁰ mânâsına gelen sıdk kavramını, Seyyid Şerîf el-Cürcânî “hükme, gerçeğe uygun olmak” şeklinde açıklamaktadır.⁵⁴¹ İstılahta ise “kulun; Hakk’ın emir ve yasaklarına uygun yaşama konusunda niyetinin sahih olması, ruhsata iltifat etmeyerek azimetlere sarılması ve her halde rıza sahibi olması” anlamında kullanılmaktadır.⁵⁴²

Öte yandan sıdk ile irtibatlı olarak kullanılan ihlâs kelimesi lügatte “ibadet ve taatlerde gösterişten uzak olmak ve sadece Allah için amel etmek”⁵⁴³ mânâlarına gelmektedir. Tasavvufî bağlamda Cürcânî ihlâsı, amellerin mânevî kirlerden tasfiye edilmesi biçiminde açıklamaktadır. Ayrıca o, sıdkın amelden önce de bulunduğunu fakat

⁵³⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵³¹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵³² Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵³³ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵³⁴ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵³⁵ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵³⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 135.

⁵³⁷ Cevher-i evvel şeklinde de ifade edilen bu kavram için bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 100; *Kubbealtı Lugatı*, “Cevher” (Erişim 4 Eylül 2021).

⁵³⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 376.

⁵³⁹ Bunlardan bazıları için bk. Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 2, 4, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 31, 33, 37.

⁵⁴⁰ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, haz. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 36.

⁵⁴¹ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, “sıdk”, *et-Ta’rîfât*, thk. Cemâatün mine’l-ulemâ (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1403/1983), 132.

⁵⁴² Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, haz. Abdürrezzak Tek, 36.

⁵⁴³ Cürcânî, “ihlâs”, 13.

ihlâsın sadece amel esnasında devreye girdiğini söyleyerek aralarındaki farka da dikkat çekmektedir.⁵⁴⁴ Tehânevî ise ihlâsın kemâle ermesine sıdk dendiğini belirtmektedir.⁵⁴⁵

Midhat Bahârî “sıdk” ve “ihlâs” kavramlarını birlikte sadece bir kere *Leâlî-i Me’ânî*’nin mukaddimesinde sahih niyet mânâsında kullanmaktadır. Tasavvufu sıdk ve ihlâs olarak tanımlamakta ve “İlm-i tasavvuf, sıdk u ihlâs [ile] kalbin husûlî ve sâilini gösterir”⁵⁴⁶ demektedir. Sıdk u ihlâs, sahih bir niyetle Allah’ın emir ve yasaklarına uygun yaşamak manasına geldiğinden Allah’a kurbiyeti ve dolayısı ile marifeti de beraberinde getirir. Bu ise sıdk u ihlâs sahibi bir kulu, varlığının Allah’tan geldiği ve gerçek varlığın O’na âit olduğu bilincine ulaştırır.

3.5.1.12. Tevhîd/Tevhîd-i Zât Mertebesi/Tevhîd-i Ef’âl Mertebesi

Sözlükte “birleştirmek”⁵⁴⁷ anlamına gelen تَوَحَّد fiilinin masdarı olan tevhîd terimi “Allah’a, ortak koşmaksızın iman etmek” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁴⁸ Sûfîlere göre kusûdî ve şuhûdî olmak üzere iki tür tevhîd olduğu söylenmektedir. Kusûdî tevhîd, kulun tüm kasıt ve isteklerinin Allah olması veya Allah’ın irade ettiği şeyle örtüşmesi biçiminde anlaşılmaktadır. Vicdânî ve zevkî tevhîd olarak da adlandırılan şuhûdî tevhîd ise vecd hâlinde Hakk’tan mâ’adâyı görmemek şeklinde târif edilmektedir.⁵⁴⁹

Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*’nin mukaddimesinde vahdet-i vücûd ile ilgili zikrettiği “Biz yoklarız ve bizim varlıklarımız da yoktur; Sen fânî gösterici bir vücûd-ı mutlaksın”⁵⁵⁰ meâlindeki beyit ile *Mesnevî*’de Mevlânâ’nın tevhîd-i zât mertebesine işaret ettiğini düşünmektedir.⁵⁵¹ Tevhîd-i zât ile varlıkta yalnızca Hakk’ın ve Hakk’ın her mertebede zuhûr eden çeşitli tecellîlerinin bulunduğunu müşâhede etmek kastedilmektedir.⁵⁵² Bu beytin devamında “Biz hepimiz arslanlarız, fakat bayraklarda mürtesim bulunan arslanlarız. Onların bütün taharrükâtı rüzgârdandır. Onların nakş-ı musavveri ve taharrükleri zâhir; rüzgâr ise zâhir değildir. O ki, nâ-peydâdır, hiçbir zamân zevâl

⁵⁴⁴ Cürcânî, “ihlâs”, 14.

⁵⁴⁵ Muhammed A’lâ b. Alî et-Tehânevî, “ihlâs”, *Keşşâfu istulâhâtî’l-fünûn*, nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/122.

⁵⁴⁶ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 2.

⁵⁴⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 495.

⁵⁴⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhidî Halil b. Ahmed, “tevhîd”, *Kitâbü’l-ayn*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003), 4/351.

⁵⁴⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, 495.

⁵⁵⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11.

⁵⁵¹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11.

⁵⁵² Bu manadaki kullanım için bk. Süleyman Uludağ, “Tevhîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2012), 41/22.

bulmasun. İlâhî! Bizim bâdımız ve bûdumuz Sen’in dâd u keremindir. Bütün bizim varlığımız Sen’in icâdındandır. İlâhî! ‘Ademe varlık lezzeti tatdırdın. ‘Ademi ezelde kendine ‘âşık kılmış idin”⁵⁵³ şeklinde tercümesini yaptığı beyitlerin ise tevhîd ef’âl mertebesi ile alakasının bulunduğunu savunmaktadır.⁵⁵⁴ Tevhîd ef’âl ise mevcûdâtta bulunan bütün fiil ve hareketlerin Allah’ın fiillerinin tecellîleri olduğunu idrak etmek şeklinde anlatılmaktadır.⁵⁵⁵

Eserde tevhîd kelimesi tek bâşinâ bir yerde⁵⁵⁶ mevcut olmakla birlikte tevhîd-i zât,⁵⁵⁷ tevhîd-i ef’âl,⁵⁵⁸ esrâr-ı tevhîd,⁵⁵⁹ nikât-ı tevhîd⁵⁶⁰ ve nükât-ı tevhîd⁵⁶¹ şeklinde beş kez daha geçmektedir. Bunlardan esrâr-ı tevhîd, “tevhîdin sırları”; nikât-ı tevhîd veya nükât-ı tevhîd ise “tevhîde dair ince anlamlı sözler, nükteler” mânâsında kullanılmaktadır.

3.5.1.13. Vâcibu’l-vücûd/Cenâb-ı Hakk/Nûr-ı Mahz/Nûr-ı İlâhî/Vücûd-ı Mutlak/Vücûd-ı Hakk/Nûr-ı Hüda/Zât-ı Hakk/Zât-ı Hüda/Zât-ı İlâhî/Hüda-yı Teâlâ/Vâcib Teâlâ/Zât-ı Hakîkî/Zât-ı Vâhide/Zât-ı Vâhid

Leâlî-i Me’ânî’de Allah Teâlâ’yı ifade eden pek çok kelime, kavram ve terkip mevcuttur. Vâcibu’l-vücûd kavramı, felsefe ve kelimadan tasavvufa intikâl eden varlık tasnifindeki zorunlu-mümkün ayrımına dayanmaktadır. Buna göre daha önce de açıkladığımız mümkün varlıklar anlamındaki mümkünât ile Allah dışındaki her şey, zorunlu varlık mânâsındaki Vâcibu’l-vücûd ile ise Allah kastedilmektedir.

Mânâ itibarıyla başlıkta sıraladığımız; Cenâb-ı Hakk “Allah”, nûr-ı mahz “sırf nûr”, nûr-ı ilâhî “ilâhî nûr”, vücûd-ı Mutlak “mutlak varlık”, vücûd-ı Hakk “Hakk’ın varlığı”, nûr-ı Hüda “Hüda’nın nûru”, zât-ı Hakk “Hakk’ın zâtı”, zât-ı Hüda “Hüda’nın zâtı”, zât-ı İlâhî “ilâhî zât”, Hüda-yı Teâlâ “yüce, hidâyet veren Allah”, Vâcib Teâlâ “yüce, zorunlu varlık Allah”, zât-ı Hakîkî “gerçek zât”, zât-ı Vâhide ve zât-ı Vâhid ise “tek bir zât” anlamlarına gelmektedir.

⁵⁵³ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 12-13.

⁵⁵⁴ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11.

⁵⁵⁵ Bu manadaki kullanım için bk. Uludağ, “Tevhîd”, 41/22.

⁵⁵⁶ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 16.

⁵⁵⁷ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11.

⁵⁵⁸ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11.

⁵⁵⁹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 17.

⁵⁶⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11.

⁵⁶¹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 17.

Eserde Vâcibu'l-vücûd üç,⁵⁶² Cenâb-ı Hakk sekiz,⁵⁶³ nûr-ı mahz bir,⁵⁶⁴ nûr-ı ilâhî iki,⁵⁶⁵ vücûd-ı Mutlak iki,⁵⁶⁶ vücûd-ı Hakk bir,⁵⁶⁷ nûr-ı Hüdâ bir,⁵⁶⁸ zât-ı Hakk bir,⁵⁶⁹ zât-ı Hüdâ bir,⁵⁷⁰ zât-ı İlâhî iki,⁵⁷¹ Hüdâ-yı Teâlâ bir,⁵⁷² Vâcib Teâlâ bir,⁵⁷³ zât-ı Hakîkî bir,⁵⁷⁴ zât-ı Vâhide iki⁵⁷⁵ ve zât-ı Vâhid⁵⁷⁶ bir defa geçmektedir.

3.5.1.14. Vahdet/Vahdet-i Mutlaka/Vahdet-i hakâyık

Lügatte “kesretin zıddı olan birlik” olarak tanımlanmaktadır. Sûfilere göre ise vahdetin, taayyün-i evvel mertebesi yani hakikat-i Muhammediyye olduğu ifade edilmektedir.⁵⁷⁷ Vahdet-i mutlaka “mutlak varlık olan Allah’ın birliği” ve vahdet-i hakâyık ise “bütün hakikatlerin birliği” anlamındadır.

Eserde vahdet,⁵⁷⁸ sırr-ı vahdet,⁵⁷⁹ esrâr-ı vahdet,⁵⁸⁰ vahdet-i mutlaka,⁵⁸¹ vahdet-i hakikat,⁵⁸² ve vahdet-i hakâyık,⁵⁸³ birer kez geçmektedir.

3.5.1.15. Vücûd/Varlık

Lügatte “bir şeyin var olmak bakımından bulunması” anlamında ademin zıddı olan وجود fiilinin masdarıdır.⁵⁸⁴ Istılahta ise “kulun beşerî sıfatlardan arınarak yok olması” anlamına gelmektedir.⁵⁸⁵ Böylelikle mecâzî bir varlığa sahip olan kulun fenâsı ile hakîkî varlık olan Vâcibu'l-vücûd meydana çıkmaktadır. Bu meydana çıkma mecâzî bir ifade olup kul yönündendir. Yoksa Allah için ne böyle bir durum söz konusudûr ne de O’nun

⁵⁶² Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 32, 33, 37.

⁵⁶³ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 19, 21, 23, 30, 33, 39, 40.

⁵⁶⁴ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 19.

⁵⁶⁵ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 19.

⁵⁶⁶ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 11, 20.

⁵⁶⁷ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 22.

⁵⁶⁸ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 23.

⁵⁶⁹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 25.

⁵⁷⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 31.

⁵⁷¹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 31, 37.

⁵⁷² Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 37.

⁵⁷³ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 39.

⁵⁷⁴ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 39.

⁵⁷⁵ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 38, 39.

⁵⁷⁶ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 38.

⁵⁷⁷ Tehânevî, “vahdet”, 2/1173.

⁵⁷⁸ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 15.

⁵⁷⁹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 17.

⁵⁸⁰ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 18.

⁵⁸¹ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 17.

⁵⁸² Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 39.

⁵⁸³ Bahârî, *Leâlî-i Me’ânî*, 37.

⁵⁸⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, “vcd”, *Esâsü'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-sûd (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998), 2/320.

⁵⁸⁵ Cürcânî, “vücûd”, 250.

buna ihtiyacı vardır. *Leâlî-i Me'ânî*'de geçen "Evet, senin yokluğun, fânî olmaklığın derecesinde vücûd-ı Hakk zâhir olur"⁵⁸⁶ cümlesi de vücûd kelimesinin ıstılah anlamına vurgu yapmaktadır.

Eserde vücûd kavramı ile ilgili olarak beyânü'l-vücûd, Vâcibu'l-vücûd, vücûd-ı mutlak, hakikat-i vücûd, mümkünü'l-vücûd, enâniyyet-i vücûd, vücûd-ı mümkünât, râyiha-i vücûd, râyihate'l-vücûd, vücûd-ı Hakk, nûr-ı vücûd-ı mütekessir, te'addüd-i vücûd ve varlık kelimeleri de geçmektedir.⁵⁸⁷

3.5.2. *Leâlî-i Me'ânî*'de Geçen Tasavvuf Kavramları Listesi

Sıra	Kavram	<i>Leâlî-i Me'ânî</i> 'de Geçtiği Sayfa
1.	‘Adem	11, 12, 38.
2.	‘Akl-ı Kül	16.
3.	‘Âlem	20, 24, 33.
4.	‘Âlem-i Ezel	16.
5.	‘Âlem-i İmkân	20.
6.	‘Ârif	5, 6, 9, 11, 17, 18, 24, 25, 34.
7.	‘Âşık	12, 13, 25, 27.
8.	‘Avâm	27.
9.	‘Ayn	30, 38, 39.
10.	A‘yân-ı Sâbite	19, 20, 30, 37.
11.	Ba‘îd	28.
12.	Bâkî	20, 32, 34.
13.	Bâtın	24, 25.
14.	Bekâ	26, 29.
15.	Beyânü'l-vücûd	1, 7, 9, 19.
16.	Bu‘diyyet	20.
17.	Cenâb-ı Hakk	19, 21, 23, 30, 33, 39, 40.
18.	Cevher-i Yektâ	16.
19.	Cüst ü cû	28.
20.	Dürre-i Beyzâ	16.

⁵⁸⁶ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 22.

⁵⁸⁷ Bahârî, *Leâlî-i Me'ânî*, 1, 7, 8, 9, 11, 12, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 32, 33, 37, 38, 39, 40.

21.	Ehl-i Keşf	24, 25.
22.	Enâniyyet	29.
23.	Enâniyyet-i Vücûd	16.
24.	Esrâr-ı Hakikat	16, 17.
25.	Esrâr-ı Tevhîd	17.
26.	Esrâr-ı Vahdet	18.
27.	Fânî	11, 22, 30.
28.	Fenâ	25, 26, 29.
29.	Feyz	33.
30.	Feyz-i Rahmet	3.
31.	Feyz-i Tecellî-i Hakk	20.
32.	Feyz-i İlâhî	22.
33.	Gayb-ı Hüviyyet	20.
34.	Güft ü gû	28.
35.	Habl-i Verîd	19, 20.
36.	Hakâyık-ı Mevcûde	38.
37.	Hakikat	6, 16, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 38, 39.
38.	Hakikat-i Muhammediyye	16.
39.	Hakikat-i Vücûd	37.
40.	Hakikat-i İttihâd	25.
41.	Hâl	3, 4, 18, 20, 25, 26, 27, 30.
42.	Hâl-i Zevkî	25.
43.	Hâl-i Mestî	25.
44.	Havâs	27.
45.	Hestî-i Müste'âr	21.
46.	Hicâb	21.
47.	Hikmet	4, 5, 6, 13.
48.	Hikmet-i İlâhiyye	2.
49.	Hulûl	30, 37.
50.	Hüdâ-yı Te'âlâ	37.

51.	Hüsn-i Ahlâk	2, 3, 4, 5.
52.	İlm-i Ahlâk	2, 3, 4, 5.
53.	Înâbet	16.
54.	İnfisâl	30.
55.	Îsâr	13.
56.	İttihâd	14, 15.
57.	İttisâf	30, 37.
58.	Kâffe-i Mevcûdât	24.
59.	Kalem-i A'la	16.
60.	Kalb	2, 30.
61.	Kesret	20, 25, 31.
62.	Kulûb	29.
63.	Lisân-ı İsbât	29.
64.	Ma'ârif-i İlâhiyye	2.
65.	Mâ'adâ	25.
66.	Ma'dûm	32.
67.	Mahbûbiyyet	26.
68.	Mahlûkât	23.
69.	Mahv	22.
70.	Makâm	27, 37.
71.	Ma'rifet	15.
72.	Ma'rifet-i Hâlik	6.
73.	Ma'rifet-i İlâhî	3.
74.	Ma'rifet-i Nefs	5.
75.	Mevcûd	23, 34, 38
76.	Mevcûdât-ı Mütemâize	38.
77.	Mevcûdiyyet	24.
78.	Muhabbet	22, 26, 29.
79.	Muhabbetperverân	29.
80.	Muhibbiyyet	26.
81.	Mukarrebâ	28.

82.	Mutasavvıf	3, 9, 35, 38, 39.
83.	Mümkinât	37.
84.	Mümkinât-ı Mevcûde	37.
85.	Mümkinu'l-vücûd	32, 33.
86.	Mürşid	17.
87.	Mürşid-i Kâmil	13.
88.	Müşâhede	33.
89.	Mütecellî	30, 31.
90.	Mütelevvin	29.
91.	Mütemekkin	29, 30.
92.	Nâfile	21.
93.	Nefs	22, 25, 29, 30, 37.
94.	Nikât-ı Tevhîd	11.
95.	Nizâm-ı Âlem	20.
96.	Nûr	2, 4, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 31, 33, 37.
97.	Nûru'l-envâr	16.
98.	Nûr-i Ethar	16.
99.	Nûr-ı Hüdâ	23.
100.	Nûr-ı İlâhî	19.
101.	Nûr-ı Mahz	19.
102.	Nûr-ı Vücûd-ı Mütekessir	23.
103.	Nükât-ı Tevhîd	17.
104.	Nüşa-i Kübrâ	16.
105.	Râyiha-i Vücûd	19, 20.
106.	Riyâzet	16.
107.	Rûhu'l-ervâh	16.
108.	Sâlik	9, 22, 26.
109.	Sekr	30.
110.	Sekr u Zevkî	29.
111.	Sıdk u İhlâs	2.

112.	Sır	16, 18, 29, 30, 31, 34, 35.
113.	Sırr-ı Vahdet	17.
114.	Silsile-i ‘Aliyye	39.
115.	Sûfiyye	38.
116.	Sülûk-i Tarîkat	18.
117.	Şibh-i İttihâd	25.
118.	Şiddet-i Bu‘diyyet	20.
119.	Şiddet-i Kurbiyyet	19.
120.	Tahayyüz	30.
121.	Takarrub	21.
122.	Tasavvuf	4, 7.
123.	Te‘addüd-i Vücûd	38.
124.	Tecellî	20, 23, 30, 33, 37.
125.	Tevhîd	16.
126.	Tevhîd-i Ef‘âl Mertebesi	11.
127.	Tevhîd-i Zât Mertebesi	11.
128.	‘Urve-i Kurbiyyet	26.
129.	Vâcib Te‘âlâ	39.
130.	Vâcibu’l-vücûd	32, 33, 37.
131.	Vâdî-i Mahv	29.
132.	Vahdet	15.
133.	Vahdet-i Hakâyık	37.
134.	Vahdet-i Hakikat	39.
135.	Vahdet-i Mutlaka	17.
136.	Vakt	34.
137.	Varlık	12, 16, 20, 24.
138.	Vâsıta	20, 39, 40.
139.	Vecd	30.
140.	Velî	9, 11.
141.	Vuslat-ı Mahbûbiyyet	26.

142.	Vücûd	8, 11, 19, 25, 33, 37, 38, 39, 40.
143.	Vücûd-ı Hakk	22.
144.	Vücûd-ı Mutlak	11, 20.
145.	Vücûd-ı Mümkinât	19.
146.	Yokluk	20.
147.	Zâhir	9, 12, 20, 22, 24, 25, 29, 30, 35, 38.
148.	Zât-ı Hakîkî	39.
149.	Zât-ı Hakk	25.
150.	Zât-ı Hüdâ	31.
151.	Zât-ı İlâhî	31, 37.
152.	Zât-ı Vâhid	38.
153.	Zât-ı Vâhide	39.
154.	Zevât-ı Mümkinê	37.
155.	Zevk	30.
156.	Zikir	25, 27, 37, 39.
157.	Zuhûr	20, 24, 29, 30, 33, 37, 39.
158.	Zübde-i Kâinât	16, 17.

SONUÇ

“İbn-i Kemâl’in *Beyânü’l-Vücûd* Risâlesine Midhat Bahârî Tarafından Yapılan *Leâlî-i Me’ânî* Adlı Tercümenin Transkripti ve İncelemesi” başlıklı çalışmamız tamamlanmıştır. Tamamlanan bu çalışmada tespit edilen birtakım hususlar vardır. Bu çalışma ile ilk olarak Midhat Bahârî ve eseri *Leâlî-i Me’ânî*’nin, Osmanlı’nın ilmî birikimini ve tasavvuf geleneğine dair bilgileri cumhuriyet dönemine aktardığı tespit edilmiştir. Doğum tarihi hakkında çeşitli bilgiler bulunan Midhat Bahârî’nin, dört çocuklu

bir ailenin en küçük ferdi olarak İstanbul’un Eyüp ilçesindeki Taşlıburun Sa’diye Dergâhı’nda hicrî 1295, milâdî 1878 yılında doğduğu anlaşılmıştır. Bahârî’nin annesinin adı husûsunda iki farklı ismin zikredildiği görülmüş ve doğrusunun Hatice Âliye olduğu belirlenmiştir. Bahârî’nin dedesi, Şeyh Süleyman Sıdkî Efendi’nin babası Şeyh Ahmed Eyyûbî Efendi’nin Osmanlı padişahı II. Mahmûd’un hac emirlerinden olması hasebiyle Bahârî’nin soyunun saraya kadar ulaştığı saptanmıştır. Bunların yanı sıra Bahârî’nin, Mesnevîhanlık icâzetini Eyüp Hâtuniye Nakşibendî Dergâhı şeyhi Hoca Hüsameddîn Efendi’den aldığı bilgisinin yanlışlığı, tarihî verilerden hareketle ortaya konmuştur. Bahârî’nin geleneğe uygun olarak tayin edilen “Son Mevlevî Şeyhi” olduğu anlaşılmıştır.

Ayrıca Bahârî’nin 18’i telif ve 7’si tercüme olmak üzere 25 eserinin bulunduğu ve *Leâlî-i Me’ânî*’nin de bunlardan biri olduğu tespit edilmiştir. *Leâlî-i Me’ânî*’nin Türkiye’deki çeşitli kütüphanelerde toplam 6 adet matbu haline ulaşılmıştır. Yine onun, önceki çalışmalarda kayıp olduğu düşünülen *Mevlevîler -Şiir, Musiki ve Tarih Bakımından-* isimli eserinin Hikmet Atik tarafından 2017 yılında bulunup Türkçe’ye kazandırıldığı belirlenmiştir.

Bu çalışma ile hakkında bazı sonuçlara ulaşılan diğer bir isim İbn-i Kemâl’dir. İbn-i Kemâl’in doğum yeri hakkında ihtilaflı bilgiler olduğu görülmüştür. *Leâlî-i Me’ânî*’de Bahârî’nin verdiği bilgilere göre onun Tokat’ta doğduğu ve aslen Tokatlı olduğu, çocukluk ve ilk gençlik dönemini Amasya’da geçirerek ilk öğrenimini burada gerçekleştirdiği ve son olarak Edirne’de yüksek tahsilini yaptığı anlaşılmıştır.

Bahârî’nin tercümesini yaptığı *Beyânü’l-vücûd* risâlesinin, İbn-i Kemâl’in düşünce sisteminin temellerini oluşturan en önemli unsurlardan birinin tasavvuf olduğunu açıkça gösterdiği tespit edilmiştir. *Beyânü’l-vücûd*’da İbn-i Kemâl’in vahdet-i vücûd konusunda mutasavvıfların benimsediği düşünceleri işlediği ve dolayısı ile İbnü’l-Arabî’nin fikirlerinden etkilendiği görülmüştür. İbn-i Kemâl’in, *Beyânü’l-vücûd*’da tasavvufî düşüncelerini işlerken mevzûnun daha iyi anlaşılması için sûfîlerin kullandığı bazı

metaforlardan ve tasavvuf kavramlarından faydalandığı çıkarımı yapılmıştır. Bahârî'nin de *Leâlî-i Me'ânî*'de bu sembolleri ve metaforları, kendi devrindeki muhataplarının anlayacağı bir dille tercüme ettiği anlaşılmıştır. Bu semboller arasında; ayna/akis, zâhir/bâtın, vahdet/kesret, nûr/zıll, buhar/bulut/su/buz, deniz/dalga ve renk metaforlarının bulunduğu belirlenmiştir. Hem *Beyânü 'l-vücûd*'dan hem de *Leâlî-i Me'ânî*'den hareketle Bahârî'nin, İbn-i Kemâl'i mutasavvıf, ârif bir zât olarak gördüğü saptanmıştır. İbn-i Kemâl'in Halvetiyye'ye bizzat intisâbının bulunabileceği, birçok şeyh ve tarikat ile olumlu ilişkiler kurduğu ve hem zâhir hem de bâtın ilimlerine vâkıf sûfî bir âlim olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bununla birlikte İbn-i Kemâl'in tasavvufî yönüne ışık tutan *Beyânü 'l-vücûd* adlı eserinin, yurt içi ve yurt dışı olmak üzere birçok kütüphanede yazma ve matbu halde bulunduğu müşahede edilmiş ve bu eserin toplamda 7 farklı isimle ve bazen de isim verilmeksizin kaydedildiği tespit edilmiştir. *Risâle der Vücûd-ı Hüdâ* isimli risâlenin *Beyânü 'l-vücûd* ile aynı risâle olduğu anlaşılmıştır. Bu nüshalardan birkaç tanesinde “Tasavvufun aslına uygun şekilde İbn-i Kemâl'e göre vahdet-i vücûd” başlığı atıldığı görülmüştür. İbn-i Kemâl'in tasavvufa dâir eserlerinden diğer biri *Risâle fî Fetva'r-raks*'tır. Bu risâlenin tam adının ise *Risâle fî tahkîki 'l-hak ve ibtilâi re'yi's-sûfîyye fî'r-raksi ve 'd-devran* olduğu sonucu çıkarılmıştır.

Çalışmamız neticesinde İbn-i Kemâl'in, vahdet-i vücûd konusunda; Hakk'ın mahlûkât ile irtibâtının hulûl, tahayyüz, ittisâf, ittisâl ve infisâl şeklinde gerçekleşmediğini kat'î sûrette dile getirdiği, temkin ve telvin ehlinin hakîkate ulaşma noktasında ayrı metotlar izleseler de esâsen aynı hakîkate farklı yollardan ulaştıkları, hakîkati müşahedeye erişme noktasında ise aklın ve bilginin önemli olduğu düşüncelerine sahip bulunduğu anlaşılmıştır. *Beyânü 'l-vücûd* isimli eserinde İbn-i Kemâl, vahdet-i vücûdu, Allah'ın hakîkî varlık ve diğer bütün mâsivânın ise mecâzî varlık olduğu şeklinde açıklamıştır. Mâsivânın var olmak için Allah'a ihtiyaç duymasına rağmen her şeyi var eden Allah'ın varlığının kendinden olduğu ve hiçbir şeye ihtiyacının bulunmadığı anlayışı ile konuyu özetlediği saptanmıştır.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan *Leâlî-i Me'ânî* hakkında da ulaşılan bazı sonuçlar vardır. Öncelikle *Leâlî-i Me'ânî*'nin; iki kısımdan oluştuğu, ilk kısmın mukaddime niteliğinde olduğu ve burada İbn-i Kemâl'in tercüme-i hâlinin verildiği görülmektedir. Bahârî'nin bu mukaddimeyi *Beyânü 'l-vücûd*'un zorluğundan dolayı ön

bilgi mâhiyetinde yazdığı anlaşılmaktadır. *Leâlî-i Me'ânî*, *Beyânü'l-vücûd*'un tercümesi olmasının yanı sıra başındaki mukaddime ile özgün bir eser hüviyeti taşımaktadır.

Beyânü'l-vücûd'un konusunun varlık ve bilhassa vahdet-i vücûd olması ile birlikte Bahârî'nin, *Leâlî-i Me'ânî*'nin mukaddimesinde bu mevzûyu Mevlevîlik açısından işlediği saptanmıştır. Ancak Bahârî, bu konudaki kendi fikirlerine eserinde yer vermemiştir. Mevzûyu ele alırken de *Leâlî-i Me'ânî*'de açıkça ismini zikretmeden “Hazret-i şârih” denilen bir şahıstan nakillerde bulunmuştur. Eserde geçen “Hazret-i şârih” ünvanının ise İsmail Rusûhî Ankaravî'ye âit olduğu tarafımızdan belirlenmiştir. Bununla beraber Bahârî'nin, tercümede vahdet-i vücûdu âlemi Hakk'tan, Hakk'ı da âlemden soyutlanmamış görmek şeklinde özetlediği görülmüştür.

13. asırdan 20. asra yani İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'dan Midhat Bahârî'ye kadar tevârüs eden sistemli bir vahdet-i vücûd anlayışının bulunduğu, *Leâlî-i Me'ânî*'nin içeriğinden açıkça anlaşılmıştır. Sonuçta hem İbn-i Kemâl'in *Beyânü'l-vücûd* risâlesi hem de Midhat Bahârî'nin onu tercüme ederken yaptığı katkılar ve yazdığı mukaddime ile ortaya çıkan *Leâlî-i Me'ânî*'si, Osmanlı tasavvuf geleneğinin önemli iki eseridir.

Çalışmamız esnasında ulaştığımız bilgilerden hareketle İbn-i Kemâl'in, Bûsirî'nin *Kasîde-i Bürde*'sine yaptığı tercümenin ve Gülşenî'nin *Mânevî*'sine yazdığı mütâlaanın tasavvufî nitelikte önemli birer araştırma konusu olduğu ve incelenmeleri halinde ilim dünyasına ciddi katkılar sunacağı kanaatindeyiz.

Neticede bu çalışma, Kemâlpâşazâde ve Midhat Bahârî'nin yakın dönem tasavvuf tarihindeki yerini ve önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-. *Keşfu'l-hafâ*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî. b.y.: el-Mektebetü'l-asriyye, 1420/2000.
- Akdemir, Furat. *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Yaratma Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2000.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî. *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif. İsmâîl Rûsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Şerhi (Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif) I.Cilt, Çeviriyazı-İnceleme'nin içinde*. nşr. Erdoğan Taştan. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Arûsî, Mustafa el-. *Netâ'icü'l-efkârî'l-kudsiyye*. thk. Abdülvâris Muhammed Ali. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007.
- Atay, Hüseyin. "İlmi Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemâl Paşanın, Muhyiddin b. Arabi Hakkındaki Fetvası". *Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Sempozyumu*. ed. Hayri Bolay vd. 263-275. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- Atik, Hikmet. "Bahâriye Mevlevihanesi Post-Nişinlerinden Ahmet Mithat Bahârî Beytur'un Mevlevîhâne Hatıraları". *İSTEM* 15/29 (2017), 1-24.
- Atsız. "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri". *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-112.
- Bâgînî, Huriye Şücâî. *Tashîhu Hâşiyeti't-Tecrîd*. Kum: Kum Üniversitesi, İnsânî İlimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1379.
- Bahârî, Midhat. *Dîvân-ı Kebîr'den Seçme Şiirler*. İstanbul: MEB Yayınları, 1965.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. Ankara: DİB Kütüphanesi, BPK12.D3 K46 1910.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphane, Seyfettin Özege, 0102572.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. İstanbul: Artin Asaduryan ve mahdûmları matbaası, 1328/1910.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, OE_TK_01937.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, OE_TK_01417.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, AUE_00624/02.
- Bahârî, Midhat. *Leâlî-i Me'ânî*. İstanbul: İSAM Kütüphanesi, Hidâyet Nuhoglu Koleksiyonu, 158701.
- Bahârî, Midhat. *Mesnevî Gözüyle Mevlânâ Şiirleri, Aşk ve Felsefesi*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1965.
- Bahârî, Midhat. "Mevlânâ Aşk ve Şefkat Timsalidir". *Mevlânâ Güldestesi* (1964), 22-29.
- Bahârî, Midhat. "Mevlânâ-Efendimiz". *Mevlânâ Yıllığı* (1963), 7-12.
- Bahârî, Midhat. "Mevlânâ Kimdir? Mevlânâ'nın Bir Şiiri". *Konya Halkevi Kültür Dergisi* (1943), 21-25.
- Bahârî, Midhat. "Mevlânâ Kimdir? (Who is Mevlânâ?)". *Mevlânâ Güldestesi* (1966), 18-21.
- Bahârî, Midhat. *Mevlevîler -Şiir, Musiki ve Tarih Bakımından-*. haz. Hikmet Atik. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2017.
- Bahârî, Midhat. "Mevlevî Tarihine Kaynak Yazarların Yüce Önderi Sultan Veled". *Mevlânâ Güldestesi* (1964), 28-32.
- Bahârî, Midhat. *Mihrâb-ı Aşk*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1964.
- Bahârî, Midhat. *Münâcât-ı Mevlânâ*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1963.

- Bahârî, Midhat. “Nahl-i Tecelli”. *Mevlânâ Güldestesi* (1967), 11-13.
- Bahârî, Midhat. *Rûh-i Kur’ân’dan Bir Sahîfe-i Nûr*. Konya: Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi, Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi Nadir Eserler Salonu, 2600100253.
- Bahârî, Midhat. *Rûh-i Kur’ân’dan Bir Sahîfe-i Nûr*. Konya: Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi, Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi Nadir Eserler Salonu, 2600100547.
- Baydemir, Celal. *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *es-Sünenü’l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el-. *el-Müsned*. nşr. Âdil b. Sa’d. 18 Cilt. Medine: Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem, 1. Basım, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmiu’s-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.
- Câmî, Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-. *Levâyih*. çev. Şemseddîn Sivâsî. haz. Melek Gündüz Karacan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Ceyhan, Semih. *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf el-. *et-Ta’rifât*. thk. Cemâatün mine’l-ulemâ. Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 1403/1983.
- Çelebi, İlyas. “Kemâlpaşazâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/245-247. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2002.
- Çıpan, Mustafa. *Muğlalı İbrâhim Şâhidî Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Eserleri Divan ve Gülşen-i Vahdet*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1985.
- Çıpan, Mustafa. “Şâhidî, İbrâhim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/273-274. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2010.
- Çiçekler, Mustafa. *Kemâlpaşazâde ve Nigaristan’ı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, HaZîrân 1997.
- Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/431-435. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2012.
- Dikkaya, Harun. *Ahmet Mithat Bahârî Beytur’un Hayatı, Eserleri ve Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü’l-asrıyye, ts.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*. nşr. bi-civârî muhâfazatı Mısır. Mısır: es-Saâde, 1394/1974.
- Emecen, Feridun. “Selim I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/401-414. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2009.

- Fayda, Mustafa. “İbn Kemâl’in Hayatı ve Eserleri”. *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*. ed. Hayri Bolay vd. 53-60. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-. *Mişkâtü’l-envâr*. thk. Ebü’l-Alâ Affî. Kahire: ed-Dârü’l-kavmiyyetü li’t-tıbbâ’ati ve’n-neşri, 1383/1964.
- Gür, Eyüp. *İbn-i Kemâl’in Hayatı, Kader ve Kaza Anlayışı ve Risâle fi’l-Cebr ve’l-Kader Adlı Eserinin Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Güven, Mustafa Salim. “Saçaklızâde Mehmed Maraşî’nin Risâletü’r-raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki”. *PAUİFD* 7/1 (Bahar 2020), 899-952.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrahmân el-Ferâhidî. *Kitâbü’l-ayn*. nşr. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003.
- Hamşioğlu, Şule. “Mevlevîler-Şiir, Musiki ve Tarih Bakımından Ahmet Mithat Bahârî Beytur”. *İSTEM* 32 (Aralık 2018), 431-435.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî el-. *Menâzilü’s-sâirîn*. haz. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Işık, Emin. “Midhat Bahârî”. *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, 7 (15 Temmuz 2010).
- Işık, Emin. “Midhat Bahârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/6-7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2005.
- İbn Ebü’d-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. *el-Ehvâl*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Mısır: Mektebetü Âli Yâsir, 1413/1993.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Akâid-i İslâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Efendi, 135.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Beyânü’l-vücûd*. Resâilü İbn Kemâl içinde. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Beyânü meseleti vahdeti’l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1830, 105a-107a.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. “er-Risâletü’l-vücûdiyye”. *Mecmûatün min Resâili İbn Kemâlpaşa*. Jerusalem: The National Library of Israel, Ms. Yah. Ar. 155, 197b-202b.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Resâilü İbn Kemâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, 297.04/4503.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Resâilü İbn Kemâl*. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4794, 204b-208b.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3652, 111b-114a.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 65, 178b-183b.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1831, 197b-200b.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1834, 224b-227b.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1041, 6b-8a.

- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1045, 125b-129b.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü'l-vahdet*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3427, 36b-39a.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü vahdeti'l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 810, 208b-212a.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü vahdeti'l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1005, 10a-12a.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü vahdeti'l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1044, 45a-48a.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü vahdeti'l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1049, 150b-157b.
- İbn-i Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Şahsü'l-insânî*. Resâilü İbn Kemâl içinde. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Tahkîku vahdeti'l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2041, 316b-321a.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Cîze: Dârü Hicr, 1424/2003.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. nşr. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/1999.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-hikem*. thk. Ebü'l-Alâ Afîfî. Mısır: Dârü ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye İsâ el-Bâbî el-Halebî ve şürekâühû, 1365/1946.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin - Konuk, A. Avni. *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı. İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1417/1997.
- İnal, İbnü'l-emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şâirleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Kâlî, Ebü Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-. *el-Emâlî*. thk. Muhammed Abdülcevâd el-Asmaî. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1344/1926.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Türâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/243. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1994.
- Karabey, Turgut. "Tarih Düşürme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/80-82. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2011.
- Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-. *Mirkâtü'l-mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-mesâbîh*. thk. Cemâl İtânî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 5. Basım, 1440/2019.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-. *Bahru'l-fevâid*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl-Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/1999.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Dîvân*. haz. Mustafa Demirel. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Hâşiye ale't-Tehâfüt Tahlili*. haz. Ahmet Arslan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Kemâlpaşazâde Dîvânı*. nşr. Ahmed Cevdet. Dersa'âdet: İkdâm Matbaası, 1313.

- Kemâlpâşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Kemâlpâşazâde Dîvân ve Diğer Şiirler*. haz. M. A. Yekta Saraç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Kemâlpâşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâle fî beyânî enne'l-vücûd aynu mâhiyyetih ve gayruhâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 451/28.
- Kemâlpâşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü'l-münîre*. İstanbul: Ahmed Efendi Matbaası, 1296.
- Kemâlpâşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü'l-münîre*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308.
- Kemâlpâşazâde, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân. *Risâletü'l-münîre*. İstanbul: Matbaatü'l-Amire, 1289.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-. *Cilâü'l-kulûb*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005.
- Kılıçer, Esat. "Fıkıhçı Olarak İbn Kemâl". *Şeyhü'lislâm İbn Kemâl Sempozyumu*. ed. Hayri Bolay vd. 189-196. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- Kılıçkaya, Rabia. *Mithat Baharî Beytur Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Sûfî Mütefekkirlerin 'Gayb'a Bakışları". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları VI-İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II*. ed. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Ensar Neşriyat, Ağustos 2004.
- Kılıç, Mahmud Erol. *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Sûfî Kitap, 2018.
- Kılıç, Mustafa. "Kemalpaşa-zâde (İbn-i Kemâl)'nin Talebeleri". *Belleten* 58/221 (Nisan 1994), 58-69.
- Koçu, Reşad Ekrem. "Beytur". *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Nûrgök ve Hüsnütabiat Matbaaları, 1961.
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 24 Şubat-9 Temmuz 2021. <http://lugatim.com>
- Kurt, Erdal. *Muhyiddin İbn Arabî ile İmam Rabbânî'nin Varlık Anlayışlarının Karşılaştırılması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *er-Risâle*. thk. Abdülhalîm Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dârü'l-maârif, ts.
- Küçük, Sezai. *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.
- Meâfirî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Mehmed Tâhir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Mevlânâ, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Celâleddin er-Rûmî. *Fîhi Mâ Fîh*. çev. A. Avni Konuk. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Mevlânâ, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Celâleddin er-Rûmî. *Mesnevî*. çev. Adnan Karaismailoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Mevlânâ, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Celâleddin er-Rûmî. *Mesnevî-i Mânevî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 171/38109, 1a-335a.
- Mevlânâ, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Celâleddin er-Rûmî. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. çev. Ahmed Avni Konuk. İstanbul: Kitabevi, ts.

- Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. nşr. Mahmûd Ebû Dakîka. Kahire: Matbaatu'l-Halebî, 1356/1937.
- Öçal, Şamil. *Kemâlpasazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Ögke, Ahmet. "Vahdet-i Vücûd ile Panteizm Arasındaki Farklar". *Tasavvuf El Kitabı*. ed. Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Ögke, Ahmet. "Varlık meselesi". *Tasavvuf El Kitabı*. ed. Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Öngören, Reşat. "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 25 (2010/1), 123-132.
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûsu'l-a'lâm*. İstanbul: Mîhran Matbaası, 1314.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-. *el-Makâsîdü'l-hasene*. nşr. Muhammed Osman el-Huş. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1. Basım, 1405/1985.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-. *el-Lüma'*. thk. Abdülhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdülbâkî Sürûr. Mısır/Bağdad: Dâru'l-kütübi'l-hadîs/Mektebetü'l-müsennâ, 1380/1960.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, HaZîrân 1996.
- Şimşekler, Nûri. "Midhat Bahari ve Feridun Nâfiz Uzluk'a Gönderdiği Mektuplar". X. *Millî Mevlânâ Kongresi*. ed. Abdurrahman Kutlu vd. 2/127-137. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2003.
- Şimşekler, Nûri. *Pîr Aşkına*. İstanbul: Timaş, 2009.
- Şimşekler, Nûri. "Sipehsâlâr, Ferîdun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/260. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2009.
- Şimşekler, Nûri. *Şâhidî İbrâhîm Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı, Tenkitli Metin-Tahlil*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.
- Tanman, M. Baha. "Bahariye Mevlevîhânesi". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/471-473. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1991.
- Taşdelen, Hasan. *Kemâlpasazâde Hayatı, Eserleri ve Belâgatla İlgili Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed. *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*. haz. Muhammed Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî et-. *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*. nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-. *Nevâdirü'l-usûl fî ma'rifeti ahbâri'r-Resûl*. thk. Abdurrahmân Amîra. Beyrut: Dâru'l-cîli, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. İbrâhîm Utve. Mısır: Şirketü mektebeti ve matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Tokmak, A. Naci. "Rızâ Kulı Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/64-65. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2008.
- Topal, Ahmet. *Adnî Receb Dede, Nahl-i Tecelli*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Tunçbilek, H. Hüseyin. “Muhyiddin İbn Arabî’de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Ocak-Hazîrân 2008), 7-23.
- Turan, Şerafettin. “Kemâlpaşazâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2002.
- Türker, Ömer. *İslâm Düşünce Gelenekleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Türker, Ömer. *Varlık Nedir*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Uludağ, Süleyman. “Devir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/231-232. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. “Tevhîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/21-22. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2012.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Devriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/251-253. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1994.
- Yanmaz, Ömer. *Mevlânâ ve Yunus Emre’de Varlık Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Arasât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/335. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1991.
- Yetik, Erhan. “Ankaravî, İsmail Rusûhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/211-213. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1991.
- Yetik, Erhan. *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar, 2017.
- Yücer, Hür Mahmut. “Sa’diyye”. *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. 223-281. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2018.
- Yüksel, Emrullah. “Risâle fî Tahkîki’r-rûh li-Mevlânâ Kemâlpaşazâde”. *Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Sempozyumu*. ed. Hayri Bolay vd. 257-261. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *Esâsü’l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü’s-sûd. Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1419/1998.

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Soner KOCAOĞLU

ORCID : 0000-0003-3712-3859

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Zeki Konukoğlu Anadolu Lisesi

Lisans : Marmara Üniv. / İlahiyat Fak. (78,7 / 2,62) - 2019

Yüksek Lisans : Pamukkale Üniv. / İslâmî İlimler Enst. (86,28 / 3,39) - 2021

PUANLAR VE DİL BİLGİSİ

Ales : 82,7

Arapça : 56,25

İngilizce : Orta

Lisans Gano : 78,7 / 2,62

Yüksek Lisans : 86,28 / 3,39

YAYINLAR

- Muhammed Zakir Bakhtari-Soner Kocaoğlu, “Kemalpaşazâde’nin Beyânu’l-Vücûd Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, *Universal Journal of Theology* 6 / 1 (Haziran 2021), 248-289.
- Soner Kocaoğlu, “İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi”, *Universal Journal of Theology* 5 / 2 (Aralık 2020), 431-436.